

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ФЕДОРЮК Лілія Владиславівна

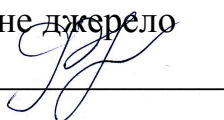
УДК 811.161.2:[81-112+81-114]:[83'373.6:81'37]

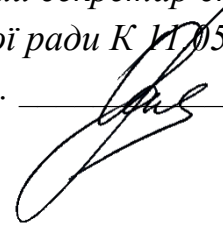
**ДИСЕРТАЦІЯ
КОНЦЕПТ *СМЕРТЬ*
В УКРАЇНСЬКІЙ КОГНІТИВНО-МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ :
СТРУКТУРА, СТАТИКА І ДИНАМІКА**

10.02.01 – українська мова

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

 Л. В. Федорюк

*Дисертація є ідентичною
іншим примірникам дисертації
Вчений секретар спеціалізованої
вченої ради К ІІ 051.14
к.ф.н. О. О. Залужна*

Науковий керівник:
Загнітко Анатолій Панасович,
доктор філологічних наук, професор,
член-кореспондент НАН України

Вінниця – 2018

АНОТАЦІЯ

Федорюк Л.В. Концепт *смерть* в українській когнітивно-мовній картині світу : структура, статика і динаміка. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 – Українська мова. – Донецький національний університет імені Василя Стуса. – Вінниця, 2018.

Дисертацію присвячено дослідженню мовної репрезентації концепту *смерть*, який є важливим елементом культури будь-якої національно-культурної спільноти, бере участь у формуванні культурних норм. Концепт розглянуто як когнітивний та лінгвокультурологічний феномен.

Концепт потрактовано як ментальне утворення, що поєднує пов'язані з певним явищем поняття, уявлення, знання, асоціації, переживання, частина яких становить інваріантне колективно вироблене й поняттєво структуроване оформлене ядро, а інші – індивідуальну змінну периферію. З опертям на визначення цього поняття можна виділити такі інваріантні ознаки концепту: 1) мінімальна одиниця людського досвіду в його ідеальному уявленні; 2) експлікованість словом; 3) польова організація; 4) основна одиниця опрацювання, збереження й передавання інформації; 5) «розмитість» кордонів; 6) культурна й соціальна маркованість; 7) співвідношення універсального й індивідуального компонентів.

Запропоновано комплексний аналіз концепту *смерть* з опертям на традиційні методики вивчення когнітивних та лінгвокультурологічних одиниць. Визначено мотиваційний, поняттєвий, образний, символічний, ціннісний, асоціативний складники досліджуваного концепту у свідомості носіїв української мови (на ґрунті аналізу лексикографічних джерел, результатів асоціативного експерименту й дискурсивного аналізу українського художнього дискурсу). Застосовано шестиетапний аналіз концепту *смерть*, який поєднує когнітивний та лінгвокультурологічний підходи до його інтерпретації.

Концепт *смерть* кваліфіковано як абстрактну, номіновану, актуальну, складну (багаторівневу), парну (має антонімічну пару – *життя*), універсальну, стійку, споконвічну, телеонімну одиницю. Виявлено його мотиваційний, поняттєвий, образний, символічний, ціннісний, асоціативний складники шляхом аналізу лексикографічних джерел та українського художнього дискурсу.

Динамічними характеристиками концепту постають мінливість і обмеженість свідомістю колективного або індивідуального носія. Концепт як лінгвокультурне явище є різновимірним, що зумовлює можливість різних підходів до встановлення його структури і характеризується наявністю універсального національно-культурного, соціального, групового та індивідуально-особистісного компонентів.

До структурної організації концепту залучено шість складників (*мотиваційний, поняттєвий, ціннісний, образний, символічний, асоціативний* складники) і пропоновано шестиетапний аналіз концепту *смерть*. Мотиваційний і поняттєвий складники концепту реалізовані в лексикографічних дефініціях. Образний, ціннісний і символічний складники розкриваються в метафоричних значеннях слова як узагальненому відбитку в пам'яті про певний предмет, явище тощо. Їх вивчення ґрунтовано на аналізі українського художнього дискурсу – Новітньої української літератури.

Вибір методик дослідження концепту залежить від його змісту, а також від способу його мовної актуалізації. Комплексний підхід до вивчення змісту й структури концепту *смерть* передбачає аналіз із залученням когнітивного й лінгвокультурологічного підходів. Застосування першого має на оці дослідження мотиваційного й поняттєвого складників; а також асоціативного потенціалу лексеми *смерть*. Другий – спрямовано на встановлення образного, ціннісного та символічного складників концепту. Психолінгвістичний підхід (асоціативний експеримент) дає змогу окреслити асоціативне поле концепту *смерть*, яке містить образне уявлення та оцінне ставлення респондентів до аналізованих концептуальних сутностей.

Мотиваційні ознаки концепту *смерть* сформувалися в праслов'янській та давньокиївській періоди становлення мови, тому збережені як стерті метафори або поняттєві ознаки концепту. Аналіз словникових дефініцій ключового слова дає змогу виділити змістовий мінімум концепту – *прямі поняттєві ознаки*. *Непрямими поняттєвими ознаками* постають ознаки, виявлювані через розгляд парадигмальних і синтагмальних відношень номінантів концепту *смерть*.

Лексико-семантичне поле концепту *смерть* у свідомості носіїв української мови на сучасному етапі (за результатами вільного асоціативного експерименту) має такий вигляд: ядро концепту становлять тематичні групи «життя», «страх», «неприродна смерть», «кінець»; ближня периферія вміщує тематичні групи репрезентацій ознак «спокій», «природна смерть», «горе», «ритуал», «потойбіччя»; далека периферія репрезентована тематичними групами «вік», «символ», «час», «політично марковані асоціати», «соціально марковані асоціати», «хвороба», «колір», «субкультури». Кількісний аналіз актуалізованих в українському художньому дискурсі поняттєвих ознак показав, що їх вживання нерівнорядне. Найбільшу частотність спостережено в актуалізації ознак «припинення існування» (20%), «кінець» (16%), «найвища міра» (11%) і «загибель» (9%). Найменша частотність характерна для ознак «клінічна смерть» (1%), «смерть душі» (1%), «біологічна смерть» (0,5%) і «знищення» (0,5%). Наявність великого за обсягом дериваційного поля ключової лексеми концепту *смерть* в українській мові, потужні парадигмальні й синтагмальні відношення, в які вступають вербалізатори концепту *смерть*, свідчать про його актуальність в українській лінгвокультурі.

Образний складник концепту *смерть* в українській мові об'єктивовано низкою когнітивних ознак, які є основою для типових метафоричних висловлювань. У текстах Новітньої української літератури образний аспект концепту *смерть* охоплює ознаки живої (*вітальні, антропоморфні, зооморфні, вегетативні*) та неживої (*ознаки стихій, майна, артефактів, речовинні, їжі, темпоральні й просторові ознаки*) природи. Концепт *смерть* експліковано в

досліджуваних текстах у символічному змісті через антропоморфні (*образи молодої й старої жінки*), теоморфні ознаки (*душа / дух, кара*), колоративні символи (*чорний, білий, фіолетовий, жовтий, блакитний кольори*); образи-символи *сон, початок, холод, темнота*. Концепт *смерть* акумулює загально- й конкретнооцінні значення, останні репрезентовані значно ширше у творах Новітньої української літератури. Найпоширенішими в українській когнітивно-мовній картині світу є такі ціннісні характеристики концепту *смерть*, як *природна / неприродна, красива, геройська, легка, страшна, ганебна, звичайна, велична, нагла*. У межах ціннісного складника концепту виокремлено такі загальнолюдські цінності, як *свобода, воля, щастя*. Основу сценарію концепту *смерть* становить схема ситуації, що містить власне-подію, її оцінку й емоційне переживання. У центрі емотивного сценарію перебуває емоція, пов'язана з подією смерті. У подієвому сценарії, навпаки, переживання з приводу смерті є наслідком події.

Ключові слова: концепт, когнітивний підхід, лінгвокультурологічний підхід, ментальність, концептуалізація, когнітивно-мовна картина світу, структура концепту *смерть*, концептуальна ознака.

SUMMARY

Fedoriuk L. V. The Concept *Death* in the Ukrainian Cognitive-Language World Picture : Structure, Statics and Dynamics. – Qualifying academic paper presented as manuscript.

Dissertation on scientific degree of the candidate of philological sciences in specialty 10.02.01 – Ukrainian Language. – Vasyl’ Stus Donetsk National University. – Vinnytsia, 2018.

The thesis is devoted to the study of the language representation of the concept *death*, which being an important element of any national and cultural community participates in the formation of the cultural norms. The concept is viewed as a cognitive and linguocultural phenomenon. The concept is defined as the mental formation which combines certain concepts, ideas, knowledge, associations, emotions connected with a particular phenomenon. Part of the above elements form the core which is collectively developed and conceptually structured, while others form the individual variable periphery. The basic theoretical principles of national, language and cognitive world picture are clarified and revised, the new empirical material is analysed. The terms “concept”, “image”, “symbol” and “concept” are defined.

The concept *death* occupies a crucial place in the Ukrainian cognitive-language world picture. The six-stage analysis of the concept *death* is suggested, which combines cognitive and linguocultural approaches to its interpretation. The concept *death* is qualified as abstract, nominated, relevant, complex (multi-level), binary (has an antonymic couple – life), universal, stable, primary, teleonic unit. Its *motivational, notional, figurative, symbolic, value, associative* components are revealed through the analysis of lexicographic sources and the Newest Ukrainian literature.

In addition to naming the concept, the lexeme *death* has a number of derivatives, synonyms and idiomatic phrases which are included into nominative means of the concept’s linguistic representation. The presence of the voluminous derivational field is a characteristic feature of the concept *death* in the Ukrainian language; powerful

paradigmatic and syntagmatic relationships, which the verbalisers of the concept *death* form, determine its relevance in the Ukrainian linguocultural studied.

In terms of its structural organisation the concept involves six aspects and we propose a six-stage analysis of the concept *death*, combining cognitive and linguocultural approaches to its interpretation. Motivational and conceptual components of the concept find their reflection in lexicographic definitions. The figurative and symbolic components are revealed in the metaphorical meanings of the word functioning as general reflections of the particular subject, phenomenon, etc. The value component dominates the concept and can identify the national specific features of each mental formation being revealed at different stages of the research.

Dynamic characteristics of the concept are volatile and limited by consciousness of the collective or individual speaker. The concept as a linguocultural phenomenon is multi-dimensional, which determines the possibility of different approaches to its structure establishment and is characterised by the presence of universal national-cultural, social, group and individual-personal components.

Motivational features of the *death* concept were formed in Proto-Slavic and Old Kievan Rus' periods of the language formation. Motivational features are stored in the form of trite metaphors or in the form of notional features of the concept. The analysis of keywords in dictionary definitions can provide the concept's meaningful minimum – *the direct notional features*. *Indirect notional features* are features expressed through paradigmatic and syntagmatic relations referents of the concept *death*.

Currently, in the native speakers' minds the lexico-semantic field of the concept *death* (based on the results of the free associative experiment) has the following shape: the core of the concept is formed by the thematic groups "life", "fear", "unnatural death", "the end"; the close periphery contains thematic groups which represent "peace", "natural death", "grief", "ritual", "afterlife" features; the distant periphery is constituted by thematic groups "age", "symbol", "time", "politically marked associations", "socially marked associations", "disease", "color", "subculture". The quantitative analysis of the features found in the Ukrainian discourse has shown that their use is not homogeneous. The highest frequency is observed for signs "termination

of existence” (20%), “the end” (16%), “execution” (11%) and “ruin” (9%). The signs of “clinical death” (1%), “death of the soul” (1%), “biological death” (0.5%) and “destruction” (0.5%) have the least frequency.

The figurative component of the *death* concept in the Ukrainian language is predetermined by a number of cognitive features, which serve as the basis for typical metaphorical statements. In the texts of the Newest Ukrainian literature, the figurative aspect of the *death* concept includes features of animate (*vital, anthropomorphic, zoomorphic, vegetative*) and inanimate (*elements, property, artifacts, substances, food, spatial and temporal* features) beings. The concept *death* is explicated in the texts’ symbolic meaning through anthropomorphic signs (*images of a young and an old woman*), theomorphic features (*soul / spirit, punishment*), colour symbols (*black, white, purple, yellow, blue*); images-symbols (*sleep, beginning, cold, darkness*).

The concept *death* accumulates general and specific values. The most widespread in the Ukrainian cognitive-linguistic picture of the world are the following valuable characteristics of the concept *death*: *natural / unnatural, beautiful, heroic, easy, terrible, shameful, ordinary, majestic, sudden*. Within the value component of the concept, we single out such universal values as *freedom, will, happiness*. In the centre of the concept *death* scenario lies the situation scheme which contains the event itself, its assessment and emotional experience. In the centre of the emotive scenario, there is the emotion associated with the death. In the event scenario, on the contrary, the emotional experience of death is the consequence of the event.

Key words: concept, cognitive approach, linguocultural approach, mentality, conceptualisation, cognitive-linguistic world picture, concept structure, conceptual feature.

Список публікацій здобувача

Статті в наукових фахових виданнях України

1. Тищенко Л. В. Типологічні вияви концепту СМЕРТЬ в українському прозовому дискурсі / Л. В. Тищенко // Наукові записки. – Випуск 127. – Серія : Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В.Винниченка, 2014. – С. 332–336.

2. Федорюк Л. В. Епідигмальні властивості концепту СМЕРТЬ : респондентна оцінка / Л. В. Федорюк // Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія : «Філологічні науки» : Збірник наукових праць. – № 7. – Дрогобич, 2017. – С. 213–218.

3. Федорюк Л. В. Інтерпретація символічних ознак концепту СМЕРТЬ / Л. В. Федорюк // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Мовознавство». – № 11. – 2017. – Вип. 23 (2). – С. 194–200.

Статті у наукових фахових виданнях України, які входять до міжнародних наукометричних баз даних

4. Федорюк Л. В. Кваліфікаційно-репрезентативний вияв національного характеру в мові (на прикладі концепту СМЕРТЬ) / Л. В. Федорюк // Лінгвістичні студії / Linguistic Studies : зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т; гол. ред. А.П. Загнітко. – Вінниця : ДонНУ, 2016. – Вип. 31. – С. 50–56.

5. Fedoriuk L. V. The Methodology of the Concept Structure Analysis : Cognitive and Linguoculturological Aspects / L. V. Fedoriuk // Лінгвістичні студії / Linguistic Studies : зб. наук. праць / Донецький національний університет ім. Василя Стуса; гол. ред. А. П. Загнітко. – Вінниця : ДонНУ ім. Василя Стуса, 2016. – Вип. 32. – С. 70–76.

Статті в закордонних періодичних виданнях

6. Тыщенко Л. В. Вербализация концепта СМЕРТЬ в украинской фразеологии и фольклоре (на материале украинской народной прозы) / Л. В. Тыщенко // Новые парадигмы и новые решения современной лингвистики / отв. ред. М.В. Пименова. – Выпуск 3. – Кемерово, 2013. – С. 51–54.

7. Федорюк Л. В. Вербалізація образного складника концепту СМЕРТЬ в українській когнітивно-мовній картині світу / Л. В. Федорюк // *Studia Ucrainica Posnaniensia*. – Vol. VI. – 2018. – P. 13–20.

Наукові праці апробаційного характеру

8. Тищенко Л. В. Польова структура макроконцепту СМЕРТЬ / Л. В. Тищенко // *Україністика : нові імена в науці : зб. наук. праць*. – Горлівка : Вид-во ГДПІМ, 2011. – Вип. 3. – С. 20–23.

9. Тищенко Л. В. Концепт смерть як макроконцепт мовної та когнітивної картини світу / Л. В. Тищенко // *Методичні студії : Зб. наук. праць*. Випуск 2 / Укл. : А. Загнітко (відп. ред.) та ін. – Донецьк : ДонНУ, 2012. – С. 474–480.

10. Тищенко Л. В. Концепт СМЕРТЬ : структурні особливості / Л. В. Тищенко // «Рівень ефективності та необхідність впливу філологічних наук на розвиток мови та літератури» : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції : м. Львів, 28-29 березня 2014 р. – Львів : ГО «Наукова філологічна організація «ЛОГОС»», 2014. – С. 66–70.

11. Тищенко Л. В. Ядерні засоби вербалізації концепту СМЕРТЬ в українській мовній картині світу (на матеріалі казкової народної прози і фразеології) / Л. В. Тищенко // *Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка (Мовознавство)*. – Том 39. – Донецьк : Український культурологічний центр, Східний видавничий дім, 2014. – С. 304–315.

12. Федорюк Л. В. Номінативні ознаки концепту СМЕРТЬ / Л. В. Федорюк // *Граматичні студії : зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т; наук. ред. А. П. Загнітко*. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – С. 98–101.

13. Федорюк Л. В. Реалізація концепту СМЕРТЬ в українській народній прозі (на матеріалі українських народних казок) / Л. В. Федорюк // *Мова та культура : сучасні співвідношення: матеріали міжнародної науково-практичної конференції*, м. Одеса, 20-21 листопада 2015 року. – Одеса : Міжнародний гуманітарний університет, 2015. – С. 32–35.

14. Федорюк Л. В. Концепт і співмірні / неспівмірні величини : когнітивний аспект / Л. В. Федорюк // *Питання сучасної науки і освіти : Матеріали XII*

Міжнародної наукової інтернет-конференції 15-17 червня 2016 року. – К., 2016. – С. 36–44.

15. Fedoriuk L. V. Imaginative Signs of the Concept DEATH in the Novels by Yuri Andrukhovych / L. V. Fedoriuk // “East West” Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH. – Vienna, 2016. – P. 76–81.

16. Федорюк Л. В. Проблема дослідження концепту як когнітивної одиниці / Л. В. Федорюк // III Всеукраїнська наукова конференція студентів, аспірантів і молодих учених «Мовний простір слов'янського світу». Національний університет «Києво-Могилянська академія». – 2017. – С. 78–80.

ЗМІСТ		
		стор
ВСТУП		15
РОЗДІЛ 1 СТАТУС КОНЦЕПТУ В НАЦІОНАЛЬНІЙ КОГНІТИВНО-МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ : ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЙНІ ЗАСАДИ		25
1.1 Еволюція поглядів на концепт і сучасне розуміння концептів.....		25
1.2 Структурна організація концепту.....		36
1.3 Концепт і співмірні / неспівмірні величини.....		40
1.3.1 Концепт і поняття.....		42
1.3.2 Концепт і образ.....		44
1.3.3 Концепт і символ.....		46
1.4 Кваліфікаційно-репрезентативний вияв національного характеру в мові.....		48
1.4.1 Мова як когнітивний механізм.....		49
1.4.2 Співвідношення між мовною, наївною та концептуальною картинами світу.....		51
1.4.3 Художній дискурс як засіб реалізації концепту <i>смерть</i>		56
1.5 Методологія аналізу змісту та структури концепту.....		59
1.5.1 Проблема дослідження концепту.....		60
1.5.2 Модель аналізу концепту як когнітивної та лінгвокультурологічної одиниці.....		63
1.5.3 Методика проведення вільного й спрямованого асоціативних експериментів.....		67
Висновки до розділу 1.....		70
РОЗДІЛ 2 ЛЕКСИКОГРАФІЧНО-РЕСПОНДЕНТНА ОБ'ЄКТИВАЦІЯ КОНЦЕПТУ <i>СМЕРТЬ</i>		73
2.1 Мотиваційний складник концепту <i>смерть</i>		73
2.2 Поняттєвий складник концепту <i>смерть</i>		80

	2.2.1 Прямі поняттєві ознаки.....	81
	2.2.2 Непрямі поняттєві ознаки.....	93
	2.2.2.1 Парадигмальні зв'язки концепту <i>смерть</i>	94
	2.2.2.2 Синтагмальні зв'язки концепту <i>смерть</i>	97
	2.3 Епідигмальні ознаки концепту <i>смерть</i> : респондентна оцінка.....	102
	2.3.1 Результати вільного асоціативного експерименту.....	103
	2.3.2 Результати спрямованого асоціативного експерименту.....	108
	Висновки до розділу 2.....	110
	РОЗДІЛ 3 ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ЗАСОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНЦЕПТУ <i>СМЕРТЬ</i>.....	112
	3.1 Образний складник.....	112
	3.1.1 Антропоморфні ознаки.....	113
	3.1.1.1 Емоційні ознаки.....	113
	3.1.1.2 Етичні ознаки.....	114
	3.1.1.3 Соматичні ознаки.....	115
	3.1.1.4 Інтерперсональні ознаки.....	116
	3.1.1.5 Соціальні ознаки.....	117
	3.1.1.6 Ментальні ознаки.....	118
	3.1.1.7 Релігійні ознаки.....	120
	3.1.2 Зооморфні ознаки.....	121
	3.1.3 Вегетативні ознаки.....	122
	3.1.4 Ознаки майна.....	122
	3.1.5 Вітальні ознаки.....	124
	3.1.6 Ознаки стихій.....	125
	3.1.7 Темпоральні й просторові ознаки.....	127
	3.1.8 Ознаки їжі.....	129
	3.1.9 Речовинні ознаки.....	130
	3.1.10 Ознаки артефактів.....	131
	3.2 Ціннісний складник.....	133

	3.2.1 Загальнооцінні значення.....	135
	3.2.2 Конкретнооцінні значення.....	137
	3.3 Символьний складник.....	141
	3.4 Сценарій.....	145
	3.4.1 Емотивний сценарій.....	146
	3.4.2 Подієвий сценарій.....	149
	Висновки до розділу 3.....	153
	ВИСНОВКИ	156
	СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	160
	СПИСОК ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ	184
	СПИСОК ТЕКСТОВИХ ДЖЕРЕЛ	188
	ДОДАТКИ	202
	ДОДАТОК А. Анкета «Асоціативний експеримент».....	203
	ДОДАТОК Б. Сполучуваність номінатами концепту <i>смерть</i>	205
	ДОДАТОК В. Структура концепту <i>смерть</i> як складника української когнітивно-мовної картини світу.....	215

ВСТУП

Людська свідомість має здатність підводити отриману інформацію під певні категорії, універсалії, що відбивають об'єктивну дійсність і входять до концептуального образу світу тієї чи тієї нації. Так зароджуються концепти – засоби сприйняття навколишнього світу людиною, виразники національних особливостей менталітету народу. Аксиоматичності набула думка про взаємозумовленість компонентів тріади «мова – етнос – культура». Процес мислення відбувається шляхом парадигмального зв'язку концептів, що формують концептосферу як окремого індивіда, так і певної нації.

Усталеним на сьогодні є виділення в мовознавстві трьох наукових парадигм: порівняльно-історичної, системно-структурної, антропоцентричної. Зародки антропоцентричної парадигми (об'єктом дослідження для якої є не слово, а людина як носій мови та культури певного етносу) знаходимо ще в ХІХ столітті в роботах Е. Бенвеніста, І. Бодуена де Куртене, В. фон Гумбольдта, О. Потебні, Г. Штейнтала та ін. Для представників цієї парадигми предметом розгляду є вивчення співвідношення мови і культури, мови і менталітету, мови і національної свідомості, специфіки світогляду народу крізь мовну призму.

Лінгвістичні дослідження в межах антропоцентричної наукової парадигми визнають необхідність комплексного дослідження концептів, поєднуючи когнітивний та лінгвокультурологічний підходи. Когнітивна лінгвістика постає окремим напрямом мовознавчої науки й у багатьох аспектах є «обличчям світової лінгвістичної науки» [29: 18]. Когнітивний підхід має на меті розробку поетапної методології концептуального аналізу для вивчення семантичної структури слова, парадигматики, синтагматики та етимології слова, дериваційної мережі слова, реалізації ключових слів-експлікаторів концепту, їхньої частотності. З позиції лінгвокультурологічного підходу (Н. Арутюнова, С. Воркачов, Т. ван Дейк, В. Зусман, В. Карасик, В. Маслова, Е. Рош, Ю. Степанов, А. Філатова) концепт є «базовою одиницею культури, її концентратом» [250: 97]. Лінгвокультурологічний підхід «зосереджений на уявленні про концепт як компонент національної концептосфери, основну

одиницю ментальності, світоспоглядання у категоріях і формах рідної мови. До методів лінгвокультурології традиційно відносять усю сукупність аналітичних прийомів, операцій та процедур, що використовуються під час аналізу взаємозв'язку мови та культури» [81: 118]. Ці підходи не є взаємозаперечними. Вони різняться «лише векторами дослідження щодо індивіда: лінгвокогнітивний концепт – це напрямок від індивідуальної свідомості до культури, а лінгвокультурний концепт – це напрямок від культури до індивідуальної свідомості [78: 169–70].

Вітчизняні й закордонні когнітивісти на сьогодні дослідили досить велике коло концептів: концепти *страх* (Ю. Апресян [4], Р. Валієва [23]), *щастя* (С. Воркачов [32]), *серце* (М. Піменова [138]), *людина* (Л. Бояркіна [20], Є. Хомяков [199]), *воля* (О. Яцкевич [212]), *час* (О. Задорожна [62]), *правда / неправда* (Ж. Апєкова [3]), *гнів, злість* (Дж. Лакофф [221], Ю. Крилов [106]), *чоловік* (А. Гайфулліна [38]), *сором* (Н. Арутюнова [6]), *жінка* (Т. Сукаленко [175], М. Досимова [54]) та ін.

Окреме значення для нас мають дослідження концепту *смерть*, який подавано, переважно, у дихотомії з концептом *життя* (роботи І. Іванової [67], В. Гольдберг [42], Н. Новікової [129], О. Пономаревої [143] та ін.). Н. Новікова простежує мовне втілення концептуальної діади *життя / смерть* у російській фраземіці й афористиці [128]. І. Іванова вивчає українські національні стереотипи та їх кореляцію, актуалізовану у фразеосемантичному полі «життя / смерть» [67]. В. Гольдберг встановлює типології структурних зв'язків, що організовують лексико-семантичне поле «життя / смерть» у російській і англійській мовах [42].

Низка студіювань присвячена розгляду репрезентації концепту *смерть* у різних мовних картинах світу (С. Воронцова [36], С. Дербеньова [51], Н. Колкова [86], Н. Плотнікова [141], М. Стуліна [173], Ю. Тетеріна [178], С. Тронько [182], І. Шафіков [206], А. Шестаков [207]). С. Тронько вивчає концепт *смерть* на матеріалі німецької військової прози. Дослідниця інтерпретує емоційні, аксіологічні й асоціативні ознаки концепту *tod* з огляду на його польову

організацію [182]. С. Дербеньова подає комплексне дослідження засобів вербалізації індивідуально-авторського концепту *смерть* у ліриці Г. Бенна [51]. Лінгвістичні дослідження М. Стуліної присвячені вивченню концептів «Смерть суб'єкта», «Смерть Бога» як домінантів ментального простору німецького постмодерністського дискурсу [173]. Н. Плотнікова розглядає концепт *смерть* як складник мікроконцептосфери *святки*, актуалізуючи культурний і поняттєвий компоненти [141].

Досить ємно на сьогодні описаний концепт *смерть* на матеріалі фразеологічних одиниць як основи наївної картини світу. У дослідженнях А. Івченка [70], В. Ужченка [185], О. Суховій [176], А. Юмінової [208] висвітлено окремі аспекти семантичного поля «смерть». Низка наукових праць із проблем фразеології (В. Білоноженко [258], І. Іванова [67], В. Конобродська [90], Р. Міняйло [119], О. Мороз [122], П. Редін [151], Л. Скрипник [169], В. Телія [177] та ін.) використовували як ілюстративний матеріал фразеологізми зі значенням «смерть».

Очевидною є відсутність досліджень концепту *смерть* (та багатьох інших основоположних концептів) в українському художньому дискурсі, що зумовлює **актуальність** нашої роботи. Необхідним також постає виявлення взаємодії мови та мислення, мови та культури, зацікавленість у пізнанні ментальності народу, що є предметом вивчення провідних напрямів сучасного мовознавства – когнітивної лінгвістики та лінгвокультурології. Вибір концепту *смерть* визначений його універсальністю й значущістю не тільки для окремої людини, певної нації, а й для усього людства. Звернення до літературної спадщини ХХ–ХХІ століть дає змогу виявити особливості українських культурних цінностей, соціальних і моральних норм поведінки.

Концепт *смерть* є одиницею ментальності, одиницею свідомості, одиницею мовного бачення світу, одиницею ментально-лінгвального комплексу, одиницею інформації про світ. Ми досліджуємо концепт *смерть* як елемент української когнітивно-мовної картини світу. Поряд із концептом *життя*, концепт *смерть* посідає чільне місце серед лінгвокультурних концептів. Окрім імені концепту,

лексеми *смерть*, до номінативних засобів його мовної репрезентації відносимо синоніми (загибель, загин, кінець, край, скін, сконання та ін.), деривати (смертний, смертельний, смертоносний; мертвий, мерти, померлий тощо) та фразеологізми (смерть заглядає; до гибелі; смертна година; смертний час; смерть занесла гостру косу; смерть забрала тощо).

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація підготовлена відповідно до планів науково-дослідницької роботи кафедри загального та прикладного мовознавства і слов'янської філології філологічного факультету Донецького національного університету імені Василя Стуса «Комунікативно-прагматична і дискурсивно-граматична лінгвоперсонологія: структурування мовної особистості та її комп'ютерне моделювання» (номер держреєстрації 0115U000088 (2015 – 2017 рр.)), науковий керівник – д. філол. н., проф., член-кор. НАН України А. П. Загнітко. Тему дисертації затверджено вченою радою Донецького національного університету імені Василя Стуса (протокол № 10 від 27.12.2013 р.).

Мета роботи – визначити й схарактеризувати специфіку вербалізації концепту *смерть* в українській літературі ХХ–ХХІ століть, здійснити його комплексний аналіз з оперттям на національну когнітивно-мовну картину світу. Поставлена мета передбачає розв'язання таких наукових завдань:

- 1) проаналізувати й узагальнити основні погляди на концепт у сучасній лінгвістиці;
- 2) подати методику аналізу концепту *смерть* для виявлення його сутнісних характеристик;
- 3) експлікувати зміст та структуру досліджуваного концепту за результатами асоціативного експерименту;
- 4) простежити еволюцію концепту *смерть* з урахуванням етимології відповідної лексеми;
- 5) виокремити в концептуальній структурі концепту *смерть* смислові елементи та репрезентувати їх з урахуванням наявної польової організації;
- 6) окреслити поняттєві та мотиваційні площини досліджуваного концепту;

7) схарактеризувати ціннісні та символічні ознаки концепту *смерть*;

8) встановити особливості вербалізації образних ознак концепту *смерть* (на матеріалі Новітньої української літератури);

9) визначити кореляцію концептуальних ознак для опису діахронії концепту *смерть*.

Об'єктом дослідження є фрагмент української когнітивно-мовної картини світу, репрезентований концептом *смерть*.

Предметом дослідження постають засоби актуалізації концептуальних ознак концепту *смерть* в українській національній когнітивно-мовній картині світу.

Методи дослідження зумовлені специфікою аналізованого об'єкта, тому охоплюють: метод *моделювання семантичного поля*, що дає змогу вивчати значення мовних одиниць у їхньому взаємозв'язку; метод *вільного та спрямованого асоціативного експерименту*, який надає необхідні результати для встановлення когнітивних ознак концепту; метод *дефінітивного та компонентного аналізу* для встановлення відношення слів та надслівних утворень до вербалізаторів концепту *смерть*; метод *когнітивно-дискурсивного аналізу* під час дослідження функціонування вербалізаторів концепту *смерть* в умовах контексту; *описовий* метод із використанням прийомів інтерпретації, зіставлення й узагальнення в тлумаченні мовних засобів вербалізації досліджуваного концепту.

Практичне значення зумовлене можливістю використання матеріалу дослідження у лексикографічній практиці й теорії розробки спеціальних і загальних словників, для корегування тлумачних словників, у процесі викладання курсу «Сучасна українська літературна мова», «Лінгвокультурологія», «Лінгвокраїнознавство», «Дискурсологія», «Лінгвістика тексту», спецкурсів з лінгвістичної концептології, етносемантики, когнітивної лінгвістики в Донецькому національному університеті імені Василя Стуса, під час написання курсових і магістерських робіт, укладання термінологічних, тлумачних словників, антологій концептів.

Матеріалом дослідження слугують дві картотеки. Перша містить словникові дефініції слів і фразеологічних одиниць-репрезентантів концепту *смерть* (лексикографічні дані лінгвістичних словників (тлумачних, етимологічних, фразеологічних, символічних), статті філософських, психологічних, етнологічних словників і енциклопедій). Друга картотека містить більше 10000 синтаксичних конструкцій-вербалізаторів концепту *смерть* (мінімальний контекст) з української художньої прози ХХ – початку ХХІ століття.

Теоретичною основою дисертації постали ідеї лінгвістів-когнітологів (М. Алефіренка [1], М. Болдирєва [18], А. Вежбицької [25], Ж. Краснобаєвої-Чорної [100; 101; 102; 103], Н. Коч [97], М. Кочергана [98], Д. Лакоффа [221], З. Попової [146], І. Стерніна [145], Ю. Степанова [171] та ін.), психолінгвістів (О. Буйнової [21], А. Залевської [63], Н. Уфімцевої [186], М. Хартіга [218] та ін.), етносемантики (Н. Арутюнової [6], Ю. Апресяна [4], Є. Бартмінського [213], Т. Горчак [43], М. Скаб [167; 168], Л. Чернейко [203] та ін.), лінгвокультурології (А. Загнітка [59; 60; 61], В. Іващенко [68], В. Карасика [74], В. Кононенка [91], В. Маслової [117], О. Нузбан [131], Г. Слишкіна [170] та ін.).

Теоретична значущість роботи полягає у моделюванні одного з основних сегментів української когнітивно-мовної картини світу – концепту *смерть*, у виявленні основних механізмів і закономірностей його мовної концептуалізації. Встановлення структури досліджуваного концепту поглиблює знання про українську національну специфіку світосприйняття й категоризацію дійсності.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційного дослідження обговорено на восьми конференціях (VIII Міжнародній науково-практичній конференції «Мови і світ: дослідження та викладання» (м. Кіровоград, 27–28 березня 2014 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Рівень ефективності та необхідність впливу філологічних наук на розвиток мови та літератури» (м. Львів, 28–29 березня 2014 р.), Міжнародній науково-теоретичній конференції «Граматичні читання – VIII» (м. Вінниця, 16–17 квітня, 2015 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Мова та

культура: сучасні аспекти співвідношення» (м. Одеса, 20–21 листопада, 2015 р.), The Twelfth European Conference on Languages, Literature and Linguistics (Austria, Vienna, 23th August, 2016), XII Міжнародній науковій інтернет-конференції «Питання сучасної науки і освіти» (м. Київ, 17 червня 2016 р.), Міжнародній науково-теоретичній конференції «Граматичні читання – IX» (м. Вінниця, 25–26 квітня 2017 р.), III Всеукраїнській науковій конференції студентів, аспірантів і молодих учених «Мовний простір слов'янського світу» (м. Київ, 26 травня 2017 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження є самостійним науковим авторським підходом до аналізу концепту як автономної одиниці дослідження в межах когнітивної лінгвістики й лінгвокультурології. Усі результати роботи отримано самостійно, публікації написано одноосібно.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що 1) запропоновано комплексний аналіз концепту *смерть* з опертям на традиційні методики вивчення когнітивних та лінгвокультурологічних одиниць; 2) визначено мотиваційний, поняттєвий, образний, символічний, ціннісний, асоціативний складники досліджуваного концепту у свідомості носіїв української мови (на основі аналізу лексикографічних джерел, результатів асоціативного експерименту й дискурсивного аналізу українського художнього дискурсу).

Наукову новизну одержаних результатів узагальнюють **положення, що виносяться на захист:**

1. Концепт відображає специфіку культури та її особливості, але не сталим, обмеженим уявленням, він є динамічним утворенням, підтвердженням чого постає його мінливість і обмеженість свідомістю колективного або індивідуального носія.

2. Мотиваційними ознаками концепту *смерть*, сфоормованими в праслов'янський, давньоруський та інші періоди становлення мови, є такі: *природна / «хороша» смерть, темрява / відсутність світла, гинути, безплідна земля, відмерла частина чого-небудь, мертва тканина на рані.*

3. Поняттєвий складник концепту *смерть* в українській когнітивно-мовній картині світу охоплює *прямі поняттєві ознаки* (змістовний мінімум концепту, виявлюваний шляхом аналізу словникових дефініцій номінативи концепту *смерть*) та *непрямі поняттєві ознаки* (парадигмальні й синтагмальні відношення номінативи концепту *смерть*). Наявність ємного дериваційного поля ключової лексеми концепту *смерть* в українській мові, потужні парадигмальні й синтагмальні відношення, в які вступають вербалізатори концепту *смерть*, свідчать про його актуальність в українській лінгвокультурі.

4. Лексико-семантичне поле концепту *смерть* у свідомості носіїв української мови на сучасному етапі (за результатами вільного асоціативного експерименту) має такий вигляд: ядро концепту становлять тематичні групи «життя», «страх», «неприродна смерть», «кінець»; ближня периферія містить тематичні групи репрезентацій ознак «спокій», «природна смерть», «горе», «ритуал», «потойбіччя»; віддалена периферія окреслена тематичними групами «вік», «символ», «час», «політично марковані асоціати», «соціально марковані асоціати», «хвороба», «колір», «субкультури».

5. Образний складник концепту *смерть* в українській мові реалізовано низкою когнітивних ознак, які є основою для типових метафоричних висловлювань. У текстах Новітньої української літератури образний аспект концепту *смерть* охоплює ознаки живої (*вітальні, антропоморфні, зооморфні, вегетативні*) та неживої (*ознаки стихій, майна, артефактів, речовинні, їжі, темпоральні й просторові ознаки*) природи.

6. Концепт *смерть* експліковано в досліджуваних текстах у символічному змісті через антропоморфні ознаки (*образи молодої й старої жінки*), теоморфні ознаки (*душа / дух, кара*), колоративні символи (*чорний, білий, фіолетовий, жовтий, блакитний кольори*); образи-символи *сон, початок, холод, темнота*.

7. Концепт *смерть* акумулює загально- й конкретнооцінні значення, останні з яких репрезентовані значно ширше у творах Новітньої української літератури. Найпоширенішими в українській когнітивно-мовній картині світу є такі ціннісні характеристики концепту *смерть*, як «*природна / неприродна*», «*красива*»,

«геройська», «легка» (позитивнооцінний маркер), «страшна», «ганебна», «звичайна», «велична», «нагла» (негативнооцінний маркер). У межах ціннісного складника концепту виокремлюємо такі загальнолюдські цінності, як *свобода, воля, щастя*.

Публікації. Основні положення дисертації викладено в 16 одноосібних публікаціях, серед них 5 статей, уміщених у фахових виданнях, затверджених ДАК МОН України, 2 – в іноземних періодичних виданнях, що входять до міжнародних наукометричних баз даних (PINC, ELibrary), 4 статті у нефахових виданнях та 5 тез доповідей на міжнародних конференціях.

Структура роботи. Дисертаційне дослідження складається зі вступу, трьох розділів із висновками до кожного з них, загальних висновків, списку використаної літератури (275 позицій), списку текстових джерел (204 найменування), трьох додатків. Повний обсяг роботи становить 220 сторінок, основний текст викладено на 159 сторінках друкованого тексту. Текст дисертації містить 1 таблицю, 6 діаграм та 3 додатки.

У вступі подано загальну характеристику роботи: обґрунтовано актуальність обраної теми, сформульовано мету, завдання, об'єкт і предмет дослідження, з'ясовано методи дослідження, висвітлено його наукову новизну, теоретичне та практичне значення, схарактеризовано ступінь апробації результатів дисертації, визначено структуру та обсяг роботи.

Перший розділ «Статус концепту в національній когнітивно-мовній картині світу: теоретико-методологічні засади» містить п'ять підрозділів, у яких запропоновано огляд сучасних лінгвістичних напрямів і парадигм, зокрема розглянуто термінологічний апарат когнітивної лінгвістики та лінгвокультурології, висвітлено основні підходи до розуміння концепту, аналізовано співвідношення термінів концепт і поняття, концепт і образ, концепт і символ та інших когнітивних структур. Запропоновано шестиетапний аналіз концепту *смерть*.

Другий розділ «Лексикографічно-респондентна об'єктивація концепту *смерть*», що складається із трьох підрозділів, містить опис мотиваційного, поняттєвого та асоціативного складників концепту *смерть*.

У третьому розділі дисертації «Лексико-семантичні засоби реалізації концепту *смерть*», з наявними в ньому чотирма підрозділами, схарактеризовано образний, ціннісний і символний складники та сценарій концепту *смерть*. Матеріалом дослідження образного, ціннісного й символного складників, а також сценарію концепту *смерть* в українській мові слугувала картотека його метафоричних номінацій, сформована методом суцільної вибірки з прозових художніх текстів Новітньої української літератури, а також послуговувалися Корпусом текстів української мови (<http://www.mova.info/corpus.aspx>) та програмою Microsoft Word.

РОЗДІЛ 1

СТАТУС КОНЦЕПТУ В НАЦІОНАЛЬНІЙ КОГНІТИВНО-МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ : ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЙНІ ЗАСАДИ

1.1 Еволюція поглядів на концепт і сучасне розуміння концептів

Сучасне розуміння концепту, його структури, співвідношення з мовними одиницями має опертям тривалу традицію розгляду й аналізу мовних одиниць крізь призму логічних категорій і не може поставати в одну мить викінченим і довершеним [61: 33].

Філософський етап став засадничим для формування концепту в лінгвістиці. Такі ознаки концепту, як фрагментарна цілісність, історія, наявність складників, нечітко визначена структура, здатність до взаємодії з іншими концептами та «згусток» уяви були запозичені лінгвістами саме від філософів [165: 266]. Термін «концепт» (лат. *conceptus* – «поняття», «думка»; *conceptum* – «зародок», «зернятко») семантично бере початок свого функціонування в роботах Платона й Арістотеля («ідеї» та «категорії» відповідно). Наступну згадку про концепт як філософську категорію знаходимо в доробку П. Абеляра, Т. Гоббса, У. Оккама, І. Солсберійського, які вже в епоху Середньовіччя вказали основні його ознаки – *суб'єктивність* та *процесуальність*.

Тривалий час існує дискусія щодо означення концепту між номіналістами, які стверджували, що він лише називає предмет, оскільки утворюється з конкретного образу, й концептуалістами, які наголошували на тому, що концепт узагальнює одиничні речі, чим визначали його як загальне поняття, здатне ускладнюватися завдяки накопиченню нових концептуальних ознак, розширенню семантичної вагомості конотата.

Розвиваючи філософську теорію, Т. ван Дейк, Р. Карнап, Дж. Катц, У. Кінч, М. Кондраков, Г. Скрегг, Л. Чейф, Р. Шенкпочали синонімізувати терміни «поняття» і «концепт». Натомість А. Грицанов, А. Івін, А. Никифоров розглядали концепт як самодостатній автономний термін, здатний збагатити категорійний апарат науки.

Представник французького структуралізму Р. Барт розглядає концепт з опертям на міф. Він акцентує на *референтності* концепту, його *динамічності*, *відкритості*, *асоціативності*: «...концепт жодним чином не абстрактний, він завжди пов'язаний з тією чи тією ситуацією; ... це жодним чином не абстрактна, стерильна сутність, а швидше конденсат несформованих, нестійких, туманних асоціацій; їх єдність і когерентність залежать перш за все від функції концепту» [11: 83–84]. Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі трактують концепт як «центр перетину, згущення й нагромадження складників; мисленнєвий акт з нескінченною швидкістю думки» [49: 32–33]. Науковці вперше сформулювали низку ознак концепту: «подієвість», «багатошаровість», «змінність», «ширяння» над значенням, одночасна «відносність» та «абсолютність» [Там само].

Отже, спостерігаємо два філософські підходи до трактування концепту:

- 1) *широкий*: концепти – осмислені на ґрунті широкого онтологічного тла речей та власного досвіду людини складні ментальні утворення;
- 2) *вузький*: концепти – поняття, якими оперує людина у процесі категоризації світу.

Психолінгвістичний аспект тлумачення концепту визначає особливості сприйняття концептів людиною та формування їх у свідомості людей. А. Залевська розмежовує концепт як «надбання індивіда» (індивідуальний концепт) і концепт як «інваріант, що функціонує в певному соціумі або культурі» (інваріантний концепт). Автор розуміє «індивідуальний концепт» як такий, що «спонтанно функціонує в пізнавальній і комунікативній діяльності індивіда, базове перцептивно-когнітивно-афективне утворення динамічного характеру, підкорюване закономірностям психічного життя людини й внаслідок цього за низкою параметрів відрізняється від понять і значень як продуктів наукового опису з позицій лінгвістичної теорії» [63: 37–39].

Психолінгвісти Г. Рікхайд, К. Форверг розуміють концепт як ментальну одиницю, яка ґрунтована на можливості віднесення окремих об'єктів у класи [229].

М. Хартіг вважає, що мова є «алфавітом когнітивних процесів» [218], які полягають у систематизації внутрішнього мови й виконує також функцію соціального контролю. Автор виключає можливість існування «приватної» мови, адже будь-яка мова обов'язково має зв'язок із соціумом. Отже, на думку німецького психолінгвіста, мова є сполучною ланкою між знанням і дією. Х. Мюллер трактує концепт як «молекулярну одиницю знання, за допомогою якої об'єкти і події групувано в класи, їх межі, однак, є сильно розмитими» [226: 388]. Концепт, на думку вченого, з урахуванням комплексності навколишнього світу покликаний виконувати «упорядкувальну функцію», тобто учений не бачить принципової різниці між розумінням концепту в психолінгвістиці й когнітивній лінгвістиці.

Таким чином, психолінгвістичний напрям доводить зв'язок концептів з емоційною оцінкою, а також їх динамічний характер, і трактує концепт як: 1) ментально-психічний комплекс; 2) одиницю колективного знання / свідомості; 3) ідеальну сутність, яка формується у свідомості людини; 4) оперативну змістову одиницю, яка відбита в психіці людини.

Лінгвістична історія терміна «концепт» починається зі статті «Концепт і слово» С. Аскольдова, у якій автор говорить про забезпечення концептами сприйняття предметного світу людиною: концепт – це «мисленнєве утворення, яке заміщує в процесі мислення невизначену множинність предметів одного роду» [7: 267]. Д. Лихачов поглибив та розвинув учення про концепт із позиції лінгвокультурології, увівши поняття «концептосфера»: «Концептосфера – це сукупність концептів нації, вона утворена всіма потенціями носіїв мови. Що багатша культура нації, її фольклор, література, наука, зображальне мистецтво, історичний досвід, релігія, то багатша концептосфера народу» [111: 5].

Лінгвокультурологічний підхід у трактуванні концепту має опертям ідеї В. фон Гумбольдта, що в подальшому отримали розвиток у суб'єктивістській гіпотезі Сепіра-Уорфа, за якою мова зумовлює спосіб мислення представників відповідної лінгвокультури.

У сфері лінгвокультурологічних досліджень, зокрема з огляду на зіставлення понять «ментальність» і «менталітет», диференційовано концепти в *широкому* та *вузькому* розумінні (за В. Іващенко). Представники *широкого погляду* (Д. Лихачов, І. Михальчук) розуміють концепти як лексеми, значення яких є змістом національної мовної свідомості і які формують наївну картину світу. Сукупність таких одиниць утворює концептосферу мови, в якій концентровано культуру нації. Другий підхід – *вузьке розуміння* – кваліфікує концепт як семантичне утворення, позначене лінгвокультурною специфікою, що характеризує носіїв певної етнокультури. Сукупність таких концептів утворює концептуальну сферу (ділянку) як частину цілісно структурованого семантичного простору – концептосфери (Ю. Степанов, В. Нерознак) [68: 25].

Представник лінгвокультурологічного підходу Ю. Степанов витлумачує концепт як «згусток культури в свідомості людини; те, у вигляді чого культура входить до ментального світу людини... Концепти не тільки мисляться, вони переживаються» [171: 40–41]. Незаперечною є думка автора про неоднакове функціонування концептів у різних його шарах, адже вони «по-різному реальні для представників певної культури» [Там само: 45].

Лінгвокультурний концепт відрізняється від когнітивного акцентуалізацією ціннісного елемента. Центром концепту є цінність, адже він слугує дослідженню культури, а в основі культури перебуває ціннісний принцип. Концепту властиві умовність, мінливість. Він не має чітких меж. Лінгвокультурний концепт існує в індивідуальній і колективній свідомості, він має трикомпонентну структуру, до якої, окрім ціннісного складника, входять поняттєвий і образний елементи (за М. Болдирєвим [18]).

Когнітивна лінгвістика ґрунтована на тезі про можливість вивчення людської свідомості через звернення до мови. Основне завдання **когнітивного підходу** – вивчення процесів категоризації, концептуалізації, сприйняття, класифікації та осмислення світу, накопичення знань, функціонуванні систем, що забезпечують різні види ментальної діяльності. У межах цього підходу концепт визнавано як основну одиницю когнітивних процесів: «Концепти, які

керують нашим мисленням, – не просто породження розуму. Наші концепти структурують наші відчуття, поведінку, наше ставлення до інших людей. Тим самим наша концептуальна система відіграє центральну роль у визначенні реалій повсякденного життя» [110: 25]. М. Шварц, представниця німецької школи когнітивної лінгвістики, розуміє під концептом ментальну одиницю, за допомогою якої здійснювано категоризацію мислення. Концепти є одиницями когнітивних структур, що зберігаються в складних ментальних схемах: «Концепти – одиниці організації ментального світу людини, основною функцією яких є зберігання інформації про навколишній світ» [231: 87].

В україністиці цей напрям актуалізовано в студіюваннях І. Голубовської [41], Н. Данилюк [48], В. Жайворонка [56], А. Загнітка [61], Т. Космеди [96], Ж. Краснобаєвої-Чорної [101; 103], О. Морозової [123], М. Полюжина [142], О. Селіванової [156; 163], О. Цапок [201] та ін. Для М. Полюжина, концепт – це «сукупне, категоризувальне знання про дійсність, про її елементи та перспективи» [142: 35]. І. Голубовська та В. Жайворонко розуміють концепт, як «комплекс культурно детермінованих уявлень про предмет, певне культурно зумовлене ментальне утворення» [41: 108–110]; «вмістилище узагальненого культурного смислу (сенсу), що дає підстави уважати мовну одиницю культурним концептом» [56: 10].

Подібний підхід до трактування сутності концепту – і у науковця Т. Космеди, яка підкреслює, що концепти «зводять розмаїття явищ, які ми спостерігаємо чи уявляємо, до певної єдності, підводять під одну рубрику. Вони зберігають знання про світ, є складниками концептосфери, концептуальної системи. Вони сприяють обробці суб'єктивного досвіду шляхом підведення інформації під конкретні категорії та класи, вироблені суспільним досвідом» [96].

Термінологічна енциклопедія О. Селіванової подає таке визначення: «Концепт – інформаційна структура свідомості, різносубстрактна, певним чином організована одиниця пам'яті, яка містить сукупність знань про об'єкт пізнання, вербальних і невербальних, набутих шляхом взаємодії п'яти психічних функцій

свідомості й поза свідомого» [163: 125]. Автор акцентує на функції обробки концептом інформації від сенсорних сигналів до ментальних репрезентацій різного типу у свідомості людини. О. Кубрякова аналогічно тлумачить концепт як «термін, що слугує поясненню одиниць ментальних і психологічних ресурсів нашої свідомості й тієї інформаційної структури, що відображає знання й досвід людини; оперативна змістовна одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи й мови мозку, всієї картини світу, відображеної у психіці людини [108: 90]. Тобто концепт розглянуто як ідеальну абстрактну одиницю, смисли, якими оперує людина в процесі мислення, і які відображають зміст досвіду й знання, зміст результатів усієї діяльності людини й процесів пізнання нею навколишнього світу у вигляді визначених одиниць, «квантів знання». Зміст концепту включає інформацію про те, що індивід знає, передбачає, думає, уявляє про певний фрагмент світу.

З. Попова та І. Стернін, досліджуючи концепт, говорять, що «концепт – категорія мисленнєва, яку не можна простежити, і це дає великий простір для її пояснення» [145: 21]. В. Телія так само зазначає, що концепт є семантичною категорією найбільш високого ступеня абстракції, яка містить окремі значення конкретизації загальної семантики. Крім того, дослідниця зазначає, що концепту онтологічно передує категоризація, яка утворює типовий образ і формує «прототип» [177]. Учені розглядають концепт як глобальну мисленнєву одиницю, яка репрезентована у мові лексемами, фраземами, словосполученнями, реченнями, текстами та сукупністю текстів.

У студіюваннях Н. Данилюк наголошувалося на частковій вербалізації концепту, його позамовному існуванні: концепт – це «фрагмент знання – ментальний образ, превербальне утворення, яке частково вербалізується і виражається у мові. У концепті міститься інтралінгвальна й екстралінгвальна інформація, тобто «знання про мову й знання у мові» [48: 292].

Ж. Краснобаєва-Чорна, узагальнюючи можливі ознаки концепту, подає розлоге тлумачення: «Концепт – багатовимірне утворення, що характеризується такими диференційними ознаками: зв'язок з мовою, мисленням, пам'яттю та

психікою, абстрагування, етнокультурне забарвлення, момент переживання, специфікація, узагальнення, автореферентність, безтілесність, відкритість, вічність, динамічний характер, гнучкість, множинність складників, потенційна суб'єктивність, тривалість і складність формування, стереотипність і константність, кодованість у чуттєво-образних уявленнях, відображення ментальної дійсності, і виконує пізнавальну функцію, функції збереження знань про світ, структурування знання, орієнтування у світі» [102: 41]. Дослідниця виділяє сім аспектів інтерпретації концепту: логіко-філософський, власне-філософський, лінгвістичний, лінгвокультурологічний, когнітивний, психолінгвістичний та літературно-культурологічний, основними з яких є *когнітивний та лінгвокультурологічний*.

А. Загнітко називає такі суттєві ознаки концепту: 1) поняттєві складники; 2) образні складники; 3) ціннісні складники (ширше – аксіологічні); 4) дискурсивну зумовленість і мотивованість; 5) статичність; 6) динамічність; 7) варіативність; 8) інваріантність; 9) тематичне закріплення; 10) регулятивність; 11) значущість; 12) національно-культурне навантаження; 13) інтерпретативність і под. [59: 44].

Концепти, як культурні первинні утворення, виразники об'єктивного змісту слів, «трансляються в різні сфери буття людини, зокрема, у сфери поняттєвого, образного й діяльнісного освоєння світу» [77: 202]. В. Карасик розглядає концепт як багатомірне ментальне утворення й виділяє в ньому три виміри – образний («зорові, слухові, тактильні, смакові, характеристики предметів, явищ, подій, відображені в нашій пам'яті, що сприймаються нюхом»), поняттєві («мовна фіксація концепту, його позначення, опис, дефініція, зіставні характеристики даного концепту по відношенню до того чи того ряду концептів, які ніколи не існують ізольовано») та ціннісний (важливість цього психічного утворення і для індивіда, і для колективу) [75: 8].

Л. Пасик, акцентуючи на динамічності (змінності) концепту та його трикомпонентній структурі, під концептом бачить «багатовимірне смислове динамічне утворення, в якому виділяються ціннісна, поняттєва та образна

сторони, для вираження якого необхідна вся сукупність мовних та позамовних засобів, що прямо чи опосередковано ілюструють, уточнюють чи розвивають його зміст» [136: 127].

Беручи до уваги аналізовані визначення, розуміємо концепт як ментальне утворення, що поєднує пов'язані з певним явищем поняття, уявлення, знання, асоціації, переживання, частина яких становить інваріантне колективно напрацьоване й поняттєво структуроване оформлене ядро, а інші – індивідуальну змінну периферію [190: 52]. З опертям на таке визначення можна виділити такі інваріантні ознаки концепту:

- мінімальна одиниця людського досвіду в його ідеальному уявленні;
- експлікованість словом;
- наявність польової організації;
- є основною одиницею оброблення, збереження та передавання інформації;
- «розмитість» кордонів;
- культурна й соціальна маркованість;
- має універсальні й індивідуальні компоненти для носіїв певної мови.

Окрім дефінування концепту, дискусійним постає питання його **типологізації**. Однією з проблем когнітивної лінгвістики й лінгвокультурології є вивчення правил і закономірностей концептоутворення та інтерпретації його рецепієнтом. Абстрактний характер концептів покладено в основу відмінностей у їхніх класифікаціях: за ступенем абстрактності, за змістом, за ступенем значущості, за формою вираження тощо.

Дж. Лакофф, М. Джонсон розрізняють концепти, що виникли безпосередньо, і метафоричні концепти, що постають на основі нашого досвіду [110: 104]. Однак автори говорять про відсутність чіткої межі між цими типами концептів.

М. Шварц поділяє концепти на такі типи: 1) категорійні (за допомогою яких відбувається процес категоризації дійсності); 2) партикулярні (репрезентують знання про окремі предмети, явища, вони відображають індивідуально-

епізодичне знання, яке знаходиться в залежності від просторово-часових відносин і особистого досвіду окремої людини) [231: 24–25].

М. Піменова усі концепти розподіляє між трьома класами [138: 9–10] :

1) базові концепти (до цього розряду можна віднести концепти, які становлять фундамент мови й всієї картини світу): космічні концепти, соціальні концепти, психічні (духовні) концепти;

2) концепти-дескриптори, що кваліфікують базові концепти: дименсійні концепти, під якими розуміють різного типу виміри (*розмір, об'єм, глибина, висота, вага* тощо); квалітативні концепти, які виражають якість (*тепло – холод, цілісність (холістичність) – партитивність, твердість – м'якість*); квантитативні концепти, що виражають кількість (*один, багато, мало, достатньо – недостатньо*);

3) концепти-релятиви, котрі реалізують типи відношень: концепти-оцінки (*добре – погано, правильно – неправильно, шкідливо – корисно, смачно – несмачно*); концепти-позиції (*напроти, разом, між, попереду – позаду (усіх), поряд, зверху – знизу, близько – далеко, сучасний – несучасний*); концепти-привативи (*свій – чужий, брати – віддавати, володіти – втрачати, включати – виключати*).

П. Мацьків розрізняє *предметні* (вербалізовані словами з конкретним значенням), *концепти-геіштальти* (об'єктивовані абстрактною лексикою), *типологійні* (репрезентовані лексикою з просторовим значенням), *емоційні* концепти (їх презентують назви почуттів та емоцій) [118: 17].

Говорячи про лінгвокультурні концепти, В. Карасик і Г. Слишкін розмежують *індивідуальні* й *колективні* концепти, де індивідуальні концепти є багатшими й різноманітнішими від колективних (від мікрогрупових до загальнолюдських), оскільки колективна свідомість і колективний досвід є умовною похідною від свідомостей і досвіду окремих індивідів, що входять до колективу. Г. Слишкін з огляду на прояви показників щільності й «метафоричної дифузності» в динаміці концепту виділяє такі типи лінгвокультурних концептів:

- пропорційні концепти, у яких продовжують збагачуватися як інтразона, так і екстразона;
- сформовані концепти, у яких завершилося формування інтразони, але продовжує функціонувати екстразона;
- концепти у процесі формування, які ще не мають екстразони, але вже мають розвинену інтразону;
- граничні концепти, інтразона яких постійно розширюється, а екстразона відсутня через високий ступінь абстрактності концептуалізованих понять;
- рудиментарні концепти – концепти, які майже або повністю втратили інтразону і збереглися лише в складі окремих одиниць своєї екстразони [170: 10].

На основі змістовної ознаки концепту дослідники визначають декілька типів концептів: А. Бабушкін виділяє *розумові картинки, схеми, гіпероніми, фрейми, сценарії, калейдоскопічні* концепти [9: 53–56]. З. Попова, І. Стернин розрізняють *концепт-уявлення, концепт-схему, концепт-поняття, концепт-фрейм, концепт-сценарій (скрипт), концепт-геіштальт* [144: 72–74]. М. Болдирев виділяє *концепт-уявлення, концепт-схему, концепт-поняття, концепт-фрейм, концепт-сценарій* [18: 44–45]. А. Хороленко за аналогією диференціює такі різновиди концептів: 1) геіштальт – це комплексна, цілісна функціональна структура, що впорядковує різноманіття окремих явищ у свідомості: школа, любов та ін.; 2) фрейм – осмислений у цілісності його складників багатокомпонентний концепт, певна сукупність: магазин, стадіон, лікарня й ін.; 3) сценарій – послідовність епізодів у часі: відвідування ресторану, поїздка в інше місто, бійка, екскурсія; 4) схема – концепт, представлений узагальненою просторово-графічною або контурною схемою: схематичний образ людини, дерева тощо [200: 57]. Скрипт, за визначенням О. Ясіновської, – це «очікування того, що в прогнозованій ситуації повинне відбутися далі» і що «дасть змогу зрозуміти не тільки реальну або описувану ситуацію, але й детальний план поведінки, яка пропонується в цій ситуації» [211: 47].

Ф. Бацевич основним різновидом концепту вважає фрейм – «структуру, що репрезентує стереотипні ситуації у свідомості людини і призначена для

ідентифікації нової ситуації, що ґрунтується на такому ситуативному шаблоні» [13: 342]. Проте фрейм не збігається з концептом. Фрейм репрезентує підхід до вивчення інформації, що зберігається у пам'яті, структурує її, конкретизуючи за ступенем розгортання фрейму [26: 14].

Н. Коч вводить поняття «діахронійного» та «синхронійного» концептів. Діахронійний концепт розглядається дослідницею як «подія»: «Утворення діахронійного концепту – процес, що протікає в часі й відображає постійні трансформації в колективній та індивідуальній свідомості внаслідок змін екстра- та інтралінгвістичних факторів». Синхронія концепту обумовлена, на думку автора, абстрагуванням тих же предметів і явищ від їхнього генезису, досліджуваних в умовно «зупиненій миті» [97: 62–63].

А. Загнітко узагальнює найактуальніші типології концептів і розрізняє їх за критеріями:

1) за ступенем вияву аксіологічного складника: телеонімні (з домінуванням оцінного складника, наприклад, цінності типу *краса, кохання, добро, здоров'я, щастя*) і нетелеонімні (напр., *порада, прохання, привітання*, у яких оцінний складник (ширше аксіологічний) ускладнений різними відтінками);

2) з огляду на динаміку концепту, його еволюцію: стійкі (напр., *скромність*) і перемінні (напр., *екологічна безпека*), споконвічні (напр., *мудрість*) та запозичені (напр., *дифамація, піар*);

3) за ступенем поширення: універсальні (загальнолюдські), етноспецифічні, соціовластиві, індивідуальні [60: 45].

Інтегруючи різні класифікаційні підходи до концепту як когнітивної та лінгвокультурологічної одиниці, концепт *смерть* кваліфікуємо :

- за ступенем конкретності / абстрактності змісту – абстрактний;
- за номінованістю – номінований (на відміну від вербально імплікованих / лакунарних);
- за частотністю й регулярністю актуалізації – актуальний;
- за структурою – складний (багаторівневий);
- за змістовою ознакою – концепт-сценарій;

- за номінативною щільністю – парний (має антонімічну пару – *життя*);
- за ступенем поширення – універсальний, загальнонародний;
- з огляду на динаміку концепту – стійкий, споконвічний;
- за ступенем вияву аксіологічного складника – телеонімний.

1.2 Структурна організація концепту

Складність структури концепту пояснює відсутність єдиного підходу й методики його аналізу. Услід за В. Іващенко структуру концепту розуміємо як «спроектовану на окремо взятий фрагмент дійсності множинність елементарних факторних смислів, що існують у свідомості тієї чи тієї соціокультурної спільноти у формі сконденсованого смислового етимона – «смислу-цінності». Звідси змістова структура концепту є її ціннісно-сисловою структурою» [68: 62].

Традиційним на сьогодні є два типи структурування концепту:

- 1) **трикомпонентна структура** (поняттєвий, образний, ціннісний складники);
- 2) **польове представлення** обсягу та структури концепту – в термінах ядра й периферії.

В. Іващенко встановлює компонентний склад концепту в синхронійній площині, виділяючи: «когнітему (когнітивний компонент); емотему (емотивний компонент); конатему (конативний компонент); ідіологему (ідіокомпонент, компонент ідіолекту); соціологему (соціокомпонент, компонент соціолекту); етнологему (етнокомпонент); лінгвокультурему (термін В. Воробйова) – вербально виражений культурний смисл як єдність лінгвістичного, екстралінгвістичного / культурного знання та комунікативно значущої інформації; топологему, екологему, ідеологему, міфологему тощо (факторні компоненти)» [69: 63].

Розуміючи концепт як згусток культури у свідомості людини, Ю. Степанов виділяє три компоненти концепту: 1) основна ознака, актуальна для всіх носіїв даної культури; 2) додаткова, «пасивна» ознака (їх може бути декілька), важлива

для окремих соціальних груп; 3) внутрішню форму, зазвичай взагалі не усвідомлювану, відбиту на зовнішній, словесній формі [171: 42–45]. Дослідник стверджує, що концепти, по-перше, реальні, по-друге, по-різному реальні для різних людей у різні епохи та у своїх різноманітних модусах або іпостасях.

Г. Слишкін у структурі концепту вичленовує чотири зони: основні – інтразону (ознаки концепту, що відбивають особисті ознаки денотата), екстразону (ознаки концепту, які діставані з паремій та переносних значень) та додаткові – квазізону й квазіекстразону, пов'язані з формальними асоціаціями, що виникають у результаті співзвуччя імені концепту з іншим словом, використанням евфемізмів тощо [170].

С. Воркачов виділяє в концепті поняттєвий складник (дефініційна структура), образний складник (когнітивні метафори, які підтримують концепт у свідомості) та значеннєвий складник (етимологічні, асоціативні характеристики концепту, які визначають його місце в лексико-граматичній системі мови) [32: 7]. Дослідники А. Приходько, А. Волошина додають ще один обов'язковий компонент – ціннісний (валоративний) епістрат (за термінологією А. Приходька [149: 57–62]) як найважливіший складник концепту: «Ціннісний складник – головна сторона концепту, що спирається на духовні імпульси, які оживають у свідомості особистості завдяки її приналежності до тієї або тієї етнічної спільноти. Ціннісний складник концепту, входячи в мовну свідомість через знаковий код, постає глибоко інтеріоризованим валоративом певного лінгвопростору. Отже, концепт входить в оцінний кодекс тієї або тієї лінгвокультури, а поняття стає лише тоді концептом, коли воно валоризується» [29: 22–23].

За В. Піменовою, концептуальна структура формується сімома різновидами ознак: *мотиваційною ознакою* слова-репрезентанта концепту (етимологія імені концепту), *пояттєвими* (автор залучає до них семантичні компоненти слова-репрезентанта концепту, синоніми, а також *ціннісні* ознаки), *образними* (виявлювані через сполучувані властивості імені концепту), *функційними* (відбивають функційну значимість референта), *категорійними* (колоративні,

дименсійні, квалітативні, квантитативні, оцінні, просторові ті часові ознаки), *символьними* (виразники складних міфологічних, релігійних та інших культурних понять, закріплених за словом-репрезентантом концепту), *іронічними* (виразники втраченого ціннісного компонента в структурі концепту) *ознаками* [138: 17].

І. Кононова до етимологічного, поняттєвого, ціннісного, образного та асоціативного складників додає історичний, який «містить найбільш значущі ознаки асоціативних складників концепту, вони входять до його структури на більш ранніх етапах існування в концептосфері етносу й значною мірою визначають його синхронний стан» [92: 58].

Ж. Краснобаєва-Чорна [100; 101; 102], В. Ніконова [127], О. Селіванова [158], З. Попова та І. Стернін [145] досліджують концепт з огляду на його ядерно-периферійну структуру: «Концепт, як одиниця структурованого знання, має визначену, але не жорстку організацію: він складається з компонентів (концептуальних ознак), які утворюють різноманітні концептуальні шари. Шари перебувають один до одного у відношенні похідності, зростання абстрактності кожного наступного рівня. Периферія складається зі слабо структурованих предикацій, що відображають інтерпретацію окремих концептуальних ознак і їх сполучень у вигляді тверджень, настанов свідомості, які витікають з менталітету різних людей» [145: 61]. Ядро вербально вираженого концепту позначається словниковими значеннями тієї чи тієї лексеми, вміщує визначення слова в тлумачних словниках, а також ієрархію основних значень слова [Там само: 15]. За визначенням Л. Новікова, ядро вербально вираженого концепту найближче до поняття, що виражається цим словом: поняттєві ознаки містять здебільшого «сполучення архісеми (родової інтегруючої семи) і диференційних сем, видових сем, що описують розходження одиниць семантичного поля» [128: 5].

Т. Луньова пропонує ядерно-периферійну структуру концепту, залучаючи до периферії п'ять модусів. Модуси концепту дослідниця диференціює залежно від типу інформації: *раціонально-логічний модус, картинно-образний модус, модус фіктивності, аксіологічний та оцінний модуси*. Раціонально-логічний

модус пов'язаний з формуванням логічних понять про пізнаваний об'єкт чи аспект дійсності, картинно-образний – з наочно-чуттєвими уявленнями про цей об'єкт / аспект дійсності. Модус фіктивності є впорядкованою сукупністю метафор, за допомогою яких відбувається додаткове осмислення пізнаваного. Аксиологічний модус містить оцінку певного фрагменту дійсності, а ціннісний – утилітарно-практичну чи культурну значущість, що приписувана мовцями тому чи тому феномену [114: 88–160].

О. Селіванова до ядра зараховує пропозиційну (відносно істинну, несуперечливу) інформацію, до периферії – асоціативно-термінальну (метафоричну) і модус – оцінно-емотивний компонент [156: 47]. Схожий розподіл пропонує Ж. Краснобаєва-Чорна: до ядра концепту авторка залучає словникові дефініції його вербалізаторів, до периферії – асоціативний компонент [99].

В. Ніконова концепт розглядає як систему шарів, структурна організація якої подається у вертикальному й горизонтальному векторах: «Вертикально розташовані шари концепту, від нижчого рівня до вищого, з урахуванням ступеня абстракції тих знань, які структуровані в концепті, – предметно-почуттєвий, образно-асоціативний і смисловий. Горизонтально аналізується структурна організація кожного рівня: фреймова структура предметно-почуттєвого шару, набір концептуальних схем на образно-асоціативному рівні, польова структура смислового шару» [127: 207].

Поняттєвий складник концепту визначуваний за допомогою аналізу його мовної репрезентації значень словникових дефініції. Образний складник, який розкривається в метафоричних значеннях слова, розуміємо як узагальнений відбиток у пам'яті про певний предмет, явище тощо. Домінує в концепті ціннісний компонент, який дає змогу виявити національну специфіку кожного ментального утворення.

Ми дотримуємось думки, що концепт містить шість складників :

- мотиваційний складник – внутрішня форма імені концепту; виразник його діяхронійного розгортання (еволюція значень різних періодів);

- поняттєвий складник – «ознаки, актуалізовані в словникових значеннях у вигляді семантичних компонентів (сем) слова-репрезентанта концепту» [138: 314];

- ціннісний складник – оцінка представниками певного етносу лексеми-номінанта концепту;

- образний складник – когнітивні метафори, що виникають у свідомості у зв'язку з іменем концепту;

- символічний складник – прихована частина концепту, наявна в його структурі як елемент, привнесений культурою, релігією, міфологічними уявленнями тощо;

- асоціативний складник – асоціації, пов'язані з денотатом поза контекстом, що є виразами синхронного зрізу концепту.

Відповідно до **ядра** концепту залучаємо мотиваційний, поняттєвий і ціннісний складники, які є інваріантними для будь-якого концепту, **периферію** складають образний, символічний і асоціативний складники – варіативна частина концепту (дивись додаток 3).

1.3 Концепт і співмірні / неспівмірні величини

Проблема термінологічного статусу поняття «концепт» залишається нагальною для сучасної когнітивної лінгвістики й лінгвокультурології. Не менш дискусійним постає питання кореляції термінів *концепт* і *поняття*, *концепт* і *значення*, *концепт* і *константа культури*, *концепт* і *стереотип*, *концепт* і *образ*, *концепт* і *символ* тощо.

У мові концепт індукований через значення, що є одним із його виявів (найрегулярніших і найчастотніших). За своєю сутністю концепт ємніший, ніж значення, має нерегулярні зв'язки зі значенням [60: 34]. Такого ж погляду (концепт значно ширший, ніж лексичне значення) дотримується В. Карасик: «Значення слова або фразеологізму становить лише один або декілька аспектів концепту – багатовимірного етнопсихічного утворення. Концепт постає розумовим субстратом значення, на якому лінгвокреативне мислення нарощує

різні смисли оцінного, емотивного та експресивно образного характеру. Слід говорити не про підміну значення слова концептом, а про реалізацію в значенні певних ознак, образних потенцій концепту» [74: 6].

Концепт є одиницею концептосфери, значення – одиницею семантичної системи мови. Значення своїми системними семами передає певні ознаки, які є елементами концепту, але це завжди лише частина смислового змісту концепту. Для експлікації концепту потрібно зазвичай багато лексичних одиниць, а значить – багато значень.

Стереотип і «константа культури» (термін Ю. Степанова) ми розглядаємо як вияви (різновиди) концепту. Стереотипи – складні мовні утворення, у яких у комплексній єдності переплетені елементи когнітивної, національно-мисленнєвої, аксіологічної діяльності. Тому стереотип відображає тільки найактуальніші для масової свідомості ознаки, зафіксовані в концепті.

Орієнтація за національною ознакою також відіграє важливу роль у стереотипі. Національні стереотипи відображають розходження в культурному досвіді тих чи тих народів. Хрестоматійними постають такі стереотипні уявлення, як пунктуальність німців, манірність англійців, прагматизм американців, запальність італійців.

На відміну від концепту, який є сутністю високого рівня абстракції, заснованої на узагальненні думок, емоцій, оцінок, *стереотип – одиниця досить конкретна*, виявлювана в стандартних і передбачуваних реалізаціях. Таким чином, стереотип, співвідносний з однойменним концептом, постає його *редукцією*.

Константа культури – це *різновид концепту* з такими інваріантними дефініційними ознаками: сталість, етнічна універсальність, упізнаваність, соціокультурна наповненість. Основна відмінність концепту й константи культури – відсутність в останньої ціннісного складника: «Культурні константи не містять у собі ні уявлення про спрямованість дії, ні її моральної оцінки. Кожна соціокультурна система певною мірою адаптує ширшу культурну традицію, але

самі собою культурні константи нейтральні щодо тієї чи тієї ціннісної орієнтації» [57: 20].

З огляду на структурну організацію концепту (дивись пункт 1.2) потрібно ґрунтовно розглянути співвідношення концепту з поняттям, образом, символом.

1.3.1 Концепт і поняття

На початкових етапах функціонування в науковому обігу *концепт* і *поняття* вживалися як абсолютні синоніми (дивись пункт 1.1). Такий погляд знаходимо в студіях Т. ван Дейка, У. Кінча, У. Чейфа, Р. Шенка та ін. Ототожнення цих термінів пояснювано подібністю внутрішньої форми: «І концепт і поняття у сучасній науці розуміються як одиниці свідомості, які стоять за словом і його значенням, адже обидва терміни вживаються на позначення двобічної ментальної сутності, що має мовленнєве, мовне походження і тісно пов'язана з мисленням» [184: 226].

Проте в сучасному науковому дискурсі ці терміни досить чітко розмежовані: на думку багатьох дослідників-когнітологів, поняття відображає лише найзагальніші, суттєві ознаки предметів і явищ. На відміну від нього концепт може експлікувати всі, не обов'язково найсуттєвіші ознаки об'єкта. О. Іпанова вважає, що «концепт посідає проміжне положення між поняттям як формою абстрактного мислення й уявленням як формою образного значення» [71: 9].

Концепт різниться від поняття своєю суб'єктивністю та лінгвокультурним маркером. О. Чернейко слушно зазначає: «Концепт, включаючи поняття, не вичерпується ним, а охоплює весь зміст слова – і денотативний, і конотативний, який відображає знання носіїв певної культури про характер явища (предмета), що стоїть за словом, взятим у множинності його асоціативних зв'язків» [203: 3].

Аргументовано вважаємо думку О. Біляєвської про різну структурованість концепту й поняття: поняття структурується від більш важливих ознак до менш важливих, структурування концепту залежить від мовної системи, в якій він вербалізований (здебільшого за принципом польової організації елементів – Л.Ф.) [14: 6–9].

Більшість мовознавчих студій підтверджують думку про концепт як одиницю ширшу та ємнішу від поняття: концепт, на відміну від поняття, обростає різними асоціаціями, «наявність образно-асоціативного шару – одна із найважливіших властивостей концепту, якою він відрізняється від поняття й завдяки якому йому притаманна необхідна комунікативно-смілова варіативність» [204: 28]. В. Маслова на підтвердження цієї думки зазначає: «Якщо поняття – це сукупність пізнаних суттєвих ознак об'єкта, то концепт – ментальне національно-специфічне утворення, планом змісту якого є вся сукупність знань про цей об'єкт, а планом вираження – сукупність мовних засобів (лексичних, фразеологічних, пареміологічних та ін.)» [117: 27].

В. Колесов подає дефініцію концепту крізь призму поняття: «Концепт – не поняття, а сутність поняття ... це сутність, виявлена в своїх змістовних формах – в образі, в понятті і в символі ... Поняття є наближення до концепту, це вияв концепту у вигляді однієї з його змістовних форм. Концепт – і ментальний генотип, атом генної пам'яті ... і архетип, і першообраз, і багато ще» [83: 19–20]. На підтвердження цієї думки В. Карасик пише: «Концепт є ідеєю, в якій відображені абстрактні, конкретно-асоціативні й емоційно-оцінні ознаки. Таким чином, поняття виступає аспектом вивчення концепту» [77: 213]. Поняттєвий складник концепту – це те, як концепт зафіксовано в мові, його значення, опис, структура, дефініція, порівняльні характеристики певного концепту по відношенню до інших концептів [Там само: 129].

Спроби диференціювати поняття й концепт спостерігаємо в дослідженнях з когнітивної психології. О. Залевська проводить чітку межу між концептом і поняттям за критерієм наявності емоційного, образного компоненту, який притаманний, на думку дослідниці, лише концептам «як набуткам індивіда, а не значенням та редукованими на логіко-раціональній основі поняттям-конструктам» [63: 39]. Таким чином маємо підстави вважати ці терміни репрезентацією однієї ментальної сутності, підхід до якої може бути або логічним, або психологічним.

Ототоження концепту з поняттям ґрунтовано на спільній природі цих феноменів. Ми поділяємо думку Н. Коч про те, що поняття становить ядро концепту, тобто концепт є ширшим від поняття, він вміщує емоційні, сенсорні та інші компоненти, що входять до його інформаційного поля [97: 46]. О. Селіванова також визнає поняття складником концепту: «Поняття здебільшого розглядають як частину концепту, його ядерну структуру, сукупність інтегральних та диференційних ознак у ряді понять одного класу. Натомість концепт передбачає залучення ще й чуттєвої, оцінно-емотивної, образної, метафоричної та іншої інформації» [162: 412], тобто концепт об'єднує інформацію про всі ознаки певного явища, а поняття містить сукупність найістотніших ознак.

Отже, відмінності між поняттям і концептом зафіксовані передусім в інтенціоналі (ядерній площині), і релевантність тієї чи тієї ознаки визначувано : 1) рівнями об'єктивованості знання, відстороненням від суб'єктивних чинників (вищою мірою для поняття й меншою для концепту); 2) сферою функціонування – ширшої, в ідеалі загальнолюдської, для поняття і вузкої, особистої або групової, соціоетнокультурної для концепту).

1.3.2 Концепт і образ

Основа концепту (за Дж. Лакоффом) – певний чуттєвий образ та знання про світ, що становлять зміст концепту. Образний складник концепту містить «концептуальні метафори, що відображають національний образ мислення та найчастіше допомагають мовній свідомості осягнути абстрактні сутності, інтерпретуючи концептуальні ознаки як свого роду висновки про установки даної культури» [29: 70]. Образ – це спосіб осягнення реальної дійсності, універсальна, ємна інформаційна одиниця, що має когнітивно-естетичні властивості, здатна актуалізувати великі пласти інформаційних ресурсів, тобто образ суміжний із концептом.

На когнітивну природу образу звертали увагу здавна. У філософії образ визначувано як результат й ідеальна форма відображення предметів і явищ матеріального світу в свідомості людини [272: 443]. Г. Гегель, потрактовуючи

феномен образу, визначав його місце між «безпосередньо чуттєвістю» і приналежністю області «ідеальної думки», тому що саме образ, на думку філософа, міг одночасно бути і «поняттям предмета», і його «зовнішнім буттям» [39: 6].

Лінгвістичне бачення образу знаходимо в роботах О. Потебні: «Слово, як одиниця мови, утворюється суб'єктивним сприйняттям та є відбитком не власне-предмета, а його відображення в душі. Оскільки почуття та діяльність людини залежить від уявлень, а ті – від мови, то ставлення людини до зовнішнього світу зумовлено тим, як ці предмети репрезентовані в мові, а відтак і в метафорах» [147: 29], тобто образ, на думку вченого, утілений у мовній картині світу шляхом метафоризації дійсності.

Метафора – це важливий когнітивний механізм, за допомогою якого ми сприймаємо та осмислюємо абстрактні поняття. Вона за своєю природою є концептуальним явищем, оскільки ґрунтована на нашому сенсорному досвіді. Метафора відіграє важливу роль у когнітивній лінгвістиці, де вона розглядається як «когнітивна операція з поняттями, засіб концептуалізації, який дозволяє осмислити певну сферу дійсності в термінах поняттєвих структур, що спочатку були сформовані на базі досвіду, отриманого в інших галузях знань» [29: 71–72]. За визначенням В. Телія, метафора є «найпотужнішим засобом формування нових концептів, тобто виявлення в мовній формі нового знання про світ – емпіричного, теоретичного або ж художнього засвоєння дійсності, в метафорі простежується саме народження думки та її втілення в мові» [177: 76]. Таким чином, концептуальні метафори закладені в самій поняттєвій системі мислення людини й утворюють моделі осмислення дійсності.

Метафора є яскравим виразником ціннісного компонента концепту: наприклад, метафора *смерть – свобода* (*Але ж смерть – то свобода* (О. Бердник. Подвиг Вайвасвати)) містить позитивний маркер, адже свобода – одна з вищих людських цінностей; а метафора *смерть – невблаганність* (*Минуло б життя, і знову – невблаганна смерть* (О. Бердник. Чаша Амріти)) містить негативну оцінку: людина, усвідомлюючи смертність, не може змінити своєї долі.

Для М. Піменової концепт і образ є взаємозумовленими поняттями: «Концепт – це образ, виражений у мові» [138: 56]. Такої думки дотримуються Т. Вільчинська [28], Р. Каракевич [73], В. Маслова [117], говорячи про концепт і художній образ.

З власне-лінгвістичного погляду оперують поняттям «словесний образ». Л. Белехова [16], Т. Горчак [43], Р. Каракевич [73], В. Телія [177], П. Хаботнякова [198] аналізують *мовний* і *мовленнєвий* образи як різновиди словесного. *Мовний образ* – це образ, виражений зафіксованими в словниках фразеологічними одиницями. Мовні образи утворюються завдяки мовній метафорі або мовній метонімії, що стали основою фразеологічних одиниць.

У нашому дослідженні об'єктом аналізу є *мовленнєвий образ*, що реалізується в тексті за допомогою лексичних одиниць, виражених контекстуальною метафорою, метонімією та іншими образними засобами. Основна його функція – описова. Багатий на асоціативні зв'язки, мовленнєвий образ несе додаткову, контекстуальну інформацію. Суть мовленнєвого образу полягає в різноманітності асоціацій, які він викликає. Під час декодування до уваги беруться словникові, контекстуальні значення, емоційне забарвлення та асоціативні зв'язки [198: 192].

Образний компонент концепту реалізований низкою ознак, виділених на основі метафоричного переносу, який становить базу концептуальної системи. Мовленнєвий образ є одним з виявів концепту, тому образ для нас має вужчий, конкретний, усталений характер, а концепт – це узагальнення рівня свідомості.

1.3.3 Концепт і символ

Символ є унікальним засобом кодування культурного простору. Він ефективно виконує мнемонічну функцію культури, відтворюючи в мові культурний сенс, не даючи йому зникнути, розвиваючи й збагачуючи його тими чи тими відтінками значення в різних мовних практиках. Категорія символу визначається як певна абстрактна реальність, яка втілюється в конкретному образі, що передає найскладніші логічні поняття – концепти.

Мова є і знаковою, і символічною системою. У цьому виявляється величезна потенція слова. Слово може служити не лише для передачі конкретної інформації, тобто бути знаком, але може породжувати певні смисли, що виходять за межі знака, тобто може виступати як символ [94: 496]. Концепт (за В. Колесовим) – це знак мови, і, насамперед, культури, який увібрав символні смисли, еталонні, стереотипні й індивідуальні уявлення. Концепт виявлюваний «у своїх змістовних формах: в образі, понятті, символі» [83: 19]. *Символьна ознака* є складником концепту, що реалізується в певних ситуаціях спілкування у мові.

Символу властива невичерпна багатогранність свого змісту. К. Юнг на підтвердження заявленого зазначає: «Символ – це архетипний образ, він не якийсь довільний або навмисно обраний для передавання будь-якого відомого факту знак, а вираження надлюдського змісту...» [209]. Для В. фон Гумбольдта символ – це водночас вироблення смислу й вираження невимовного, йому властиві нетранзитивність, мотивація, синтетизм [47].

Для нас предметом розгляду є символ крізь призму мовного втілення. Мовний символ має певні відмінності від знака та предметного образу. Символ, як слушно зауважує В. Дороз, – «це уявлення, що викликає певне коло асоціацій. І якщо в загальному розумінні символом називають багатозначний предметний образ, який об'єднує різні плани відтворення дійсності, то мовний символ набуває нових (переносних, умовних) значень на основі спорідненості, подібності між певними явищами дійсності. Він набуває ознак типового художнього образу, в якому конкретно-чуттєва даність предмета зображення (його чуттєвий образ, водночас із власним) має значення вказівки на такий предмет, явище або ідею, які безпосередньо в зображуваному не входять» [52: 92].

Особливістю символу як семантичної одиниці є множинність значень, що виявляють себе в різних конституціях; поєднання і взаємодія цих значень завдяки дії аналогії та асоціативним зв'язкам; конденсація, компресія багатьох ідей, відношень як виразників символічних значень [243: 14].

На основі вчення О. Потебні про внутрішню форму розглядається структура символу, яка складається зі звукоряду (або графічного зображення), внутрішньої форми (образу) та символічного значення. Образ і концепт становлять змістову структуру символу. Первинне та вторинне значення символу співіснують, не витісняючи одне одного. Символ зберігає парадигмальні зв'язки з одиницями лексичної системи тексту в обох своїх значеннях. Як наслідок виникає багатозначність символу, коли враховується поява асоціацій на рівні первинного й на рівні вторинного, символічного значень. Символи у співвідношенні з будь-яким концептом формують парадигму символів [40: 29].

Мовний символ – це слово, яке позначає предмет, що набуває символічного значення. Символи в лінгвістиці беруться з життя і використовуються в їхньому прямому значенні. Символ визначувано як багатозмістовий знак, що може мати словесне втілення [198: 192]. Мовні символи мають архетипну природу. Вони об'єднують різні реальності в єдине ціле в процесі семантичної діяльності в тій чи тій культурі [117]. Як слушно зазначає Т. Черданцева, «специфіка мовного символу полягає в мотивації мовного знака, пов'язаною не з перенесенням значення, характерною для тропів, а з картиною світу, фоновими знаннями, прагматикою в широкому сенсі» [202: 83].

Хоча символ і концепт є культурно зумовленими поняттями, вони мають диференційні ознаки, серед яких: конкретність символу / абстрактність концепту, первинність концепту відносно символу та важлива роль останнього у формуванні образного та ціннісного складників концепту [135].

1.4 Кваліфікаційно-репрезентативний вияв національного характеру в мові

Про ментальність як окреме поняття уперше заговорили представники історичної психології М. Блок, Л. Леві-Брюль, Л. Февр. Розвинули та розширили в межах філософської думки цей термін М. Вебер, Г. Зіммель, П. Сорокін, Д. Чижевський, О. Шпенглер та інші. На сьогодні одним із найаргументованіших є визначення ментальності В. Колесова: «Ментальність – це світосприйняття в

категоріях і формах рідної мови, що поєднує інтелектуальні, вольові й духовні якості національного характеру в типових його властивостях й виявах» [84: 11]. Саме такий підхід є релевантним у дослідженні національного мислення, відбитого у формах та категоріях мови.

Ментальність, культура й мова є взаємозумовленими поняттями. Ментальність визначає культуру того чи того народу (нації), яка формує когнітивну та мовну картини світу.

1.4.1 Мова як когнітивний механізм

Результати пізнавальної діяльності людини фіксовані в мові, яка в цьому значенні є безпосередньою дійсністю думки та виникає лише з необхідності спілкування з іншими людьми. Мова відображає пізнання, виступає основним засобом вираження думки, тому вивчення мови – опосередковане вивчення пізнання. Імовірно також, що мова впливає на хід пізнання, оскільки впливає на формування понять і хід думок [107: 20]. З огляду на мову як соціально-зумовлений продукт суспільства, засіб мислення, пізнання та спілкування Р. Павільоніс висловлює думку, що «відображення об'єктивно наявної дійсності в свідомості людини як і її розуміння й осмислення є діяльністю, спрямованою на пізнання об'єктивного світу, його властивостей і закономірностей і на цій основі – на його перетворення» [134: 15].

Пізнання як соціальний процес неможливе без спілкування. Засобом матеріалізації набутих знань на певному історичному відрізку розвитку самої людини виступає мова [87: 170]. Між мовою та пізнавальною діяльністю людини існує тісний зв'язок. О. Каменська виокремлює три важливих аспекти в цьому питанні [72: 11]:

1. Мова є засобом забезпечення двостороннього зв'язку між індивідуальним і колективним знаннями;
2. Мова відіграє роль одного з потужних інструментів створення нових знань;
3. Мові притаманна властивість, яку можна назвати «стискуванням» коду.

Отже, мова та ментальність є невіддільними поняттями. Мовні та культурні знання є детермінантами поведінки людини, тому аналіз мовного матеріалу дає змогу побачити особливості національного характеру. Мова є засобом концептуалізації світу людиною, тому вона постає носієм світобачення певного народу.

Концептуальна картина світу народу і семантичний простір мови не збігаються, оскільки в концептосфері народу є концептуальні утворення, які не отримали мовного вираження. Вербалізований концепт існує в тій чи тій мовній картині світу. Мовна картина світу виникає в результаті пізнавальної діяльності кожної окремої людини. Група людей-репрезентантів когнітивного досвіду за допомогою мови знаходиться в одному мовному просторі, ми говоримо про суб'єктивність та індивідуальний характер мовної картини світу кожної людини. Але концепт як одиниця концептосфери може мати словесне вираження, а може й не мати його. Мовні засоби виступають засобами мовної об'єктивації концепту.

Слово репрезентує концепт не повністю – воно своїм значенням передає декілька основних концептуальних ознак, релевантних для повідомлення. Увесь концепт у всьому багатстві свого змісту теоретично може бути виражений лише сукупністю засобів мови, кожен з яких розкриває тільки його частину. Слово – це ключ, який відкриває людині концепт як одиницю мисленнєвої діяльності і який робить можливим користування ним у мисленнєвій діяльності [145: 19]. Щодо цього важливою є думка С. Воркачова про те, що «слово виконує функцію імені концепту й адекватного транслятора його змісту. Але концепт співвідноситься не з одним словом, а з планом вираження всієї сукупності різномірних синонімічних (власне лексичних, фразеологічних, афористичних) засобів, що описують його в мові» [33: 69]. Отже, слово є мовним експлікатором концепту, постає його номінативною одиницею (іменем, складником), а структура семантичних ознак слова відбиває основу структури концепту. Дослідження семантем слова дозволяє виявити ієрархічну будову концепту.

Дослідження в галузі когнітивної лінгвістики та лінгвокультурології довели наявність репрезентативної можливості концепту на всіх рівнях мови: вербалізаторами концепту можуть бути морфема, слово, словосполучення, пропозиція, текст. Семантичний аналіз на лексичному рівні має на оці виділення ключових та другорядних слів-репрезентатів концепту, які можуть належати до різних когнітем.

Найбільш ємно концепт вербалізовано контекстом, адже він містить не тільки пояснення певних репрезентатів концепту, а й когнітивні зв'язки його складників, аналіз яких дає змогу побудувати найбільш повну концептуальну модель.

Мовні засоби необхідні не для існування, а для повідомлення концепту. Численна кількість концептів не має системних мовних засобів вираження, бо вони обслуговують сферу індивідуального мислення, де без них не можливо мислити, але далеко не всі вони призначені для обговорення [145: 49].

Отже, між словом і концептом можливі такі типи відношень:

а) у мові є слово як основний, хоч і не єдиний, спосіб актуалізації певного концепту;

б) наявне в мові слово частково відповідає концепту (предметні й поняттєві сутності легко концептуалізуються, але емоційно-оцінні ментальні утворення часто є розмитими, тому важко встановити межі репрезентацій цього концепту);

в) наявний концепт, але немає однослівної репрезентації цього концепту (приклад за З. Поповою та І. Стерніним: *є молодята і є люди, давно одружені*);

г) є словесна оболонка, за якою немає концепту [77: 130–131].

1.4.2 Співвідношення між мовною, концептуальною / когнітивною і національною когнітивно-мовною картинами світу

Сучасні лінгвісти картину світу визначають як «глобальний образ світу, що є підґрунтям світогляду людини, тобто виражає істотні властивості світу в розумінні людини в результаті її духовної й пізнавальної діяльності» [68: 4]. Термін «картина світу» відбиває специфіку людини, найважливіші умови її існування у світі. У свідомості людей, які належать до того чи того національного

колективу, складається та передається від покоління до покоління свій образ картини світу, навколишньої об'єктивної дійсності: «Картина світу – створений людиною суб'єктивний образ об'єктивної дійсності – це не дзеркальне відображення світу, а завжди певна його інтерпретація» [145: 37].

До гуманітарних наук термін «картина світу» прийшов із фізики, тлумачився як сукупність внутрішніх органів зовнішніх об'єктів, що слугують виокремленню логічних суджень про поведінку цих об'єктів. Пізніше цю концепцію поклали на лінгвістичне тло В. фон Гумбольдт, А. Веселовський, О. Потебня, Е. Сепір, Б. Уорф, які вбачали відбиття в слові мовної картини світу, вивчати мову як засіб пізнання навколишнього світу. На думку В. Карасика, «мовна картина світу об'єктивно відбиває сприйняття світу носіями певної культури, але людське відбиття не є механічним, воно має творчий (тому певною мірою суб'єктивний) характер» [77: 106]. О. Місінкевич під мовною картиною світу розуміє «лінгвально модельовану суму інтелектуальних уявлень народу про буття», що є важливим виразником національної культури, «оскільки виступає уособленням чуттєвого відображення, світосприймання крізь призму раніше нагромадженого досвіду і його творче переосмислення» [120: 53].

Концептуалізація світу відображена в системі універсальних категорій, властивих різним мовам. Кожна мова має власну систему специфічних категорій [139: 27]. Ю. Апресян стверджує, що кожна мова віддзеркалює певний спосіб сприйняття та концептуалізації світу. Дослідник ототожнює наївну й мовну картину світу (МКС). А. Вежбицька дотримується іншого погляду, за яким «мова слугує не для струкутрації навколишнього світу, він є засобом пізнання світу певною особистістю – носієм мови, тому втілений лише засобами мови світ видається дещо схематичним» [25: 334].

Властивий певній мові спосіб концептуалізації дійсності – частково універсальний, частково національно специфічний, тому носії різних мов можуть бачити світ по-різному, крізь призму своїх мов [4: 43]. МКС – це «сукупність зафіксованих у лексемах, фразеологізмах, стійких номінаціях,

метафориці, у фотосемантиці та дискурсивних засобах мови уявлень, понять, розумінь та сприйняття нами дійсності» [73: 125].

Оснoву МКС кожного народу становить концептуальна система поглядів на світ, яка відображена в мові. Бачення довкілля людиною знаходить свій відбиток у граматичній будові та лексиконі мови. МКС є результатом об'єктивації концептуальної картини світу в мові, яка постає складником лінгвоментального простору народу й ментального світу конкретного індивіда. Семантичний простір мови знаходить свій відбиток у мозку людини: мовна картина світу має свого двійника у внутрішньому лексиконі. Перша характеризується мовними формами, друга – ментальними репрезентаціями цих форм. Результати пізнавальної діяльності людини фіксуються у мові, яка є безпосередньою дійсністю думки та виникає лише з необхідності спілкування з іншими людьми. Мова відображає пізнання, виступає основним засобом вираження думки, тому вивчення мови – опосередковане вивчення пізнання [108: 20–36].

Питання визначення узагальненої одиниці мовної картини світу мистецької особистості розглядається у зв'язку із вивченням принципів реконструкції *індивідуально-авторської картини світу* художника слова й експлікації концептуального змісту. Дослідження окремого концепту авторської художньої системи дає змогу віднайти узагальнене й специфічне у тому чи тому фрагменті дійсності й глибше зрозуміти загальні системні закономірності мови загалом. *Індивідуально-авторська картина світу* – це результат «концептуалізації та категоризації світовідчуття певною мовною особистістю» [1: 72] – автором художнього тексту.

Отже, вихід до індивідуально-авторської картини світу пролягає через лексико-семантичний та образний простори творінь письменника, у яких зображувано не лише його суб'єктивна картина об'єктивного світу, але й ті акценти та пріоритети, які він сам розміщує в тексті [80: 50].

Кожна мовна особистість – представник відповідної нації, тому доречним вважаємо оперування поняттям національної мовної картини світу. Національна мовна картина світу (НМКС) – «це зафіксоване в лексиці відповідної мови

специфічне бачення (тобто логічне осмислення, відчування й оцінювання) реального світу й усього, що привноситься в нього людською свідомістю» [204: 158]. Отже, мовна особистість у лінгвістиці є поняттям, щільно пов'язаним з вивченням мовної картини світу, яка є результатом взаємодії системи цінностей людини з її життєвою метою, мотивами поведінки і виявляється в текстах, породжених цією людиною. Саме тому реалізація індивідуальних рис мовної особистості автора знаходить своє відображення в мові художнього твору на всіх рівнях ієрархічної структури тексту, виокремлюючи індивідуально-авторську картину світу із загальної картини світу, представленої в художньому тексті, адже саме художній текст є найяскравішим втіленням особистісного, перехідна ланка між індивідуальними смислами та загальноприйнятими значеннями.

МКС відмежовують від концептуальної (або когнітивної)¹ картини світу (ККС), яка є основою мовного втілення, словесної концептуалізації сукупності знань людини про світ [116: 46]. Є. Бартмінський виділяє в МКС не тільки вербалізований, а й імплікований компонент, хоча, на нашу думку, мовні лакуни слід віднести до когнітивної картини світу. Для дослідника МКС – це наявна у мові інтерпретація дійсності, по-різному вербалізована, яку можна виявити у вигляді набору суджень про світ, наявних у граматиці, лексиці, в клішованих текстах (наприклад, у прислів'ях), а також імплікована в мовних формах суспільного знання, переконаннях, міфах, ритуалах [213: 12].

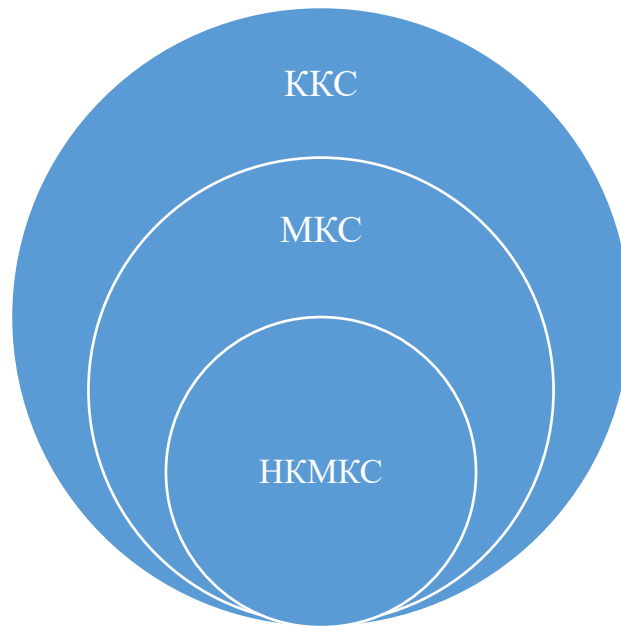
Основу МКС кожного народу складає система відбитих у мові концептів. МКС не збігається з когнітивною. Говорити про когнітивну картину світу крізь мовну призму можна лише обмежено, адже в мові названо тільки те, що має для народу комунікативну значущість. Мовна картина світу вербалізує не всі смисли ментального світу, а лише комунікативно і культурно значущі для індивіда і / або

¹ Поняття «когнітивна картина світу» і «концептуальна картина світу» вважаємо абсолютними синонімами, які слід відмежовувати від поняття «концептосфера». Концептосфера – це сукупність концептів нації. Тобто концептосфера має обов'язковий національний маркер і є більш вузькою, порівняно з ККС. ККС – це концептосфера й когнітивна / концептуальна картина світу, що характеризуються впорядкованістю: концепти за певними ознаками вступають у системні відношення подібності, або розбіжності в ієрархії з іншими концептами. Таким чином, ми розглядаємо концепт, як елемент концептосфери та процесу пізнання дійсності індивідом, як одиницю інформації про світ.

народу одиниці: «Концептуальна картина світу пов'язана зі сферою абстрактного, вона є сукупністю ідей, понять та знань про навколишній світ та принципи його організації, у той час коли мовна картина світу є продуктом вербальної реалізації цих понять, ідей та знань. Порівняно з мовною, концептуальна картина світу має більш універсальний характер і є спільною для народів з однаковим рівнем знань про світ порівняно з мовною картиною світу, яка виявляє специфіку бачення світу етнічною спільнотою» [55: 218].

Когнітивна картина світу, на відміну від мовної, є швидкозмінною. Вона відображає результати пізнавальної й соціальної діяльності, але окремі фрагменти мовної картини світу ще довго зберігають реліктові уявлення людей про навколишній світ.

Незважаючи на певні категорійні розбіжності, когнітивна, мовна та національна картини світу діалектично пов'язані та взаємозумовлені. Тому для лінгвістичних когнітивних досліджень актуальним є оперування поняттям *національної когнітивно-мовної картини світу* (дивись діаграму 1). Національна когнітивно-мовна картина світу – це зафіксовані засобами мови знання певного етносу про навколишній світ, які зберігаються у свідомості людини у вигляді концептів.

Діаграма 1.1 Співвідношення між мовною, концептуальною / когнітивною і національною когнітивно-мовною картинами світу. Де ККС – це концептуальна картина світу; МКС – мовна картина світу; НКМКС – національна когнітивно-мовна картина світу.

1.4.3 Художній дискурс як засіб реалізації концепту *смерть*

Концептуалізація мовного дискурсу є нагальним питанням когнітивної лінгвістики. Вивчення дискурсивних реалізацій концепту є важливим насамперед для моделювання структури концепту, оскільки дискурс є одночасно й середовищем його побутування, й інструментом його об'єктивації; у ньому відбувається розширення й поглиблення структури концептів, актуалізація їхніх прихованих властивостей, становлення їхнього стильового і / або метафоричного профілю [149: 44–45]. Через наявність різних підходів до трактування поняття «дискурс» ми обмежимося лише основними положеннями теорії дискурсу, значущими для когнітивно-лінгвокультурологічного дослідження концепту *смерть*.

В. Черняєвська, узагальнивши різні розуміння дискурсу, зводить їх до двох основних типів: 1) «конкретне комунікативне подія, що фіксується в писемних текстах і усному мовленні, здійснюване в певному когнітивно- й типологічно

обумовленому комунікативному просторі»; 2) «сукупність тематично співвіднесених текстів» [205].

О. Селіванова пропонує визначення дискурсу з огляду на його зв'язок із текстом: 1) зв'язний текст у контексті численних супровідних фонових чинників (онтологічних, соціокультурних, психологічних тощо); 2) замкнена цілісна комунікативна ситуація, складниками якої є комуніканти й текст, що є знаковим посередником і зумовлений різними чинниками, що опосередковують спілкування й розуміння (соціальними, культурними, етнічними і т. ін.); 3) стиль мовного спілкування; 4) зразок мовної поведінки у певній соціальній сфері, що має певний набір змінних [160: 119].

Деякі дослідники (А. Загнітко, Ф. Бацевич, В. Карасик, В. Плунгян, В. Чернявська, І. Штерн) говорять про труднощі визначення та розмежування понять «дискурс» і «текст». Ф. Бацевич визначає співвідношення тексту й дискурсу з урахуванням статичності першого й динамічності другого: «Текст постає «застиглим», «зупиненим» дискурсом, з якого вилучили обставини та учасників спілкування; у тексті не виявляються екстралінгвістичні засоби; дискурс, на відміну від тексту, є не лінгвальною, а соціолінгвальною, інтерактивною одиницею» [13: 148]. Дослідник подає перелік типів дискурсів за жанровою належністю (газетний, театральний, кінодискурс, рекламний, політичний, релігійний дискурси тощо), серед яких називає і літературний дискурс.

З огляду на розуміння дискурсу з позиції когнітивно-дискурсивної парадигми (Ф. Бацевич, М. Васильєва, А. Загнітко, Т. Єрошенко, О. Кубрякова, А. Мартинюк, О. Морозова, О. Олександрова, Д. Попельнух) дискурс розглядаємо як «процес реалізації мовної системи у тексті», вважаючи слушною думку А. Загнітка про те, що «використання термінів «текст» і «дискурс» як синонімів є цілком правомірним, якщо вважати текст письмовим виявом дискурсу» [59: 42]. Художній дискурс – один із компонентів мовного дискурсу – створює умови виявлення широкого спектру відтінків значень, трансформованих і переосмислених автором понять, ускладнених асоціаціями й оцінками.

Письменник є виразником народних ідеалів, який передає не лише властиві йому індивідуальні уявлення про змістове наповнення концепту, але й етнопсихологічні, психолінгвістичні основи загальнонародного розуміння концептуальних понять. Тож, «звернення до художніх текстів забезпечує внутрішню глибинну характеристику концепту, його, можливо, приховані, підсвідомі або несвідомі, архетипні підвалини [91: 15].

Специфіка художнього твору полягає в мовленнєвій діяльності мовця. Йдеться про «дискурсивну діяльність мовця, що виходить за межі власне тексту й уможливорює тлумачення художнього твору як особливого типу дискурсу. Крім мовця, потрібно зважати й на чинник читача, роль якого полягає у сприйнятті художнього тексту. Тому художній дискурс можна визначити як процес взаємодії тексту й читача. Художній текст є одним із компонентів акту художньої комунікації, представляючи особливу художню реальність, яка, поєднуючись із дискурсами автора та читача, створює новий тип дискурсу – художній» [89: 16].

Визначальними ознаками художнього дискурсу Л. Вороновська називає антропоцентричність і орієнтованість на форму: «Антропоцентричність художнього оповідання, як правило, поміщає людину з її вчинками, думками, переживаннями, почуттями і взаєминами з іншими людьми в центр фабульного простору. Антропоцентричність художнього тексту можна обґрунтувати, оскільки тільки людина є суб'єктом дійсності і має здатність сутнісного відображення цієї дійсності. Орієнтованість на форму має на увазі наявність у художньому тексті – як продукті і результаті дискурсу – певної кількості стилістичних прийомів або інших образно асоціативних явищ» [35: 162–163].

Ми розглядаємо український художній дискурс як контекст реалізації концепту *смерть*. Втілювана в ньому семантика мовних одиниць на позначення концепту аналізована з урахуванням різноманітних чинників дискурсивного контексту: «Навколо слова, що позначає концепт, і пов'язаних із ним слів-понять створюється свого роду семантичне поле, максимальний і достатній контекст, у

межах якого й виявляються численні конотативні супроводи, додаткові значення, асоціативно-оцінні ряди» [91: 19].

1.5 Методологія аналізу змісту та структури концепту

Когнітивна лінгвістика вивчає концепти з позицій віддзеркалення світобачення людиною і способи концептуалізації об'єктивної реальності в мові, загальні принципи категоризації й механізми опрацювання інформації з погляду того, яким чином у них відбивається не тільки пізнавальний досвід людини, а й середовище, що її оточує. Лінгвокогнітивне дослідження, в якому когнітивна інтерпретація результатів дослідження мовної картини світу використовується для опису первинної, когнітивної картини світу, є одним із найпродуктивніших методів вивчення національної концептосфери в сучасній гуманітарній науці.

Детальна розробка поетапної методології лінгвокогнітивного аналізу, яка спирається на власне мовні факти, а також лінгвістичні методи, когнітивну й культурологічну інформацію, є одним з актуальних завдань когнітивної лінгвістики. Мета лінгвокогнітивного дослідження полягає у вивченні значень слів та виразів, що об'єктивують той чи той концепт у національній мові, а також систематичній репрезентації семантичного, лексико-семантичного, лексико-граматичного, синтаксичного поля концепту, що заснована на вивченні таких мовних засобів, як семантична структура слова; парадигматика, синтагматика та етимологія слова; дериваційні мережі слова [29: 38].

Традиційно сукупність застосовуваних у лінгвістичних дослідженнях методів поділяють на дві групи: загальнонаукові та спеціально-наукові [98]. До загальнонаукових методів нашої розвідки залучаємо методи *дефінітивного* та *компонентного аналізу* (для встановлення відношення слів та надслівних утворень до вербалізаторів концепту *смерть*), *описовий* метод із використанням прийомів *інтерпретації*, *зіставлення* й *узагальнення* (в тлумаченні мовних засобів вербалізації досліджуваного концепту). Окрему групу застосовуваних методів дослідження становлять *статистичні* (кількісні, математичні, квантитативні, кількісного контент-аналізу) методи для характеристики

взаємозв'язків між мовними елементами, встановлення тенденцій у їх функціонуванні тощо. У нашій розвідці статистичні методи використовувалися для створення генеральної сукупності та побудови репрезентативної вибірки дослідження, вивчення відсоткового співвідношення когнітивних ознак концепту *смерть*.

Спеціально-наукові лінгвістичні методи нашого дослідження – *метод моделювання семантичного поля* та *метод когнітивно-дискурсивного аналізу* – дають змогу вивчати значення мовних одиниць у їхньому взаємозв'язку та під час дослідження функціонування вербалізаторів концепту *смерть* в умовах контексту відповідно. Психолінгвістичний *метод вільного та спрямованого асоціативного експерименту* надає необхідні результати для встановлення когнітивних ознак концепту.

Основним методом дослідження концепту є *концептуальний аналіз*, спрямований на реконструкцію різноманітних структур знань (уявлень, асоціацій, переконань тощо), які входять у його зміст [131: 76–77].

1.5.1 Проблема дослідження концепту

У сучасному мовознавстві існує низка методів дослідження концептів: концептуальний аналіз, історико-зіставний аналіз, дефініційна інтерпретація, компонентний аналіз, стилістична інтерпретація, дистрибутивний аналіз, методика контекстного і текстового аналізу, когнітивна інтерпретація результатів опису семантики мовних засобів, верифікація отриманого когнітивного опису у носіїв мови тощо. Зазначені методи взаємодіють між собою, доповнюють один одного, що й дає змогу досліджувати концепт як об'єкт взаємодії мови, мислення й культури [155: 118]. Сьогодні можемо говорити про певною мірою сформовану методологію вивчення й опису концептів у межах когнітивної лінгвістики – нового етапу вивчення складних стосунків мови і мислення, мовної системи знань, що містить мовні форми їх передачі, організації, зберігання, мовні форми впливу тощо.

Дослідження концепту закономірно ставить питання про опис засобів його мовної реалізації, з-поміж яких на перший щабель виходить проблема побудови

номінативного поля концепту й встановлення його номінативної щільності. Основними прийомами лінгвокогнітивного опису концептів шляхом аналізу мовних даних є:

1) визначення ключового слова, яке вербалізує концепт, базових мовних репрезентацій концепту («імені» заданого концепту);

2) побудова і аналіз семантики ключового слова, який вербалізує концепт (аналіз словникових тлумачень в словниках різних типів);

3) аналіз лексичної сполучуваності ключового слова для встановлення найважливіших рис відповідного концепту;

4) вивчення семної динаміки назв концепту;

5) побудова лексико-фразеологічного поля ключового слова: аналіз синонімів і антонімів ключового слова, визначення його гіпероніма й співгіпонімів;

6) побудова й вивчення деривата поля ключової лексеми;

7) побудова лексико-граматичного поля ключового слова;

8) застосування експериментальних методів дослідження (асоціативного експерименту);

9) аналіз паремій і афоризмів, в які входить як ключове слово й оцінки концепту;

10) аналіз художнього дискурсу для виявлення ознак, які набули символічного сенсу в складі концепту; для виявлення індивідуально-авторських концептів у художніх творах, опис яких дозволяє глибше зрозуміти особливості світобачення письменника [217: 72–73].

Відповідно до заявлених прийомів вивчення концептів спосіб їх вербалізації може бути різним. Так, З. Попова та І. Стернін виділяють такі способи репрезентації концепту в мові: готові лексеми і фраземи, що мають відповідні семантики або окремі семантики різного рангу; вільні словосполучення; структурні й позиційні схеми пропозицій, що відбивають типові пропозиції (синтаксичні концепти); тексти й сукупності текстів (за необхідності експлікації або

обговорення змісту складних, абстрактних або індивідуально-авторських концептів) [145: 38].

М. Скаб, окреслюючи методики концептуального аналізу, обґрунтовує продуктивність вивчення динаміки формування концепту через аналіз семантичного простору слова: «...це дослідження реалізації слова та функціонування його на різних рівнях мови, починаючи із з'ясування його етимології, семантичної структури слова та можливості розширення її в тексті, насамперед фольклорних, а також художніх у різні історичні періоди; виявлення словотворчих потенцій слова (які похідні утворюються від нього і які семантично реалізуються в цих похідних); вивчення входження слова у фразеологічні одиниці, виявлення етимології цих фразеологізмів із метою з'ясувати первісну їх мотивацію; аналіз синтагматичних зв'язків слова, тобто його сполучуваності з іншими словами в реченні тощо»; «аналіз семантичного простору окремої лексеми дозволить з'ясувати її етнокультурний компонент в семантиці слова, сприятиме виявленню мовної картини світу, а визначення напрямків розгортання семантичного простору окреслить найбільш релевантні для мовців ознаки того чи того явища, виявить основні тенденції формування мовної картини світу та причини, що їх зумовлюють» [167: 359].

Аналіз словникових дефініцій номінантів концептів дає змогу зробити висновок про особливості їх реалізації у різні періоди, адже тлумачні словники створюються в певну епоху і фіксують «панівну в ній філософію, сукупність етичних цінностей, властивих носіям мови в період складання кожного із словників» [24: 19]. Слід зауважити, що концепт не є тотожним словниковому значенню мовної одиниці. Тому, залучаючи словники як матеріал для вивчення змісту концептів, необхідно враховувати часову відстань, протягом якої функціонує концепт, акцентуючи на тому, що досліджуються лише об'єктивні, деїдеологізовані дефініції слова-номінанта обраного концепту.

Зважаючи на те, що концепт є багатоаспектною, гетерогенною сутністю, його структура охоплює шість взаємопов'язаних складників – мотиваційний, поняттєвий, ціннісний, образний, символічний і асоціативний.

1.5.2 Модель аналізу концепту

Пропонована методика аналізу (пункт 1.5.1), започаткована свого часу видатними лінгвістами (Т. ван Дейком та ін.), знайшла розвиток у напрацюваннях багатьох когнітологів (Н. Єсипенко, М. Ковалюк, В. Колесова, В. Маслової, О. Нузбан, М. Піменової та ін.). Вона містить такі етапи:

- вибір ключового слова-репрезентанта концепту;
- накопичення фактичного матеріалу (компонентів словотвірного гнізда, вільні та стійкі сполучення з ключовим словом-репрезентантом концепту, тексти; визначаються часові межі текстів);
- вивчення етимології слова-репрезентанта концепту – виявлення мотивувальних ознак;
- аналіз мовного матеріалу для вияву образних концептуальних ознак (визначаються групи ознак живої / неживої природи, квалітативні й квантитативні, просторові й темпоральні, оцінні ознаки), що дає змогу встановити місце певного концепту в ціннісній національній картині світу й віднести його до певної сфери буття;
- вияв поняттєвих ознак на основі аналізу словникових дефініцій;
- опис символічних ознак (на основі словників символів, тлумачних, міфологічних, етнографічних та ін. словників, аналізу фактичного матеріалу);
- за наявності – аналіз ознак іронії (певні давні концепти мають у своїй структурі оцінні ознаки, які трансформуються в іронічні внаслідок зміни шкали цінностей у суспільстві);
- у деяких випадках досліджуються сценарії (напр., аналіз концептів *князь*, *богатыр*, *радість*);
- можливим є психолінгвістичний експеримент;
- зведення отриманих ознак і кількісних даних до узагальненої таблиці [85: 22-23]. Факультативним у поданій моделі аналізу концептів є асоціативний експеримент, який, на нашу думку, є обов'язковим для вивчення ментального лексикону, вербальної пам'яті, культурних стереотипів певного народу.

З огляду на предмет вивчення концепту, методика дослідження цієї когнітивної одиниці не є тотожною під час аналізу літератури та фольклору. Дослідження концепту на матеріалі української фраземіки подає Ж. Краснобаєва-Чорна на прикладі концепту *життя*:

1) окреслення ядра концепту на основі словникових дефініцій однойменної лексеми різних історичних періодів;

2) встановлення периферії концепту за допомогою асоціативного експерименту;

3) ідеографічне опрацювання структури (семантичний аналіз) концепту;

4) визначення місця концепту в загальній концептуальній схемі – перший рівень концептуалізації;

5) добір фонової інформації (зі словників різних типів: етимологічних, тлумачних, міфологічних, культурознавчих, етнолінгвістичних тощо) для кожного семантичного поля, групи, підгрупи;

6) виокремлення з фонової інформації компонентів спільних і диференційних, загальнокультурних й етнокультурних у межах усіх семантичних полів;

7) окреслення асоціативно-образного комплексу компонентів, виділених на другому рівні – другий рівень концептуалізації [101: 7].

Обираючи методику дослідження концепту, необхідно вважати на його тип і предмет вивчення. Ми вивчаємо концепт *смерть* на матеріалі української художньої літератури, тому релевантними для розвідки є когнітивний та лінгвокультурологічний підходи. У межах когнітивного підходу О. Качмар виділяє такі прийоми опису концептів :

- визначення ключового слова, що репрезентує концепт у мові, базових мовних репрезентацій концепту («імені» заданого концепту);

- побудова та аналіз семантики ключового слова, що вербалізує концепт у мові (аналіз словникових тлумачень у словниках різних типів);

- аналіз лексичної сполучуваності ключового слова, щоб виявити важливі риси відповідного концепту;

- вивчення багатозначності слова у процесі розвитку; аналіз черговості появи нових значень слова дає змогу встановити визначальні риси досліджуваного концепту;

- побудова лексико-фразеологічного поля ключового слова: аналіз синонімів та антонімів ключового слова, визначення його гіпероніма та співгіпонімів;

- побудова та вивчення дериваційного поля ключової лексеми; побудова лексико-граматичного поля ключового слова;

- застосування експериментальних методик (цей прийом запозичений у психолінгвістів, для яких експериментальні методи є ключовими);

- аналіз паремій та афоризмів, у які входить ключове слово або оцінка названого концепту, навіть якщо власне ім'я концепту відсутнє (цей прийом добре показує народне осмислення певного явища);

- аналіз усного, розмовного слововживання; опис концепту як набору ознак, необхідних і достатніх для включення його у певний логічно обґрунтований клас [81: 120].

В. Маслова розглядає концепт як елемент національної концептосфери (лінгвокультурологічний підхід). Цей тип концептуального аналізу передбачає вивчення смислової структури й прагматики окремого слова, що розглядається як культурне явище з власною етимологією. Для встановлення смислового обсягу концепту дослідниця пропонує :

1) визначити референтну ситуацію, до якої належить певний концепт, а за наявності художнього тексту ця операція проводиться на його основі;

2) встановити місце концепту в мовній картині світу і мовній свідомості нації через звернення до енциклопедичних і лінгвістичних словників, словникову дефініцію ми вважаємо ядром концепту;

3) звернення до етимології й облік її особливостей;

4) оскільки словникові тлумачення дають лише загальне уявлення про значення слова, а енциклопедичні словники – про поняття, потрібно залучити до

аналізу найрізноманітніші контексти: поетичні, наукові, філософські, публіцистичні, залучити прислів'я і приказки тощо;

5) отримані результати потрібно зіставити з аналізом асоціативних зв'язків ключової лексеми (ядра концепту), наприклад, аналізуючи концепт «час», встановлюємо його тісний зв'язок з концептом «майбутнє»;

б) якщо для аналізу обрано важливий концепт культури, то він має бути багаторазово повторений і проінтерпретований у живопису, музиці, скульптурі тощо [117: 45–46].

Дослідження концепту *смерть* у нашій роботі має опертям аналізовані методики аналізу М. Піменової, Ж. Краснобаєвої-Чорної і В. Маслової. Пропонуємо шестиетапну модель аналізу концепту *смерть* :

– Виявлення **мотиваційного** складника концепту *смерть*: дослідження етимології імені концепту, що становитиме його ядро. Під мотиваційною розуміємо «ознаку, що слугує основою найменування певного фрагмента світу, його внутрішня форма» [85: 55].

– Характеристика **поняттєвого** компонента концепту через аналіз даних словників різних типів (етимологічних, тлумачних).

– Вияв **образного** та **ціннісного** складників на матеріалі української літератури ХХ – початку ХХІ століть. Образні концептуальні ознаки – первинний етап осмислення внутрішньої форми слова. Традиційно аналіз образних ознак концепту ґрунтують на теорії когнітивної метафори Дж. Лакоффа й М. Джонсона, які метафору розуміли як спосіб пізнання світу крізь ототожнення вербалізованих несхожих «сутностей». Концептуальна метафора є результатом процесу образного переосмислення мотиваційної ознаки.

– Виявлення **символьного** складника концепту *смерть* з опертям на відомості словників символів, міфологічних, етнографічних словників і аналізу фактичного матеріалу.

– Аналіз **асоціативного складника**, який дає вагомі результати для характеристики асоціативних смислових зв'язків та можливість детально дослідити семантичне поле слова [189: 70–76].

– Дослідження **сценарію** концепту (аналіз фактичного матеріалу) для встановлення способів осмислення смерті як події.

Отже, шестиетапний розгляд дає змогу отримати найповнішу інформацію про структурну специфіку концепту *смерть*, його місце в національній когнітивно-мовній картині світу та роль у свідомості її носіїв.

1.5.3 Методика проведення вільного й спрямованого асоціативних експериментів

Асоціативність – одна з суттєвих ознак концепту. Епідигмальні відношення, без урахування яких неможливо ґрунтовно й вичерпно охарактеризувати семантику слова, – асоціативно-дериваційні зв'язки між словами за формою і за змістом [98: 276]. О. Потебня говорить про асоціативність як важливий чинник формування лексико-семантичних зв'язків: «Асоціативність полягає в тому, що нерівнорядні сприйняття не знищують взаємно свою самостійність, а залишаючись самі собою, зливаються в одне ціле» [147: 136]. В. Телія підкреслює універсальний характер асоціацій, що «завжди супроводжують процеси мислення, а у випадку вербального мислення вони мають мовно-розумову природу, можуть актуалізувати асоціації, що відповідають енциклопедичним знанням про світ, або ж асоціації суто слухові (фонетичні), або ж власне вербальні, що відповідають мовній компетенції (на всіх рівнях мови)» [177: 95].

О. Буйнова зазначає, що основу будь-якої мови становлять асоціативні зв'язки: «...під час використання мови у звичайних умовах, представники мовної спільноти не створюють мову, а відтворюють ті сполучення, які чули в певних умовах та які в цих ситуаціях природно (для цього суспільства) використовуються. Іншими словами, носій мови у більшості випадків відтворює ті словосполучення, які були створені до нього в певному суспільстві відповідно до потреб суспільного життя» [21: 59].

Методом асоціативного експерименту послуговуються вітчизняні (О. Горошко, Ж. Краснобаєва-Чорна, Т. Ковалевська, С. Мартінек, Т. Недашківська, Д. Терехова та ін.) та закордонні (О. Залевська, Ю. Караулов, І. Овчиннікова, Є. Тарасов, Н. Уфімцева та ін.) вчені. Твердження про важливість методу асоціативного експерименту в дослідженні мовної картини світу знаходимо в студіях В. Маслової: «Асоціативний експеримент правомірно вважається методикою, пристосовуваною до великої кількості різноманітних досліджень, адже асоціативні реакції – це осередок сутностей, за допомогою яких респонденти показують розуміння слова...» [117: 152].

Актуалізуючись в експерименті, слово-стимул реалізує, окрім своїх прямих та переносних значень, потенційну інформацію про можливості його сполучуваності. Стимулом постає слово (словосполучення чи речення), яке пропонується інформантові, а реакцією – слово (словосполучення або пропозиція), які виникають як асоціати в пам'яті людини. Асоціативне поле слова – це сукупність реакцій на слово-стимул.

Респондентові пропонується низка слів-стимулів, які обираються залежно від кола досліджуваної проблематики. Асоціація на стимул є першою реакцією у вигляді слова, словосполучення, речення, невербальних позначок тощо. На думку Н. Уфімцевої, «яким великим не був список використаних в експерименті слів-стимулів, він все одно приводить до одного трибу мовної свідомості для певної культури – ключових для цього світогляду концептів у їх співвідношенні один з одним» [186: 154].

Асоціативний експеримент справедливо вважають методом когнітивного та лінгвокультурологічного дослідження, оскільки асоціативні реакції вказують на розуміння лексеми носієм певної мовної культури. Особливістю такого експерименту є те, що він дає вагомі результати для характеристики асоціативних смислових зв'язків та можливість детально дослідити семантичне поле слова-стимулу (для нашої роботи – імені концепту *смерть*). Результати асоціативних експериментів допомагають досліднику з'ясувати, яким чином та які мовні форми та чи та лінгвокультура накладає на сприйняття навколишньої

дійсності, дають змогу зробити «певні узагальнення стосовно семантичного навантаження лексеми, репрезентують ім'я концепту і відповідних концептуальних ознак» [29: 41].

Відомі два види найбільш використовуваних асоціативних експериментів – вільний і спрямований. Спрямований асоціативний експеримент полягає в обмеженні експериментатором можливих відповідей респондентів, наприклад, вибір певної частини мови, синтаксичної одиниці і т. ін. У проведенні вільного асоціативного експерименту респондентів пропонують низку стимулів, кожному з яких має відповідати реакція, не зумовлена ні формою, ні змістом, ні способом вираження.

За умовами вільного асоціативного експерименту респондентам запропоновано записати реакції на подані слова-стимули, серед яких було слово *смерть* (усього пропонувалося 30 слів різної семантики). Спрямований асоціативний експеримент обмежував відповіді частиною мови – прикметником (дивись анкету в додатку 1). Для встановлення вікового статусу концепту *смерть* ми поділили опитуваних на три групи:

1) **11–17 років** (учні 8–11 класів ЗОШ №2, ЗОШ №9, ЗОШ №14 м. Донецьк, ЗОШ №1, ЗОШ №3, ЗОШ №11 м. Костянтинівка Донецької області, ЗОШ №112, ЗОШ №127 м. Київ, ЗОШ №5 м. Тернопіль. Кількість опитаних – 467 осіб – 37%);

2) **18–25 років** (студенти I–V курсів Донецького національного університету ім. В. Стуса, Донецького училища олімпійського резерву ім. С. Бубки, Костянтинівського індустріального технікуму, Донбаської державної машинобудівельної академії, Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. Кількість опитаних – 550 осіб – 43%);

3) **26–65 років** (учителі, викладачі загальноосвітніх шкіл Донецької, Київської, Львівської областей, письменники, користувачі мережі «Facebook». Кількість опитаних – 272 осіб – 20%). Загальна кількість інформантів – 1309 осіб. Період проведення експериментів – 2010–2017 рр.

Отже, використання експериментальних методик не лише сприяє виявленню номінативного поля концепту, виокремленню когнітивних ознак, що його утворюють, а й формує епідигмальне поле концепту через його суб'єктивні дефініції.

Висновки до розділу 1

Серед основних підходів до трактування концепту виділяємо *філософський* та *лінгвістичний*. З погляду філософії концепт розглядають у широкому (концепт – складне ментальне утворення, осмислене на основі широкого онтологічного фону речей та власного досвіду людини) та вузькому (концепт – результат категоризації світу людиною) плані. У межах лінгвістичних досліджень виділяємо *психолінгвістичний*, *лінгвокогнітивний* та *лінгвокультурологічний* вектори вивчення концепту. Психолінгвістичний напрям доводить динамічний характер концепту і трактує його як ментально-психічний комплекс, одиницю колективного знання, ідеальну сутність, яка формується у свідомості людини, оперативну змістова одиниця, яка відбивається в психіці людини.

Концепт у нашому дослідженні розглядається як *когнітивний* та *лінгвокультурологічний* феномен. Беззаперечним із погляду когнітивної лінгвістики й лінгвокультурології є факт існування терміна «концепт» як автономної одиниці мислення. Концепт відображає специфіку культури та її особливості, але не сталим, обмеженим уявленням, він є динамічним утворенням. Концепт може не мати мовного вираження. Слово об'єктивує концепт у мові і відкриває доступ до концептуального знання.

Мова та ментальність є невіддільними поняттями. Мовні та культурні знання є детермінантами поведінки людини, тому аналіз мовного матеріалу дає можливість побачити особливості національного характеру. Мова є засобом концептуалізації світу людиною, тому вона постає носієм світобачення певного народу.

З огляду на нерозривний зв'язок між концептуальною та мовною картинами світу можна говорити про те, що найважливішими їх одиницями є поняття, образ, символ і *концепт*.

Сьогодні в науковій літературі не існує єдиного підходу до вивчення концептів. Основу одних методик становить принцип польової структури концепту, інші розглядають найповніший набір ознак і когнітивних моделей, які формують структуру концепту. Концепт характеризується наявністю складної структури, в якій висвітлюються ознаки, функційно або ціннісно значущі для відповідної культури. Концепт містить поняття, але не обмежується тільки ним, а охоплює денотативний і конотативний зміст слова.

Відповідно до структурної організації концепту залучаємо шість складників (*мотиваційний, поняттєвий, ціннісний, образний, символний, асоціативний* складники) і пропонуємо шестиетапний аналіз концепту *смерть*, поєднуючи когнітивний та лінгвокультурологічний підходи до його інтерпретації. Мотиваційний і поняттєвий складники концепту реалізовані в лексикографічних дефініціях. Образний та символний складники розкриваються в метафоричних значеннях слова, це узагальнений відбиток у пам'яті про певний предмет, явище тощо. Їх вивчення ґрунтується на аналізі українського художнього дискурсу – Новітньої української літератури. Домінує в концепті ціннісний компонент, виявлюваний на різних етапах дослідження, дає змогу виявити національну специфіку цього ментального утворення.

Динамічними характеристиками концепту вважаємо мінливість і обмеженість свідомістю колективного або індивідуального носія. Концепт як лінгвокультурне явище є різновимірним, що зумовлює можливість різних підходів до встановлення його структури й характеризується наявністю універсального національно-культурного, соціального, групового та індивідуально-особистісного компонентів.

Комплексний підхід до вивчення змісту й структури концепту *смерть* передбачає аналіз із залученням когнітивного й лінгвокультурологічного підходів. Застосування першого має на оці дослідження мотиваційного й

поняттєвого компонентів, а також асоціативний потенціал лексеми *смерть*. Другий спрямовано на встановлення образного, ціннісного та символного складників концепту.

Психолінгвістичний підхід (асоціативний експеримент) дає змогу окреслити асоціативне поле концепту *смерть*, яке містить образне уявлення та оцінне ставлення респондентів до аналізованих концептуальних сутностей.

Основні положення розділу відбито в окремих публікаціях автора [179; 180; 187; 189; 190; 191].

РОЗДІЛ 2

ЛЕКСИКОГРАФІЧНО-РЕСПОНДЕНТНА ОБ'ЄКТИВАЦІЯ КОНЦЕПТУ *СМЕРТЬ*

Набір когнітивних ознак номінативи концепту (і, відповідно, семантичних сфер дії) становлять зміст вербалізованого концепту *смерть*. Матеріал словників різних типів дає змогу розкрити мотиваційні й поняттєві когнітивні ознаки² концепту, виявити специфіку його мовного вираження. Ядро вербально реалізованого концепту найближче до поняття, що виражається цим словом: поняттєві ознаки містять зазвичай «сполучення архісеми (родової інтегративної семи) і диференційних сем, видових сем, що описують розходження одиниць семантичного поля» [128: 5].

Концепт містить зміст наївного поняття, проте не вичерпується ним, бо охоплює множину конотативних елементів імені, виявлювані у його сполучуваності [203: 22].

2.1 Мотиваційний складник концепту *смерть*

Етимологічні відомості відтворюють механізм становлення концептів. Значення первинних форм і значення слів, що вживаються в мовах на сучасному етапі розвитку, дає змогу побачити найважливіші етапи формування лексичних одиниць. Мотиваційні ознаки становлять ядро концепту.

Залежно від часу появи слова в мові у відповідного концепту може бути кілька мотиваційних ознак. Що давніше слово, то більше мотиваційних ознак у концепту, який стоїть за цим словом [138: 25].

Концепт *смерть* є складним багатовимірним комплексом, що увібрав у себе різноманітні поняття світогляду та світобудови. Поняття «смерть» було одним із первинних для людства, тому номінацію лексем *смерть*, *вмирати* знаходимо ще в індоєвропейських коренях *mr-/mor-/mar* із високою звуковою стійкістю. Слова,

² Когнітивна ознака концепту – це ознака концепту, відображена в його структурі як окремий елемент його змісту.

які вживалися багато століть тому, майже повністю відповідають вживаним у нашу добу. Підтвердженням незмінності звукової форми слова *смерть* є мови, різні за часом і простором (напр., латинське *mors, mortis* (*смерть*); давньоіндійське *maras* (*смерть*); литовське *mir̃t* (*вмирати*); німецьке *morden* (*вбивати*)) [58: 65–67].

Доступні нам етимологічні словники дають вичерпну інформацію про те, що сучасна форма (*смерть*) походить із давньоруського слова *сьмърть* (внаслідок занепаду редукованого [ъ]). Спочатку це слово мало значення «природна смерть», «добра смерть» (порівняно з насильницькою, неприродною смертю). Утворена давня форма за допомогою префікса *сь-* (зі значенням «свій, хороший»), кореня *-мър-* («мерти, мертвий») та суфікса *-ть*. Від іменника *сьмърть* за допомогою суфікса *-ьн-* утворений прикметник *сьмъртьныи* («такий, що стосується смерті», «людина, яка може померти»).

Доволі близьку звукову форму до кореня *mr-/mor-/mar-* має реконструйований індоєвропейський корінь **mrk-* (інша реконструкція **merg-*). Кінцевий звук кореня, детермінатив, міг бути спочатку не кореневим, а суфіксальним елементом, який не міняв значення кореня, а утворював слова інших частин мови. Корінь **mrk-* означав темряву, відсутність світла, темне забарвлення.

Ще один індоєвропейський корінь подібної звукової форми, що й два наведених вище, – це корінь **mer-/mor-* зі значенням «чорніти, темніти, виглядати темним», а також «чорна фарба». До його гнізда етимологи відносять укр. *морати*, рос. *марать, маркий*, чес. *morovat* «плямистий», грецьке *μοριττω* «роблю чорним, брудню».

На час утворення нового значення у дієслів із цим коренем (праслов'янська доба) поняття «вмирати» вже було названо, адже основний засіб його номінації – слова з коренем *mr-/мер-* – виник значно раніше. Отже, дієслова *гинути, губити*, іменник *гибель* та інші виступили синонімами до мовних знаків, які вже функціонували. Поява синонімічних мовних засобів за давніх часів могла бути

зумовлена лише суспільною потребою в розмежуванні різних понять, тобто різних видів смерті [58: 66–67].

Словник М. Фасмера [271] подає синонімічний до праслав'янського **smьrtь* корінь **mrьtь* зі значеннями «відмерла частина чого-небудь»; «мертва тканина на рані»; «безплідна земля».

Виходячи з відомостей розглянутих етимологічних словників, можемо виділити мотиваційні ознаки концепту *смерть*: «природна / «хороша» *смерть*», «темрява / відсутність світла», «гинути», «безплідна земля», «відмерла частина чого-небудь», «мертва тканина на рані».

Аналізований емпіричний матеріал показав, що перші три ознаки до сьогодні є продуктивними в процесі об'єктивації концепту *смерть*. Не втратила актуальності ознака «безплідна земля» у значеннях «неродючий ґрунт» і «безлюдна земля». Повністю втраченим є мотиваційні ознаки «мертва тканина на рані» і «відмерла частина чого-небудь».

1. Ознака «природна / «хороша» *смерть*» актуалізується за допомогою мовних засобів:

- прикметників **природна** (*Він падав у якусь, ще більшу, темряву, але навіть не крикнув, бо то була би природна смерть – саме тут, поміж цими купами цегли, на будові казкового туристичного центру, лягти в підмурівок і заснути разом з травою рідного Сільця, як його найменший мешканець, ровесник тих, що ходили з ножами до лісу і на Ринок у Чортополі (Ю. Андрухович. Рекреації)), проста (*Тоді буде інше, прекрасне життя і проста, логічна смерть* (Б. Антоненко-Давидович. Смерть)), **прозаїчна** (*Не уявно-поетична, а сама справжнісінька, прозаїчна й гідка смерть* (Іван Баряний. Людина біжить над прірвою));*

- займенником **своя** (*...ніде правди сховати, були тут і інші особи з родини та оточення, що повмирали, як це називається, своєю смертю – за всіма ними упродовж останнього часу Пепі доводилося виносити вінки, хрести і натрунні віка* (Ю. Андрухович. Дванадцять обручів));

- іменником **природа** (*Люди мають умирати. Така їхня природа* (Т. Малярчук. Говорити));

- фразеологізмами:

1) з лексемою **смерть**: *смертна година; смертний час; смерть забрала; на смертному ложі; смерть скосила* [259];

2) **евфемістичні ідіоми**: *Бог прийняв; Бог прибрав; іти / піти до Бога; переставитися на той світ; віддати життя; накласти життям; віддати останній подих; відійти в забуття; відійти в минуле; відійти у вічність; відірватися від життя; покинути білий світ; піти з світу; переноситися у вічність; життя обірвалося / перервалося; уста зімкнулися навіки; спочити (заснути) навіки (довіку, вічним сном); спочити в Бозі; вирушити в останню путь; кінчати вік; іти / лягти в (сиру) землю; земля (до себе) прибрала (прийняла); з маркером «іронічне, зневажливе»: вильнути наверх денцем; витягати ноги; випростувати ноги; вкритися ногами* [Там само].

Природною вважається смерть від хвороби, виражена іменниково-прийменниковою **смерть від (певної хвороби)** (*З його точки зору, смерть від інфаркту навіть краща – вона, принаймні, нічого не коштує* (А. Костецький. Мінімакс – кишеньковий дракон, або День без батьків)), дієслівно-прийменниковою конструкцією **померти від (певної хвороби)** (*Шкодує Баглай, що нема їхнього колишнього директора Батури, помер від раку, лауреатом був, той би одразу захопився за їхню установку!* (О. Гончар. Собор)), словосполуками **смертельна недуга, смертельна хвороба** (*...око старого блатяги – що не день скоріше наливалося воно бубкою, готове вискочити з-під осунутого мавпячого лоба, придавленого смертельною недугою* (О. Ульяненко. Сталінка)) та **смерть від старості**. Під смертю від / у старості мають на оці поступове згасання всіх життєвих функцій організму без особливої участі хвороб, організм «зношується» й стає нездатним підтримувати серцебиття або дихання (*Фізіологічний апарат, машина, що поглинає їжу, сито гикає від задоволення, спить і потім вмирає від старості або нещасного випадку?* (О. Бердник. Чаша Амріти); *Я відкрив її первісність з самого зародку нашого кохання і не переставав дивуватися, що у*

нинішній час трапляються такі оригінальні особи; я переконаний, що навіть **смерть у старості** Ольга сприйме спокійно, без страху, вона тільки засне, а завтра прокинеться птахою чи сарною (Р. Федорів. Єрусалим на горах)).

2. Ознака «темрява / відсутність світла» об'єктивуються в контекстах такими мовними засобами:

- прикметниками **мертвий** (...страшно йому стало, що його можуть побачити із тих підсліпуватих і на позір **мертвих вікон** (В. Шевчук. Дім на горі); Але там, глибше, є **темні мертві вулиці** й площі, є глухі подвір'я, покручені сходи підвалів, забиті дошками вікна (Ю. Андрухович. Рекреації)), **чорний** (...товстокорі, бурями ламані верби в **чорних** блискавках **неживих** верховіть, яре сонце над молодими житами, – однолітки шляху, що річкою вічності тік сухопутно до моря... (Є. Пашковський. Свято)), **неживий** (Письменник описував **присмеречні** настрої, **неживі** вулиці, морський порт без кораблів, нерухому воду каналів, рудаво-сірі відтинки старих будинків, відбиті в цвілі заток, меланхолію самоти, нежиття, нерух, магію смерти, чаклунські чари згасання (Віктор Петров. Болотяна Лукроза));

- іменником **темрява** (**Темрява**, лиховісна й ворожа, одразу ж поповзла з усіх завулків, і я, глибше насунувши кепку, рушив у зворотну путь (А. Дімаров. На коні й під конем)).

Ніч – метафорична номінація образу смерті (...перші кроки по справжній землі, вхолодій за ніч, квадратики будинків, де на дахах спить тихенька **смерть**, яку називають – **ніч** (О. Ульяненко. Сталінка); Найлютіший ворог не вигадав би тяжчої кари для Гордія Отави, аніж пропонована йому після всього прогулянка навколо Софії: в мертвому, сплюндрованому, потоптаному, збезчещеному місті, серед **темної ночі** мав він ходити туди й сюди коло собору, вивченню якого присвятив життя, ходити поміж фашистських вартових... (П. Заребельний. Диво)). Темнота ночі, як і смерть, викликає страх перед невідомим. Вона породжує жахливі примари, видіння (**Підійшов, відчинив балкон навстіж, свіжістю вітру війнуло в обличчя, і це зовсім звіяло з душі очманіння, розігнало незрозумілі оці страхи, моторошне нашестя **ночі**** (О. Гончар. Берег

любові); *На їх місце наповзали волохаті жахи, покорчені духи ночі, ліщинно-розпатлані видива, ніч виплоджувала страховиська в пущах і багнах, вони пхалися звідусюди нахабно й зловісно, то кидалися під ноги камінно-твердим коренем дуба, то хльоскали по обличчю гілкою, то лякали доторками огидно слизького* (П. Загребельний. Диво)).

Морок також завжди пов'язаний зі смертю. Людина, заплющивши очі, бачить тільки морок – ніщо – одна з версій стану після смерті (*Тільки, мабуть, коханню властива така щедрість, всепрощення, і тільки воно здатне повертати тобі інтерес і смак до життя, повертати їх навіть тоді, коли дійдеш межі, коли попереду вже, здається, морок і порожнеча* (О. Гончар. Берег любові)).

3. Найчастотнішою в розглянутих контекстах є ознака «гибель /гинути» («помирати насильницькою, неприродною смертю»), представлена низкою мовних засобів:

- іменниками **загибель** (*Але в самий розпал війни йому здалося, що світ стоїть на порозі своєї загибелі, і вирішив піти з життя* (Ю. Винничук. Осінні ігри в осінніх садах)), **погибель** (*Подумай, великий государю, і знай, що доведеться тобі неодмінно скласти звіт перед царем усіх царів, всемогутнім Богом, за **погибель** нашу і всього народу українського* (Ю. Мушкетик. Гетьманський скарб));

- віддієслівними іменниками **убивство** (*Кілька їхніх слуг встигли втекти, і рідні цих-от славних городян неодмінно звинуватять вас у розбійному нападі та вбивстві. Кілька їхніх слуг встигли втекти, і рідні цих-от славних городян неодмінно звинуватять вас у розбійному нападі та **вбивстві*** (М. Соколян. Херем)), **згуба** (*Тим часом історія показує, що не можна спрямовувати сили народів на розвиток одної галузі – це загрожує виснаженням і **згубою*** (Р. Андріяшик. Люди зі страху)), **загин** (*Але тепер межа перейдена й у душах неподільно запанував сумеречний дух **загину**, дух катастрофи* (Іван Багрянний. Огненне коло)), **скін** (*Інстинкт самозбереження штовхав у єдине місце на землі,*

де сама її кров, сама лише причетність до фамілії застовпила їй прихисток від народження до **скону** (Люко Дашвар. Мати все));

- дієсловами **гинути** (*Мені лускається серце, хоча я звикла до відпливів і припливів, благаю тебе, порятуй мене, тому що сьогодні я виснажена двобоєм із водяною зіркою, яка підступом затялася позбавити мене життя, і тому заки знову повернеться вода, я під цим сонцем **загину*** (Е. Андієвська. Казка про пихатість)), **убити** (*Щоправда, одного, мабуть, найінтелігентнішого, названого Лукачем на честь серба – лісівника, який навчив Непростих вирощувати дерева трохи повільніше, як дикий виноград, а під час війни обсадив Ялівець непрохідними для війська хащами, Франц мусив **убити** власною рукою* (Т. Прохасько. НепрОсті)); **губити** (*Вже йому мало звичайної смерті – він **губить** людей, знущаючись!* (П. Загребельний. Диво));

- дієслівно-прийменниковими конструкціями **померти від голоду, холоду, зброї** тощо (*Навіть **померти від голоду й спраги** в отих піднебесних, білих від спекоти горах вважав за ліпше, аніж ковтати гаюяюгу в настогидлій валці, дивитися ненависну, розгойдану на коневі могутню постать Какорину, чути його безугавний, дуркуватий спів про теплих жон і міцні меди* (П. Загребельний. Диво); *Миттю зважив усі «за» й «проти»: **смерть від куль і смерть від води*** (Іван Баряний. Людина біжить над прірвою));

- фразеологізмами:

1) з лексемою **смерть**: *йти на смерть; не своєю смертю* [259];

2) **евфемстичні ідіоми**: *до гибелі / до загину; зложити життя; зложити голову; встромити голову в петлю; заплатити (поплатитися) життям; зійти в могилу (в землю); на бантину; кривава баня (кривавий бенкет, кривава оргія, кривавий ралець); голова лягла (полягла, покотилася)* [Там само].

Іменник на позначення загибелі від власної руки – **самогубство** (*Можливо, вона була садистка й любила знущатися над вибраними жертвами й доводити їх до **самогубства*** (Б. Бойчук. Краєвиди підглядника)) – актуалізує дієслова типу **втопитися** (*Щодо самої операції, то воно з дощем, напевно, ще ліпше, сотня охорони заводу, змішана з москалів і китайців, може нализатися ще до полудня*

(спирту на цукроварні – **втопитися** можна), тоді з ними легше буде балакати (В. Шкляр. Залишенець. Чорний ворон)), **повіситися** (Батько Коршака Оверко Дахновець, коли сильно переворотним, хитким світ наш став, коли червоні матроси крамничку з товаром пограбували і спалили, а денікінці, відступаючи, баркаси конфіскували, а трохи погода і катеринки та миколки, у матраці зашиті, лише на підстилку і стали годитися, **повісився** з розпуки, з жалю за багатством, що як прийшло, так і пішло, на вербі **повісився**, у березі Огудниці (В. Заєць. Не шкодити)), **отруїтися** (Отруїтися Прибулі працівники міліції та спеціалісти констатували, що жінка та її собака **отруїлися** газом (М. Меднікова. Крутая плюс, або Терористка-2)).

4. Найменш продуктивною є ознака «безплідна земля» у значеннях «неродючий ґрунт» і «безлюдна земля», реалізована в контекстах прикметником **мертвий** (Келі Стратон знав татарський земельний закон за шаріатом [98]: хто оживляє **мертву** землю, той бере її у власність (Р. Іваничук. Мальви (Яничари)); **Ернакові** потрібна данина, а не **мертва, безлюдна** земля... (Р. Іваничук. Князь Кий)).

Отже, ознаки, покладені в основу номінації, вказують на первинні уявлення про досліджуване явище. Ім'я концепту *смерть* сформувалося в індоєвропейський період і вирізняється високою синкретичністю в українській мові.

Аналіз мотиваційних ознак концепту *смерть* відображає механізм його формування, дає змогу простежити вияви досліджуваного концепту в діячності мовної культури. Первинною ознакою є ціннісний конститuent «*природна, хороша смерть*» і антонімічний «*гибель / гинути*», інші складники є дотичними виразниками концепту в динаміці.

2.2 Поняттєвий складник концепту *смерть*

Мотиваційні ознаки зберігаються у вигляді стертих метафор або у вигляді поняттєвих ознак концепту. Аналіз словникових дефініцій ключового слова дає змогу виділити змістовний мінімум концепту – *прямі поняттєві ознаки*.

Непрямими поняттєвими ознаками називаємо ознаки, виявлювані шляхом розгляду парадигмальних і синтагмальних відношень найменувань концепту *смерть*.

Синтагмальні зв'язки – це зв'язки, що відображають синтаксичні закономірності мовної діяльності (напр., *смерть* – *страшна, раптова, велична* тощо). Сюди відносимо лексеми, які вступають у синтаксичні відносини зі словом, утворюючи або словосполучення, або граматичну основу пропозиції, а також дериваційне поле імені концепту.

Парадигмальні зв'язки представлені набором слів, які разом із вихідним словом належать єдиному граматичному класу й можуть вступати у відносини синонімії, антонімії, несумісності, гіпонімії і под. У нашому дослідженні ми проаналізуємо синонімічні відношення імені концепту *смерть*, які продемонструють розширення уявлень про концепт.

2.2.1 Прямі поняттєві ознаки

Для виявлення поняттєвого складника концепту необхідним є аналіз сучасних лексикографічних джерел, які фіксують значення імені концепту, актуального на момент проведення дослідження. Лексема *смерть* на сучасному етапі вміщує декілька значень: біологічне явище, філософське розуміння смерті, релігійне її осмислення.

Проаналізовані нами сучасні тлумачні словники української мови [237; 238; 240; 248; 251] фіксують такі значення імені концепту *смерть*: «припинення життєдіяльності організму і загибель його», «припинення біологічного обміну речовин в організмі або його частині», «припинення існування людини, тварини», «протилежне життя», «заклик до помсти, відплати», «загибель, припинення існування чого-небудь», «занепад», «щось дуже погане, неприємне, небажане».

Давні тлумачні словники фіксують релевантні для свого часу семи, застарілі на сьогодні. У «Словнику староукраїнської мови XIV – XV ст.» [256: 363] знаходимо розмежування *природної* й *насильницької* смерті. Окремими

значеннями подаються такі: «насильницьке припинення життя», «насильно заподіяна смерть», «убивство», «страта».

Особливої ваги набувало значення *«на смерть выдать; передати кого в руки представителей власти для страти»* [Там само: 363]. «Словник української мови XVI– першої половини XVII ст.» додає нові семи – «2. *Морить голодною смертю; 7. Душевная смерть, смерть души (отлучение души от Бога в результате греха, вечные муки)*» [258: 157].

У філософії наголошується на тому, що людина, на відміну від усіх інших істот, усвідомлює свою смертність: «Філософський зміст проблеми смерті сконцентровано в питаннях про смисл її як завершального моменту людського життя і значення страху смерті. Важливість проблеми смерті у філософії визначається парадигмою осмислення особистісного буття» [274: 589], тобто філософія спирається на концепцію М. Хайдегера, який виділяє два «фундаментальні модуси» існування у світі: 1) стан забутості буття; 2) стан усвідомлення буття. За цією теорією усвідомлення смерті є умовою, що дає змогу людині жити «аутентичним життям», вважаючи себе активним «творцем» власної долі.

У медицині виділяють два етапи смерті – так звана «клінічна смерть» і наступна за нею «біологічна», або «істинна», смерть. Клінічна смерть є зворотним етапом умирання, що протікає протягом декількох хвилин після зупинки кровообігу й дихання. Біологічна смерть – незворотне припинення фізіологічних процесів у клітках й тканинах, за якої заходи із оживлення організму залишаються безуспішними [236].

Християнське віровчення смерть розуміє як межу, що відділяє фізичне, тимчасове життя від вічного. Подібно до того, як зазвичай мертвим називають все те, що вже не здатне відповідати, реагувати і діяти, Біблія застосовує це визначення до всього, що не має сили й значення перед Богом: до марних спроб людини виправдатися справами і навіть до віри, якщо вона не виявляється в «справах християнської любові». У Біблійній енциклопедії знаходимо чітке розмежування «тілесної» та духовної смерті: «Тілесна смерть полягає в тому, що

тіло позбавляється душі, яка оживляла його, а духовна в тому, що душа позбавляється благодаті Божої, яка оживляла її вищим духовним життям» [244: 660].

Отже, проаналізувавши словники різного типу, можемо виділити **прямі поняттєві ознаки** концепту *смерть*: «*припинення існування*», «*кінець*», «*клінічна, біологічна смерть*», «*неминучість*», «*щось дуже погане, неприсмне, небажане*», «*абсолют*», «*протилежне життя*», «*заклик до помсти, відплати*», «*занепад чого-небудь*», «*убивство*», «*знищення*», «*межа*», «*смерть душі*», «*найвища міра*».

Припинення існування. Ознака «*припинення існування*» корелює з лексемою *смерть* у значенні «переривати яку-небудь дію, процес, стан, що триває» (*В середині 30-х років ХХ століття козацько-розбишацький рух припинив своє існування, і крадійські «поняття» стали обов'язковими для всіх, хто свідомо йшов на порушення закону* (О. Вахній. Від дзвоника до дзвоника)) й

актуалізується в українському художньому дискурсі такими мовними засобами:

- дієсловами **померти** (*Потім відбулися всілякі обміни, продаж, родинні передислокації, хтось помер, хтось переїхав, і так швидко до невпізнанності інша стихія затопила наш двір* (Л. Костенко. Записки українського самашедшого)), **відмучитися** (*Відмучився, а головне: відмучив бідне дитя, – зітхали під час похорону* (Є. Кононенко. Повії теж виходять заміж));

- присудком **немає** (*Швидше, Лорду полегшало від того, що **Лопати** вже немає* (О. Ульяненко. Сталінка));

- прикметником **мертвий** (*Та йому завжди було затишно у «Хамері», і зараз з **мертвою** жінкою через три кімнати йому було дуже чудово і легко* (О. Ульяненко. Жінка його мрії));

- іменником **покійничок**, дієприкметником **померлий** («*Пом'яніть, пом'яніть **покійничка***», – *і свічка жовто гостроносила обличчя **померлого*** (О. Ульяненко. Сталінка));

- фразеологізмами: *закінчити / завершити життя; і слід захолюнув; (і) сліду не лишилося; Бог прибрав; піти до Бога; був та загув; переставитися на той світ; вильнути наверх денцем; витягати ноги; випростувати ноги; вирушити в останню путь; віддати тіло землі; відійти в забуття; відійти в минуле; відійти у вічність; відірватися від життя; покинути білий світ; піти з світу; кінчати вік; спочити (заснути) навіки (довіку, вічним сном); спочити в Бозі [259].*

Кінець. Кінець – це останній момент чого-небудь, що відбувається в часі, а також час, пов'язаний із цим моментом. Когнітивна ознака «кінець» вербалізована найчастіше іменниками **кінець**, **крапка** і займенником **все** (*Людина вмирає і її кістки зогнивають і все. Крапка. Кінець. Нічого далі нема* (Т. Малярчук. Говорити)). Лексема *кінець* у розмовному мовленні вживається як абсолютний синонім до слова *смерть* (*І знають же, мабуть, що дельфін, коли заплутається під водою в сітці, то йому кінець, довго без повітря не виживе, він-бо ж – як напівлюдина* (О. Гончар. Берег любові)).

Окрім названих лексем, ознаку «кінець» актуалізують знижені, згрубілі **каюк**, **гаплик** (*Почуваю, що каюк мені, зовсім уже вмираю, а от вмерти ніяк не можу* (О. Гончар. Берег любові); *Це ще добре, коли ти їх вчасно примітиш і встигнеш втекти, а не дай Бог, повалять на землю, і все, вважай, тобі гаплик!* (М. Кідрук. Мексиканські хроніки. Історія однієї мрії)) та **фразеологізми**: *кінець життя; віддати кінці; кінець ділу; довести кінець; доходити до кінця (краю); знайти кінець (могилу, вічний спочинок); заключний (останній, завершальний) акорд; дійти (досягти) апогею; вбити (забити) осиковий кілок; до судної (судивої) години; до могили; до гробової дошки; до останнього подиху; довести до краю; до самої домовини; до останніх днів; до дошки; зводити нанівець; добивати до копила; обертати на пил [259].*

Клінічна й біологічна смерть – дві іпостасі смерті, перша з яких є оборотним явищем, друга – необоротним (*Йому здалося, що це – як клінічна смерть у кіно: один лежить на землі, а другий – викопаний – дивиться згори і збоку та не збагне, чого той лежить* (Н. Тисовська. Соло для комп'ютера);

*Може, в мені спрацьовує інстинкт старшого по відношенню до молодшого – не пускати перед собою, не давати можливості вийти вперед, бо інакше ти, старіший, прирече ний на поразку перед молодим, сильнішим, приречений на **біологічну смерть** (Ю. Покальчук. Я, ти, він, вона)).*

Неминучість. Смерть не можна уникнути, обійти, оминати, вона обов'язково має відбутися, що актуалізується лексемою *неминучість* (*Невже вона відчула невиліковну хворобу й перед **неминучістю смерті** байдужіє до того, що було окрасою її молодості?* (Р. Іваничук. Мальви (Яничари)). Семи *неминучість, невідворотність* вміщують слова **доля, рок, фатум**, які в розглянутих контекстах трактуються традиційно як «збіг незалежних від волі людини обставин, сила, що зумовлює зовнішнє буття й екзистенцію людини» (*Не **доля**, не **фатум**, а вона сама розпорядилася собою* (Л. Смілянський. Михайло Коцюбинський); *Здалося, це якийсь **рок**, і тепер уже другий мій син зляже* (О. Волков. Мертві квіти)).

Ознака «неминучість» вербалізована також фразеологізмами *що Бог дасть; будь що буде; що буде, те й буде* (якось воно буде, якось-то буде); *хоч (чи, ні, ані) верть, хоч (чи, ні, ані) круть; випав жереб* [259].

Щось дуже погане, неприємне, небажане. Ця ознака характеризує ціннісне ставлення до смерті, що здебільшого містить негативну оцінку, реалізується в українській мові якісними характеристиками **страшна** (*Згодом брат його Святослав, довідавшись про **страшну смерть** Борисову, спробує втекти від Святополка до свого тестя в угри, але наймані вбивці наздоженуть Святослава в Карпатах і вб'ють безжально й жорстоко* (П. Загребельний. Диво)), **мучнівна** (*Він безперервно розмірковував, чи зможе передати настрій, колорит, атмосферу, чи зуміє розшифрувати усі таємні значення, чи слід показувати комусь аж таке, чи не виглядає Бог смішно і несмачно, чи не гріх перемальовувати всяку нечисть і содомію, чи не образить він Непростих, чи не накличе біди на Анну, чи не зробив він комусь кривди свідомо або несвідомо, чи має сенс мистецтво, чи доживе він до закінчення роботи, чи не станеться чогось недоброго на показі, чи буде його **смерть мучівною**, чи зустрінеться він*

після (Т. Прохасько. НепрОсті)), **гидка** (*Не уявно-поетична, а сама справжнісінька, прозаїчна й гидка смерть* (Іван Багряний. Людина біжить над прірвою)), **паскудна** (*згрубіле*) (*– Так тому лише, що не схотіли бруднити площу моєю паскудною смертю* (М. Соколян. Херем)), **нечиста** (*Мертвих поховали, поранених доглянули, а іншим, які брали участь у бойовиську, влаштували обрядове омивання, що мусило змити нечистоту смерті з їхніх тіл* (М. Соколян. Херем); *Ми обоє нечисті, бо носимо смерть у своїй крові та на своїх руках!* (М. Соколян. Херем)).

З погляду фізіології наслідком смерті є неприємний запах, зовнішні зміни людини, реалізовані в мові лексемами **сморід** (*Мав би бути й кінець там князеві, бо звір мовчки йшов на здиб, підвівшись на задні ноги, виріс мовби з-під землі просто коло князя, вже дихнув Ярославові в обличчя гарячим смородом смерті.* (П. Загребельний. Диво)), **потворність** (*Вона справді не могла розібрати, він це чи ні, підійшла впритул, з жахом вдивлялася в його лице, спотворене смертю й наругою, переконувала себе, що це не Веремій* (В. Шкляр. Чорний ворон. Залишенець)).

У більшості випадків смерть є небажаною, але її можна прийняти, змиритися з думкою про неї (*Він уже змирився зі смертю...* (В. Шкляр. Чорний ворон. Залишенець)).

Абсолют. Смерть має усі ознаки абсолюту – вічна, незмінна (*Знов згадав про цілковиту свободу, про той вічний абсолют [смерть – Л.Ф.], від якого професора скривило, наче від гіркого* (О. Гончар. Собор); *Ми абсолютизували смерть* (О. Бердник. Чаша Амріти)).

Ознака «абсолют» як елемент змісту концепту *смерть* реалізована в українській мові фразеологізмами *не на життя, а на смерть; на життя й смерть; відійти у вічність; на вік віків; переноситися у вічність; канути у вічність* [259].

Протилежне життя. З християнським віровченням пов'язана й ознака «протилежне життя» – віра в існування після смерті, – яка актуалізується в текстах української літератури вільними словосполученнями **інше життя** (*Але*

це сталося ще в **іншому житті**, за тих глабословенних, як каже один мій знайомий поет, часів, коли я був хронічним алкоголіком (Ю. Андрухович. Московіада)), **потойбічне життя** (Зм'якшував печаль і журбу за покійним розмовами про ліпше **потойбічне життя**, про той світ, де немає «ні печалі, ні зітхання» (Іван Багряний. Сад Гетсиманський)), **друге життя** (Ще змалку він чув її над цим містом отакої-от зоряної ночі, і сонне місто здавалося йому тоді безмежжям усесвіту, а собачий лемент над ним – містерією **другого життя**, життя якихось інших, потойбічних істот, що перевтілилися в псів і зчиняли свою перекличку, коли людський світ засинав (Іван Баряний. Людина біжить над прірвою)).

Заклик до помсти, відплати. Для вираження наміру відплатити кому-небудь за вчинену кривду часто вживаним є слово *смерть* як «заклик до помсти» (А тут за годину – гвалт із третього поверху: «**Смерть** за опозорену Родіну приймеш, гнида підгузна» (О. Ульяненко. Сталінка)).

Занепад. Лексема *занепад* вживається, коли мова йде про **суспільство** (Ось і постала дилема: або повний **занепад суспільства**, або його реконструкція – нехай і з утратами (В. Савченко. З того світу – інкогніто)), рід (людський) (Зрештою, до певного часу ми не зацікавлені в повному **занепаді роду людського**, бо це неминуче потягло б за собою і наш занепад... (В. Савченко. Під знаком цвіркуна)); моральне й духовне руйнування, деградацію (Йому закохатись у дівчину, ославивши Ірен, – це **моральний занепад!** (В. Підмогильний. Невеличка драма); Він одразу ж побачив, що мій саморобний трамплін тамує у собі величезні можливості і врятує населення планети від спортивної деградації і **духовного занепаду** (Ю. Ячейкін. Зоряні мандрі капітана Небрехи)); зникнення держав, імперій (– Мене в цьому ресторані влаштує те, що готують смачні страви незалежно від того, чи сьогодні день народження президента, чи річниця **занепаду Римської імперії** (Р. Андріяшик. Полтава)).

Ослаблення або повна втрата фізичних чи духовних сил людини – занепад – є неминучим вісником смерті (Народження, недовге існування, **занепад**,

смерть. (О. Бердник. Чаша Амріти); «*Де скінчилася між людьми казка, там жди занепаду й погібелі*», – казав тато... (О. Бердник. Чаша Амріти)).

Убивство. Ця поняттєва ознака перегукується з мотиваційною ознакою «*гибель / гинути*», що є підтвердженням стійкості й малозмінності концепту *смерть* у свідомості слов'ян. Ознака «*убивство*» є частовживаною, представлена іменниками **убивство** (*Немає в Америці людей спритніших, настирливіших і безсоромніших, аніж газетярі, їм все одно, що сталося – чи стихійне лихо національного масштабу, чи водевільна пригода розбещеної кінозірки, чи звіряче вбивство, – аби тільки матеріал справив сенсацію* (М. Дашкієв. Кришталеві дороги)), **душогубство** (книжне) (*Колись на Гуцульщині мені оповідали, що в одному селі був монастир, в якому перебували дивні черці, котрі перебирали на себе від кожного, хто тільки обдаровував монастир сріблом і золотом, смертні гріхи – душогубство, пограбування сиріт, скотоложство, осквернення святинь; ізбавлені від гріхів грішники поверталися з чистим серцем додому, а черці карали себе канчуками, голодом, студінню і, звичайно, покаяльними молитвами* (Р. Федорів. Єрусалим на горах)), **брато- / дітовбивство** (*Очі, що чогось вичікували й виглядали, потроху смеркли в сліпоті, хрести ламалися під вантажем зневаг, братовбивства і дітовбивства, навіть привахтені до камінних командорів шаблі вбивали іскрами, а ночами німі командори рівняли з землею кладовища, топтали прадідівські каяття, а на ранок немовлятами в чотири скоки добиралися до палаців та імператорів, щоб палити вістрями день, не знаючи провини* (Р. Андріяшик. Сторонець)), **геноцид**³ (*– Господар зробив чималу паузу, на його обличчі з'явилася тінь смутку, в якому вгадувалося не лише співчуття жертвам геноциду, але й страждання через те, що серед людей існують особи, схожі на Президента Космічної Академії* (М. Руденко. Ковчег Всесвіту)), **кровопролиття**⁴ (*Тоді як єдину раду в цій безвиході висунуто*

³ Винищення окремих груп населення за расовими, національними, релігійними мотивами [СУМ в 11, Т 11, с. 675].

⁴ Масове знищення людей; масові вбивства, різня [Т. 4, с. 362].

*розпачливу пропозицію всіх тих кандидатів відкинути й покликати якогось варяга, не причетного до цього **кровопролиття** (В. Підмогильний. Місто)).*

Майже всі суспільства людства на певній стадії свого розвитку застосовували **смертну кару (страту)** як **вищу міру покарання** до кримінальних і політичних злочинців (*А суд у ті часи карав за вбивство **стратою** (Ю. Винничук. Легенди Львова)); Але все це є, і на все це понаписувані й навіть «щиросердно» поі підписувані безліч протоколів, і за все це люди ось так сидять і чекають **смертної кари** або каторги (Іван Багряний. Сад Гетсиманський)); Напечатай, Громницький, на потилиці: за розглашеніє єтого діла – **вища міра!** (В. Дрозд. Листя землі)). Існувала низка різновидів страт: **розстріл**⁵ (*У випадку непідлеглості обеззброїти і за невиконання наказу суворо карати аж до **розстрілу** (В. Шкляр. Чорний ворон. Залишенець)), **повішення**⁶ (Смерть через **повішення** була спеціальністю Грай-Городецької. Цій темі були присвячені її кандидатська і докторська дисертації (Ю. Щербак. Бар'єр несумісності)), **четвертування**⁷ (Янко й Микольцо Бялоскурські, заочно засуджені на довічне ув'язнення, спокійно попивали вино у корчмі «Брага» на Краківському передмісті; Дратві суд виніс кару смерті через **четвертування** (Р. Іванчук. Манускрипт з вулиці Руської)), **колесування**⁸, **гільйотина**, **електричний стілець** (*Я уявляв собі суд, німецького адвоката і дурнуватою старого суддю, чув, як мені оголошують вирую смерть через повішення, або: **гільйотина**, чи **колесування**, **четвертування** й **електричний стілець** (С. Андрухович. Жінки їхніх чоловіків)), **забиття** (Черкеський козачий загін, що стояв постоем у Тисовій Рівні не так довго, як страшно, лишив по собі й згадку про грабунки, й згадку про **забиття євреїв** (М. Матіос. Нація)).***

Ознака «убивство» має широкий вияв в українській фразеології:

1) з лексемою *смерть*: карати (скарати) на смерть [259];

⁵ Смертна кара, що здійснюється пострілом із вогнепальної зброї [Т. 8, с 818].

⁶ Смертна кара, що здійснюється через повішення [Т.6, с 678].

⁷ Смертна кара доби середньовіччя, яка полягала в розсіченні засудженого на чотири частини або в послідовному відтинанні рук, ніг, голови [СУМ 1980, 319].

⁸ Піддавання дуже жорсткій смертній карі, ламаючи кістки на спеціально обладнаному колесі, що крутиться [СУМ 1975, 219].

2) евфемістичні ідіоми: *ввігнати в могилу; відправити на той світ; випустити кишки; віддати останній подих; зложити життя; зложити голову; випроводити на той світ; живцем у землю вложити; покласти в домовину; встромити голову в петлю; голова лягла (полягла, покотилася); класти в гроб; добивати віку; доводити до скону; збавляти життя; позагонити на той світ; живцем у землю вложити; заплатити (поплатитися) життям; збувати зі світу; змести з лиця землі; зживати зі світу; накласти життям; спроводити на той світ [Там само].*

Знищення. Когнітивна ознака «знищення» в сучасній українській мові є найвживанішою на позначення:

- руйнації, псування чого-небудь (*Хай люди, мовляв, знають, що нікому не дозволяється складати фальшиві прогнози погоди з метою привласнення, псування, **знищення** чужого майна!* (М. Дашкієв. Загибель Уранії); *Пане Боїме, – сказав нелюд, що мене привів, застібаючи свій картатий піджак, – я поважаю ваше рішення, після **знищення** кладовища, ніколи не балакати з людьми, але в цьому випадку тільки ви можете нам допомогти* (О. Захарченко. Сім воріт));

- потужної зброї (*Америка вважає, що там є **зброя масового знищення*** (Л. Костенко. Записки українського самашедшого));

- філософського й релігійного розмежування смерті фізичної й духовної (*Людина – образ божества, тому повинна прагнути краси первообразної, а вона дається тільки **знищенням плоті*** (П. Загребельний. Диво); *Жорстокість, насильство, війна, голод, каральна машина страт і тортур, божевілля, фанатизм – ось що таке абсурдне існування людини, метою якого є допровадити її до **фізичного і духовного знищення*** (Галина Пагутяк. Жорстокість існування));

- смерть людей у наслідок масового вбивства (*Якщо перед більшовиками постане питання про **знищення** дев'яти десятих населення задля перемоги комунізму, то вони не повинні цим перейматись* (В. Савченко. І бачив я звірину...); *Я інтуїтивно йшов по цих темних віках – переді мною проходили*

релігійні різанини в ім'я вищого блага, **знищення** народів задля їх добра, катування, страти і страждання (Д. Білий. Басаврюк ХХ));

- припинення існування суспільних явищ типу **кріпацтво** (*Перший тост повинен був бути тільки за це, чого так нетерпляче чекали мільйони людей, – **знищення** кріпацтва* (О. Іваненко. Марія)), **козацтво** (*Плани по цілковитому **знищенню** козацтва й оволодінню Україною, звільненою від самого духу бунтівників, що їх виношували ясновельможні, зазнали поразки* (Ю. Сорока. Іван Богун)), **культура** (*Взагалі, **знищення** чи витіснення культури є нічим іншим, як сумним анахронізмом* (О. Палійчук. Реанімація)).

Межа. У розумінні слов'ян між життям і смертю існує певна межа, перейшовши яку людина вже не повернеться до земного життя (*Але в останню мить, уже на **межі між життям і смертю**, щось його стримувало* (В. Дрозд. Листя землі), *І тут (уже на **межі смерті**) Михайлові привиділися квітучі сади...* (В. Дрозд. Пришестя)). Перетнувши цю межу, за віруванням християн, людина потрапляє в інший світ, продовжуючи своє існування (*Бо оновилася душа його, побувавши за **межею смерті**, в іншому, неземному світі* (В. Дрозд. Листя землі)).

Для евфемістичного позначення смерті часто вживаними є ідіоми **вік наближається до межі** (*Глумачити, що то за «кура», можна було по-всякому, на різні лади, скажімо, що злющими, пронизливими вітрами повіяло в степах, чи що ноги крутять, спати не дають, чи що чабанський **вік** того Лебеда невблаганно **наближається до** якоїсь крайньої, найкрайнішої **межі*** (О. Гончар. Берег любові)), **край життя** (*Дарія Олександрівна сама бачить: **край життя**; так треба ж зберегти малих від страху* (Василь Барка. Жовтий князь)); **переступити межу** (*Розуміння того, що я **переступаю межу**, за якою починається розклад, смерть особистості, прийде значно пізніше* (В. Дрозд. Музей живого письменника, або моя довга дорога в ринок)).

Вислів **на межі вимирання** позначає масове зникнення популяцій тварин, рослин і под. (*Багато з них **на межі вимирання**, бо ми створюємо лише один екологічний ланцюжок, вигідний і зручний нам* (В. Заєць. Місто, якого не було)).

Смерть душі. Відповідно до Святого Письма найстрашнішою для людини є не смерть тіла, а смерть душі – безчестя й гріховне життя. У текстах української художньої прози знаходимо це розмежування (*... тоді раптом знову мовби ожив Сивоок для нового діла; довгі роки неймовірного напруження вмить відлетіли геть, їх неначе й не було, і отого виснажливого **вмирання душі й тіла** теж не було – народилися в ньому нові сили, нова потуга, так, певно, буває з тим сміливим птахом...* (П. Загребельний. Диво)).

Для християнина важливою є смерть душі – відділення її від Бога, а не тілесна смерть, тому часто вживаними є фразеологізми *душа відійшла; смерть прийшла по душі губити душі; віддати Богу душу вибити дух; випустити дух (душу); виганяти дух; вийняти душу; дух вийшов; душа вилітає з тіла; вискакує душа з тіла; душа геть; душа відлетіла в небо; душа відійшла до Аїда* [259].

Найвища міра. Смерть у світосприйнятті слов'ян є найвищою мірою вираження будь-якого явища, емоцій, ступенем вияву певної дії. Ознака «найвища міра» у значенні «дуже, сильно» вербалізована мовними засобами:

- ідіоматичними сполуками: ***у смерть*** (*Вона обережно ступала поміж кущами (азалія буває така дряпуча, що може вхопити за литку), а він, твердоголовий, не знав, як поведеться, аби не злякати її **у смерть**, – хотів обізватися: «Досю, не бійся, це я», та йому так пересохло в горлі, що він не подав і звуку* (В. Шкляр. Чорний ворон. Залишенець)), ***на смерть*** (*А коли серед ночі прокинувся од відчайдушних криків, то перелякався **на смерть**, ухопив у руки важкого, кілограмів на п'ять, бронзового Леніна, що без діла стовбичив на столі, і побіг у те крило обкому, звідки захриплий жіночий голос несамовито кликав на допомогу хоч когось живого* (Люко Дашвар. Рай. Центр)); ***смерть як*** (***Смерть як** подався: уранці будив переляком дощ, піднебіння порепане, щелепа зависала до обідньої пори, щось мугикав, ворухив вичовганими губами, відшторював фіранку – піт рясно, дрібно, родзинка по родзинці холодив чоло* (О. Ульяненко. Сталінка));

- прикметником *смертельний* (...недалекого мегаполіса били прожектори, і тому гирлице, розірване пляжами, котило німо й уперто, зі смертельною нахабністю (О. Уляненко. Жінка його мрії));

- прислівниками *смертельно* (Через те ми такі й смертельно самотні (Л. Костенко. Записки українського самашедшого)), *мертвецьки* (Ми пили мертвецьки й не п'яніли. Доводилося згадувати і давати собі звіт про те що в ці роки старанно забувалося (В. Слапчук. Книга забуття)).

Отже, контекстуальний аналіз поняттєвого складника концепту *смерть* підтвердив його динамічний характер, адже не всі ознаки поняттєвого сегмента досліджуваного концепту з'явилися одночасно. Деякі ознаки («припинення існування», «загибель», «убивство») безпосередньо пов'язані з мотиваційним компонентом і є найбільш давнім. Інші ж виникали в ході історичного розвитку концепту, отримуючи додаткові характеристики.

Кількісний аналіз актуалізованих в українському художньому дискурсі поняттєвих ознак показав, що їх вживаність неоднорідна. Найбільша частотність спостерігається в актуалізації ознак «припинення існування» (20%), «кінець» (16%), «найвища міра» (11%) і «загибель» (9%). Найменша частотність притаманна ознакам: «клінічна смерть» (1%), «смерть душі» (1%), «біологічна смерть» (0,5%) і «знищення» (0,5%).

2.2.2 Непрямі поняттєві ознаки

Аналіз непрямих поняттєвих складників концепту *смерть* здійснено з огляду на його парадигмальні й синтагмальні характеристики, представлені в тлумачних словниках, словниках синонімів і тезаурусах, які уточнюють семантику концепту, фіксують його додаткові когнітивні ознаки.

Синтагматика – це сфера мовознавства, яка вивчає сполучуваність слів і морфем, а також досліджує різні типи словосполучень: від похідних слів до складних багатоелементних утворень. Синтагмальні зв'язки в лексиці реалізуються в можливості сполучуваності⁹, або валентності слова: слова

⁹ Сполучуваність слова – це поєднання слів у певних граматичних формах і синтаксичних конструкціях з певними словами (лексико-семантичними варіантами).

вступають у співвідношення один з одним на ґрунті семантичних і синтаксичних властивостей, правил їх сполучуваності та вживання в контексті.

Парадигмальні зв'язки репрезентовані набором слів, які разом із вихідним словом належать до єдиного граматичного класу й можуть вступати у відносини синонімії, антонімії, несумісності, гіпонімії і под. У нашому дослідженні ми проаналізуємо синонімічні відношення імені концепту *смерть*, які продемонструють розширення уявлень про концепт.

2.2.2.1 Парадигмальні зв'язки концепту *смерть*

Важливість синонімії для когнітивної семантики підтверджується тим, що синонімія може бути покладена в основу визначення поняттєвих ознак концепту. Ми вважаємо недоцільним враховувати антоніми до вербалізаторів концепту, оскільки їхні когнітивні ознаки відсилатимуть вже до інших концептуальних сутностей.

Серед проаналізованих синонімів імені концепту *смерть*, поданих у словниках синонімів української мови [241; 246; 253; 254], виділяємо

- семантичні: **гибель** (*...молода, чорнопатла руки покусані за спину ховає, синяцюри, **гибель** содомська, тутай і до ворожки не треба йти, обротали під слідство; чоловік дьору дав, вспів таки, глистомордий...* (Є. Пашковський. Осінь для ангела)), **погибель** (*Царівна Марія, онука константинопольського імператора Романа Лакапіна, і справді спричинила **погибель** ще нетривкій, але буйно розквітлій Болгарській державі* (Р. Іванченко. Віщій Олег)), **край** (*Тут уже Асата придався їм як ніколи доти, бо коли б не його знання старих доріг та козячих стежок у скелях, ватазі скоро настав би **край** – такими ретельними та невідчепними невідь-чого поробилися царські вояки* (М. Соколян. Херем)); **вимирання** (*Вже кілька століть ми перебуваємо в процесі **вимирання** й ніколи – в процесі розвою* (Ю. Винничук. Мальва Ланда)), **мор** (*На видимому плані був союз селян з робітниками, в невидимому ж – окультному він – серп означав те ж саме, що й коса – великий **мор**, смерть* (Р. Савченко. І бачив я звірину...)), **моровиця** (*...обернулися на лихо й **моровицю**, а я маю невідкличний наказ,*

байдуже, чи це мені подобається, чи ні, передати капшук адресатові, тобто в цьому випадку коров'ячим нащадкам... (Е. Андієвська. Казка про бика та метелика)), **небуття** (А тепер-от, як уже сили залишили його, як він уже напівпритомний опинився на грані між буттям і **небуттям**, йому раптом страшно захотілося жити (Іван Багряний. Людина біжить над прірвою));

- стилістичні: **скін** (урочисте) (Та якщо це вже сталося з нами, тож **несімо до скону** свою ганьбу, поки не вигинемо (Р. Іваничук. Мальви (Яничари)), **сконання** (урочисте) (Треба ж вивершити власному **сконанню** логічний підмурівок (В. Дрозд. Катастрофа)), **кончина** (урочисте) (Проте своєю **кончиною** смерть подолали – національну релігію створили, яка вічно житиме наш народ (Р. Іваничук. Торговиця)), **амінь** (книжне) (А через нього й нам був би **амінь**, йолоп, хоч і покійник... (В. Суслов. Останній рейс)), **тлінь** (книжне) (А над Святим Духом верещить магнітофон про те, що треба жити, поки живеться, і любити, поки любиться, а решта – тринь-трава. Решта – тлінь? (Р. Федорів. Єрусалим на горах)), **могила** (розмовне) (А їм кажу: «Спасибі совітській власті і вам, бо вже думка була, що **могила** мені тут» (В. Дрозд. Листя землі)), **амба** (розмовне), (Ось і він, – Мина скидає оком на Заболотного, – коли падав із-за хмар на Вузловій, думав, певне, **амба** вже йому, кришка «серед столу широкого», а бач, він там ще й долю свою знайшов (О. Гончар. Твоя зоря)), **каюк** (розмовне) (Ні чорта ти, хлопче, не напишеш, **каюк** твоїм надіям! (В. Підмогильний. Місто)), **капут** (розмовне) (Герой, наприклад, серенаду коханій співає, а я йому: «Якої б ти заспівав, дізнавшись, що за три тижні **капут** тобі буде і черви тебе точитимуть?» (В. Дрозд. Катастрофа)), **капець** (розмовне) (...давно в опалі у всіх на світі вищих сил, що їй не ведеться в житті аж так добре, як звичайно ведеться феям, що їй радше зле ведеться, що він хотів би для неї що-небудь зробити, інакше йому самому **капець** (Ю. Андрухович. Дванадцять обручів)), **рішенець** (рідко) (І, йдучи на свій **рішенець**, не вагався ані секунди (В. Шкляр. Чорний ворон. Залишенець)), **здихання** (знижене) (Інакше це не життя, а животіння, не загибель, а **здихання** (К. Москалець. Келія чайної троянди)).

«Практичний словник синонімів української мови» С. Караванського [246: 382] подає семантичний синонім **банкрутство** – «політична смерть» (*Дана сама збирала інформацію, готуючи «компрокат» у тому випадку, якщо доведеться рятувати фірму від банкрутства* (І. Роздобудько. Ескорт у смерть)).

Виявлені за допомогою словникових статей синоніми були доповнені контекстуальними: **плата** (*Мав би ненавидіти цей прекрасний світ за те, що розкриває він свої приваби тільки після того, як заплачено найвищою платою – смертю* єдиної дорогої тобі людини (П. Загребельний. Диво)), **життя** (*Це як у Михайля Семенка: «Я умру не від смерті, я умру від життя»* (Л. Костенко. Записки українського самашедшого)), **порожнеча** (*Вони вмiли кохатися настiльки вiддано i в той же час зiбрано, що смерть – чи то пак вiчна порожнеча – мусила б iх накрити безпосередньо пiсля останнього кларнетного схлипу й – так само останнього – млосного вибуху* (Ю. Андрухович. Дванадцять обручiв)), **зло** (*«Я буду вмирати, та поки моє серце в мені, я буду шукати шляхів до iншого серця, сповнений великої вiри в неспалиму купину людської любови, дружби й братерства – братерства приречених на великі страждання, але й на велику, на безумну радiсть – радiсть трiумфу над смертю, над злом, над чадом вiчної тьми й загибелi...* (Іван Багряний. Людина бiжить над прiрвою)), **гроб** (*Ти караси мене, а я все-таки вiрний тобі, вiрний до гробу, до смертi* (Іван Багряний. Сад Гетсиманський)), **свобода** (*Але ж смерть – то свобода* (О. Бердник. Подвиг Вайвасвати)), **кришка** (*І значить, Лорна та ваша демонюг визиває, а Жанна молить її не робити того, бо тоді всiм нам кришка* (Л. Дереш. Трохи пiтьми)).

Отже, зміст концепту *смерть* містить когнітивні ознаки **узуальних** синонімів, до яких відносимо семантичні й стилістичні («гибель / погибель», «край», «вимирання», «моровиця», «небуття», «скін», «сконання», «кончина», «амiнь», «тлiнь», «могила», «амба», «каюк», «капець», «рiшенець», «здихання», «банкрутство»), та **контекстуальних**, виявлених на основі аналізу української художньої прози («плата», «життя», «порожнеча», «зло», «гроб», «свобода», «кришка»).

2.2.2.2 Синтагмальні зв'язки концепту *смерть*

Дослідження поняттєвого складника концепту *смерть* в українській мові передбачає аналіз дериваційного поля та синтаксичної сполучуваності ключової лексеми, що дає змогу окреслити актуальність концепту у свідомості носіїв мови.

Незважаючи на значну глибину семантики, слова *смерть*, *мертвий* у сучасній українській мові не наділене словотвірною продуктивністю й активністю, свіченням чого є порівняно невелика кількість дериватів – 8 слів від основи *смерт-* та похідних, 15 слів від основ *мерт-* / *мерл-* та похідних. Ми розподілили деривати на дві групи з погляду сучасного словотворення, хоча історично вершинним коренем був корінь *mert-*, а *s-* – префікс (дивись пункт 2.1):

I) деривати з коренем *смерт-* (*смерть*): **смертний** (*Написати заявку до патентного бюро – все одно, що підписати смертний вирок самому собі* (М. Дашкієв. Кришталеві дороги)), **безсмертний** (*Звісно, Професор добре усвідомлював, що його солдати не безсмертні* (М. Руденко. Народжений блискавкою)), **передсмертний** (*Їх породила в голові перша ж проллята кров і перший передсмертний зойк* (Ю. Яновський. Роман Ма)), **посмертний** (*Розмови з матір'ю про Дениса стали таким самим ритуалом, як перегляд її «посмертного гардероба»* (І. Роздобудько. Гудзик-2. Десять років по тому)), **смертник / смертиця** (*Але мені вчасно порадили переадресувати гроші на будь-який приватний банк, бо переобтяжений клопатами його екселенція має звичай забувати про фінансові зобов'язання перед своїми смертниками* (Р. Андріяшик. Люди зі страху); *В суботу, коли тисячі москвичів відпочивали на природі, іли морозиво, обмахувалися від спеки, і раптом вибух за вибухом – дві смертниці, чорні вдови, підірвали на собі «пояси шахідок»* (Л. Костенко. Записки українського самашедшого)), **смертонька** (*Прийняти її, смертоньку, до своїх, бо вона ще маленька і ркп, це і є воно – моє перше в житті осяяння, мій перший дзен* (Ю. Андрухович. Лексикон інтимних міст. Довільний посібник з геопоетики та космополітики)), **смертельно** (*Тільки не відчиняйте їх ні в якому разі, серед павуків є смертельно небезпечні* (Ю. Сорока. Арахнофобія)), **смертоносний**

(Там ростуть **смертоносні** гриби, що підступно маскуються під їстівні й поживні (Т. Прохасько. Порт Франківськ));

II) деривати з коренем *мерт-* (*мертвий*) / *мерл-* (*мерлий*): **мертвий** (*Гламур, бліде обличчя, ані штриха косметики, на пальцях перстень з димчастим топазом і обручка – мов золоте кільце невидимого ланцюга, яким ця жінка прикута до свого мертвого чоловіка* (Л. Костенко. Записки українського самашедшого), **напівмертвий** (*Я загубив свідомість, притискаючи до себе напівмертву дівчину* (Ю. Яновський. Роман Ма)), **мрець** (*Обличчя галичанина змінилося до невпізнання – воно було бліде, як у мерця, очі глибоко запали, стиснутий рот перетворився на чорну зморшку* (Д. Білий. Басаврюк ХХ)), **мертвецький** (*Світло свічки додавало обличчю ще більше мертвецької жовтизни, очі хворобливо блищали, чоловік п'яно похитувався, придивляючись до Арсена* (Р. Іваничук. Черлене вино)), **мертвота** (*Нам треба жити, ми не маємо права перемінитися у мертвоту, в безглуздий кінець одвічної історії, котра повинна безперервно витворювати в собі, наче мати плід у лоні, історію нову* (Р. Іваничук. Бо війна – війною...)), **мертвотний** (*Арсенове серце стислося від болю, коли він побачив, як мертвотна блідість розливається по обличчю товариша* (В. Малик. Фірман султана)), **мертвяк** (*Авжеж, – подумав Іван Іванович, – не так просто подолати в собі страх перед мертвяками...* (В. Савченко. З того світу – інконіто)), **мерти** (*І зітхнула Уляна: «Ой, мруть люди, мруть, та й нам доріженьку труть»* (В. Дрозд. Листя землі)), **завмерти** (*Вона сидить, завмерла, майже не дихаючи, із заплющеними очима, ніби боїться, що ось-ось душа вернеться назад в її тіло, але вже без татового голосу* (М. Матіос. Солодка Даруся)), **мертвити** (*...сирий холод тиснув його за плечі, мертвив сивину, збоку лежало пуделко і в ньому декілька притиснутих ключем купонів, старий дослухався до кроків, ось швидких, ось розмірених, ось притишених на мить, сидів прямо і ледь кивав головою...* (Є. Пашковський. Щоденний жезл)), **мертвечина** (*У сильно прокурених приміщеннях, надто коли в них тепло, насправді тхне не недокурками, не димом, – а тліном: ще не мертвечиною, але попереднім, перед нею, етапом* (О. Забужко. Музей

покинутих секретів)), **померлий** (*Можна буде повернути до життя і померлих людей, але це незрівнянно складніше* (О. Бердник. Чаша Амріти)), **відмерлий** (*Северин не міг перевести погляд і бачив лиш те, що минало крок за кроком – рельєф піску, котрий виглядав як гірські пасма і масиви, піднята земля, зглажені камені з глибокими порами, порожні мушлі слимаків, вибілені гілки і обривки коренів, неймовірні скуйовдження **відмерлих** водоростей, намокле насіння, різнокольорові плями най дрібніших лишайників, що почали вже завоювання голого берега* (Т. Прохасько. Довкола озера)), **завмерлий** (*Спинившись край поглибленого мороком рівчака, вони дивились на той бік його, де темними велетнями височились купи дерев, **завмерлих** у лячному безгомінні* (В. Підмогильний. Місто)), **змертвілий** (*Зробило велике коло навкруги похмурої, чорної і **змертвілої** постаті, яка нагадувала жалобну статую на надгробку, біля якого вражено завмерли Кременчук і Нікса* (О. Кацай. Капітан космічного плавання)), **змертвіти** (*Я скоцюрбився в санках, білі ведмеді товклися по мені, з м'ясом рвали пальто, кров цебеніла й холола на морозі, в кулак стискалося тіло, у степу завивала біла пільма, білі ведмеді кидалися на коней, на санки, на мене, я **змертвів**, не міг уже однихатися і готовий був заснути білим сном* (В. Близнець. Древліани)).

Дериватів **мертвець**, **мерлий** не було знайдено у творах Новітньої української літератури, що є свідченням втрати вживаності цих лексем. Актуалізовані вони у творах Нової української літератури (*Аж ось пан Олексій покинув читати, та як загугнить з своїми школярами, та усе-таки з **мертвецями**, та неначе з бочки як загули: «Христос воскрес!»* (Г. Квітка-Основ'яненко. Мертвецький Великдень)); *Жовте лице її здавалося від світу свічок ще жовтіше, от так, як у **мерлої** людини* (Панас Мирний. Повія)).

Концепт *смерть* в українській мові характеризується багатою сполучуваністю, яка притаманна більшості абстрактних іменників. З опертям на фактичний матеріал виділяємо такі структурні типи словосполучень (дивись приклади у додатку 2):

1) іменник + прикметник :

- з негативною оцінкою: *страшна смерть, вірна смерть, насильницька смерть, люта смерть, сліпа смерть, голодна смерть, паскудна смерть, погана смерть, ганебна смерть* і под.;

- з позитивною оцінкою: *геройська смерть, звитяжна смерть, весела смерть, яскрава смерть, легка смерть, приємна смерть* і т. ін.;

- з темпоральною семою: *неминуча смерть, нова смерть, передчасна смерть, блискавична смерть, близька смерть* та ін.;

- належність смерті: *власна смерть, учбова смерть, князева смерть, чужа смерть, Аннина смерть, хлопчикова смерть* і под.;

- причина смерті: *фронтowa смерть, воєнна смерть, кулеметна смерть* тощо;

- якісна характеристика: *невидима смерть, таємнича смерть, видима смерть* і т. ін.;

- зв'язані словосполучення: *вірна смерть, нагла смерть* і под.;

2) іменник + іменник :

- локалізованість: *гніздовище смерті, табір смерті, тунель смерті, прірва смерті, фабрика смерті* і т. ін.;

- з темпоральною семою: *день смерті, ніч смерті, година смерті, рік смерті, роковини смерті* та ін.;

- з філософсько-екзистенційною семою: *філософія смерті, культура смерті, тягар смерті* і под.;

3) іменник + прийменник + іменник : *шлях до смерті, перемога над смертю, мета для смерті, думка про смерть, страх перед смертю, зневага до смерті, наруга над смертю* тощо;

4) дієслово + іменник :

- позитивні емоції: *любити смерть, бажати смерті, просити смерті* і т. ін.;

- негативні емоції: *ненавидіти смерть, боятися смерті, зневажати смерть, загрожувати смертю, мститися за смерть* та ін.;

- з темпоральною семою: *наближати смерть, чекати смерті* і под.;

- ідіоми: *приймати смерть, забути смерть* та ін.;

5) іменник + займенник : *чужа смерть, твоя смерть, моя смерть, його смерть, її смерть, інша смерть, наша смерть, своєю смертю* і под.;

6) дієслово + прийменник + іменник : *кидати на смерть, битися на смерть, вірити в смерть, розбитися на смерть, винуватити у смерті* і под.; ідіоми: *іти / піти на смерть* і т. ін.;

7) дієприкметник + іменник : *неминуча смерть, невблаганна смерть, невідкладна смерть, загартований смертю, затаєна смерть, насичений смертю* і под.;

8) дієприкметник + прийменник + іменник : *натомлений до смерті, приречений на смерть, переляканий у смерть, обряджений на смерть, засуджений на смерть, врятований від смерті* тощо;

9) числівник + іменник : *сто смертей, мільйон смертей, тисячі смертей, дві смерті, сто смертей, десять смертей* та ін.;

10) прислівник + іменник : *назустріч смерті, довкола смерті, там смерть* і под.; ідіоми: *гірше смерті* (додаток 2 містить приклади вербалізації сполучуваності лексеми *смерть* з Новітньої української літератури).

Отже, більшість словосполучень має модель *прикметник + іменник, іменник + іменник, дієслово + іменник*, які ми поділили на лексико-семантичні групи. Прикметники використовують для емоційного забарвлення іменників і вираження ставлення (позитивного, негативного, нейтрального) до явища смерті. Окрім ціннісної ознаки, досить часто прикметники вказують на причину смерті, належність смерті (комусь) та часову її характеристику.

Модель *іменник + іменник* застосовується найчастіше для позначення осередку смерті людини (*гніздовище смерті, табір смерті*), філософського аспекту смерті (*культура смерті, філософія смерті, тунель смерті*). Іменник часто пов'язуваний з іншим іменником за допомогою прийменників, особливо за допомогою прийменників *до, по, над*.

Модель *дієслово + іменник* також є досить численною, використовується на позначення позитивного й негативного ставлення до смерті, а також темпоральних її сем.

Отже, в українській мові сполучуваність слова *смерть* різноманітна через філософсько-екзистенційний характер лексеми. Лексичні одиниці, номінанти концепту *смерть*, вербалізують різні сфери діяльності людини, висловлюють різне до неї ставлення. Проведене дослідження свідчить, що тема смерті сприймається по-різному й змушує послуговуватись великим набором моделей сполучуваності для її опису.

2.3 Епідигмальні властивості концепту *смерть* : респондентна оцінка

Наступний етап дисертаційної роботи – дослідження наповнюваності концепту *смерть* із використанням асоціативного експерименту. Вибір цього методу виявлення змісту концепту у свідомості носіїв української мови зумовлений тим, що ми виходимо з трактування концепту як динамічного утворення, якому необхідно досить швидко реагувати на зовнішні потоки інформації, що відображають зміни навколишнього світу й нашого знання. Дані асоціативного експерименту дають змогу побачити, якою мірою змінюється картина світу носія мови з плином часу і під впливом змін, що відбуваються в суспільстві.

Здійснення аналізу асоціативного поля слова-репрезентанта концепту є засобом побудови його номінативного поля. Асоціативне поле концепту – це сукупність низки асоціатів на стимул – ключове слово концепту – вибудовується на основі обробки результатів вільного й спрямованого асоціативних експериментів через перерахування цих асоціатів за ступенем зменшення кількості відповідей респондентів.

2.3.1 Результати вільного асоціативного експерименту

На підставі семантичної спільності асоціати респондентів першої вікової групи (11–17 років) розподілені на дванадцять тематичних груп (ТГ), сформованих на ґрунті семної спорідненості компонентів (перший показник – кількість реакцій, другий показник – відсоток відповідей групи. Погрішність розрахунків – 4,54%):

1) ЖИТТЯ (16,7%): *інше життя* (28 – 6%), *кінець життя* (14 – 3%), *життя* (13 – 2,8%), *вічність* (10 – 2%), *перехід в інший світ* (7 – 1,5%), *народження* (5 – 1%), *не життя* (2 – 0,4%);

2) НЕПРИРОДНА СМЕРТЬ (13,48%): *убивати* (20 – 4,28%), *війна* (10 – 2%), *небезпека* (9 – 1,9%), *убивство* (4 – 0,86%), *зброя* (7 – 1,5%), *самогубство* (6 – 1,3%), *кров* (3 – 0,64%), *накласти руки* (2 – 0,4%), *хижак* (1 – 0,2%), *утопитися* (1 – 0,2%), *куля* (1 – 0,2%);

3) СТРАХ (13,24%): *страх* (37 – 7,9%), *страшно* (11 – 2,4%), *найстрашніше* (9 – 1,9%), *жахлива* (3 – 0,64%), *жах* (2 – 0,4%);

4) СПОКІЙ (12,14 %): *спокій* (23 – 4,9%), *сон* (21 – 4,5%), *тиша* (8 – 1,7%), *покійник* (3 – 0,64%), *полегшення* (1 – 0,2%), *небуття* (1 – 0,2%);

5) ГОРЕ (11,26%): *горе* (26 – 5,6%), *сльози* (11 – 2,4%), *плакати* (10 – 2%), *траур* (4 – 0,86%), *розлука* (2 – 0,4%);

6) ПОТОЙБІЧЧЯ (9,7%): *душа* (10 – 2%), *холод* (9 – 1,9%), *янгол* (8 – 1,7%), *Рай* (6 – 1,3%), *темрява* (6 – 1,3%), *Ад* (4 – 0,86%), *невідомість* (3 – 0,64%);

7) ПРИРОДНА СМЕРТЬ (6,6%): *кінець* (22 – 4,7%), *смертельна хвороба* (7 – 1,5%), *людина помирає* (1 – 0,2%), *зима* (1 – 0,2%);

8) РИТУАЛ (4,9%): *могила* (14 – 3%), *квіти* (7 – 1,5%), *священник* (2 – 0,4%);

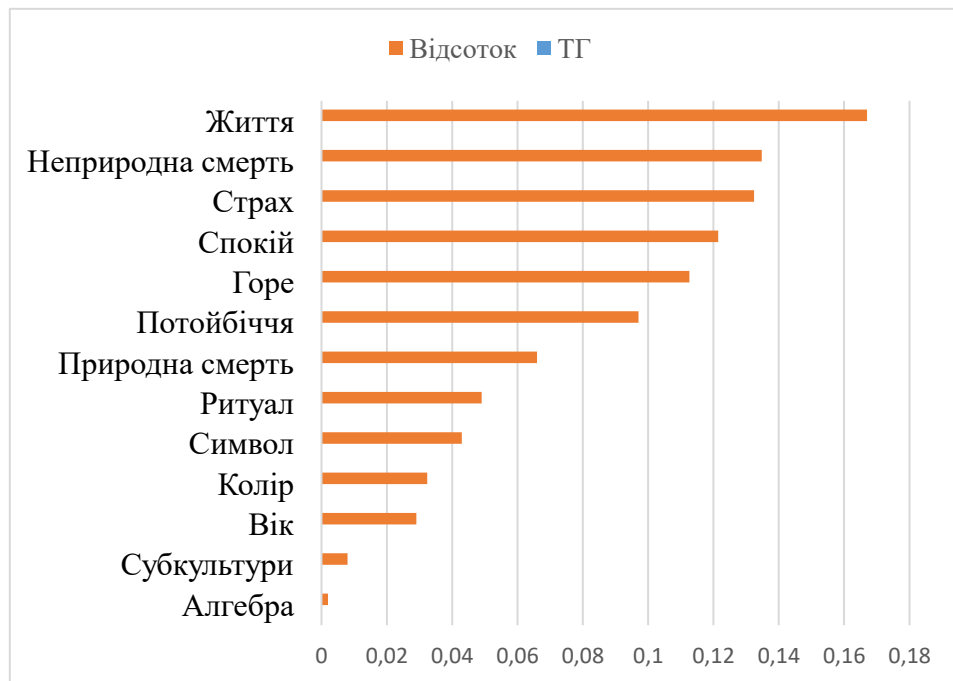
9) СИМВОЛ (4,5%): *кістлява* (13 – 2,8%), *коса* (6 – 1,3%), *череп* (1 – 0,2%);

10) КОЛІР (3,24%): *блідість* (11 – 2,4%), *чорний колір* (3 – 0,64%), *червоний* (1 – 0,2%);

11) ВІК (2,9%): *старість* (9 – 1,9%), *бабуся* (2 – 0,4%), *дід* (2 – 0,4%), *вік* (1 – 0,2%);

12) СУБКУЛЬТУРИ (0,8 %): *емо* (2 – 0,4%), *готи* (1 – 0,2%), *скинхеди* (1 – 0,2%).

Поза тематичними групами зафіксовано одну відповідь – *алгебра* (1 – 0,2%) (дивись діаграму 2.1).

Діаграма 2.1 Асоціати першої вікової групи

Розподіл реакцій респондентів другої вікової групи (18–25 років) на слово-стимул *смерть* вербалізовані наступними угрупованнями асоціатів:

1) СТРАХ (13,1%): *страх* (34 – 6,2%), *найстрашніше* (12 – 2,2%), *жах* (21 – 3,2%), *відчай* (6 – 1%), *лякатися* (3 – 0,5%);

2) НЕПРИРОДНА СМЕРТЬ (16,3%): *війна* (22 – 4%), *гибель* (21 – 3,8%), *убивство* (16 – 2,9%), *убивати* (11 – 2%), *кров* (5 – 0,9%), *вбивця* (3 – 0,5%), *суїцид* (2 – 0,4%), *зброя* (2 – 0,4%), *знищення* (2 – 0,4%), *страата* (2 – 0,4%), *зникнення* (1 – 0,2%), *утопитися* (1 – 0,2%), *аборт* (1 – 0,2%);

3) ЖИТТЯ (17%): *кінець життя* (28 – 5%), *нове життя* (25 – 4,5%), *перехід в інший світ* (19 – 3,5%), *вічність* (19 – 3,5%), *безмежність* (3 – 0,5%);

4) ПРИРОДНА СМЕРТЬ (3,9%): *старість* (18 – 3,3%), *вік* (2 – 0,4%), *онкологія* (1 – 0,2%);

5) КОЛІР (3,3%): *чорний* (11 – 2%), *блідість* (7 – 1,3%);

6) СПОКІЙ (9,1%): сон (17 – 3%), спокій (15 – 2,7%), тиша (9 – 1,6%), небуття (6 – 1%), покійник (2 – 0,4%), полегшення (2 – 0,4%);

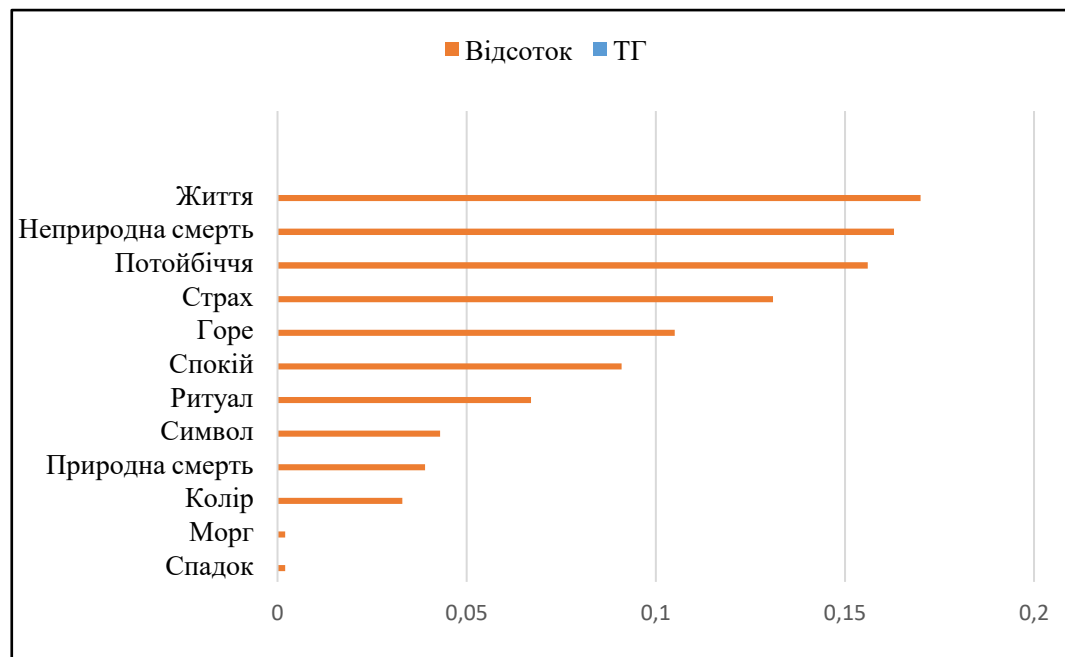
7) ГОРЕ (10,5%): сльози (28 – 5%), горе (21 – 3,2%), нещастя (5 – 0,9%), страждання (4 – 0,7%), траур (3 – 0,5%), вдова (1 – 0,2%);

8) ПОТОЙБІЧЧЯ (15,6%): холод (12 – 2,2%), темрява (11 – 2%), небо (10 – 1,8%), Бог (9 – 1,6%), душа (9 – 1,6%), Рай (8 – 1,5%), дух (8 – 1,5%), невідомість (8 – 1,5%), Ад (7 – 1,3%), Аїд (2 – 0,4%), Танатос (1 – 0,2%);

9) РИТУАЛ (6,7%): могила (22 – 4%), квіти (9 – 1,6%), церква (5 – 0,9%), кремація (1 – 0,2%);

10) СИМВОЛ (4,3%): коса (17 – 3%), скелет (6 – 1,3%).

Поза тематичними групами перебувають асоціати *спадок* (1 – 0,2 %), *морг* (1 – 0,2 %) (дивись діаграму 2.2).

Діаграма 2.2 Асоціати другої вікової групи

Розподіл асоціатів найстаршої вікової групи (26-65 років) відбувся таким чином:

1) ЖИТТЯ (9,2%): життя (12 – 4,4%), народження (3 – 1,1%), безсмертя (3 – 1,1%), світло (2 – 0,7%), доля (2 – 0,7%), любов (1 – 0,4%), відродитися (1 – 0,4%), радість (1 – 0,4%);

2) СТРАХ (12,1%): страх (21 – 7,7%), жах (6 – 2,2%), зло (3 – 1,1%), неминучість (3 – 1,1%);

3) РИТУАЛ (12,5%): *могила* (8 – 2,9%), *земля* (4 – 1,5%), *кладовище* (4 – 1,5%), *траур* (3 – 1,1%), *морг* (3 – 1,1%), *похорон* (3 – 1,1%), *прах* (2 – 0,7%), *ложе* (2 – 0,7%), *в труну* (1 – 0,4%), *поминки* (2 – 0,7%), *некролог* (1 – 0,4%), *хрест* (1 – 0,4%);

4) КІНЕЦЬ (7,4%): *кінець* (13 – 4,8%), *фініш* (3 – 1,1%), *труп* (2 – 0,7%), *безвихідь* (1 – 0,4%), *агонія* (1 – 0,4%);

5) НЕПРИРОДНА СМЕРТЬ (11,1%): *загибель* (8 – 2,9%), *війна* (6 – 2,2%), *вбивство* (4 – 1,5%), *суїцид* (2 – 0,7%), *зброя* (2 – 0,7%), *знищення* (2 – 0,7%), *постріл* (1 – 0,4%), *вбивця* (1 – 0,4%), *аварія* (1 – 0,4%), *наркоман* (1 – 0,4%), *вибух* (1 – 0,4%), *покараний* (1 – 0,4%);

6) ХВОРОБА (7,4%): *хвороба* (10 – 3,7%), *рак* (5 – 1,8%), *СНІД* (2 – 0,7%), *інсульт* (1 – 0,4%), *горілка* (1 – 0,4%), *палити* (1 – 0,4%);

7) СПОКІЙ (7,7%): *сон* (10 – 3,7%), *спокій* (7 – 2,6%), *тиша* (2 – 0,7%), *небуття* (2 – 0,7%);

8) ГОРЕ (13,6%): *страждання* (15 – 5,5%), *горе* (9 – 3,3%), *біль* (7 – 2,6%), *сльози* (3 – 1,1%), *втрата* (2 – 0,7%), *порожнеча* (1 – 0,4%);

9) ПОТОЙБІЧЧЯ (9,8%): *Бог* (8 – 2,9%), *душа* (5 – 1,8%), *пекло* (5 – 1,8%), *Рай* (3 – 1,1%), *холод* (3 – 1,1%), *дух* (2 – 0,7%), *янгол* (1 – 0,4%);

10) ЧАС (4,8%): *вічність* (8 – 2,9%), *час* (4 – 1,5%), *осінь* (1 – 0,4%);

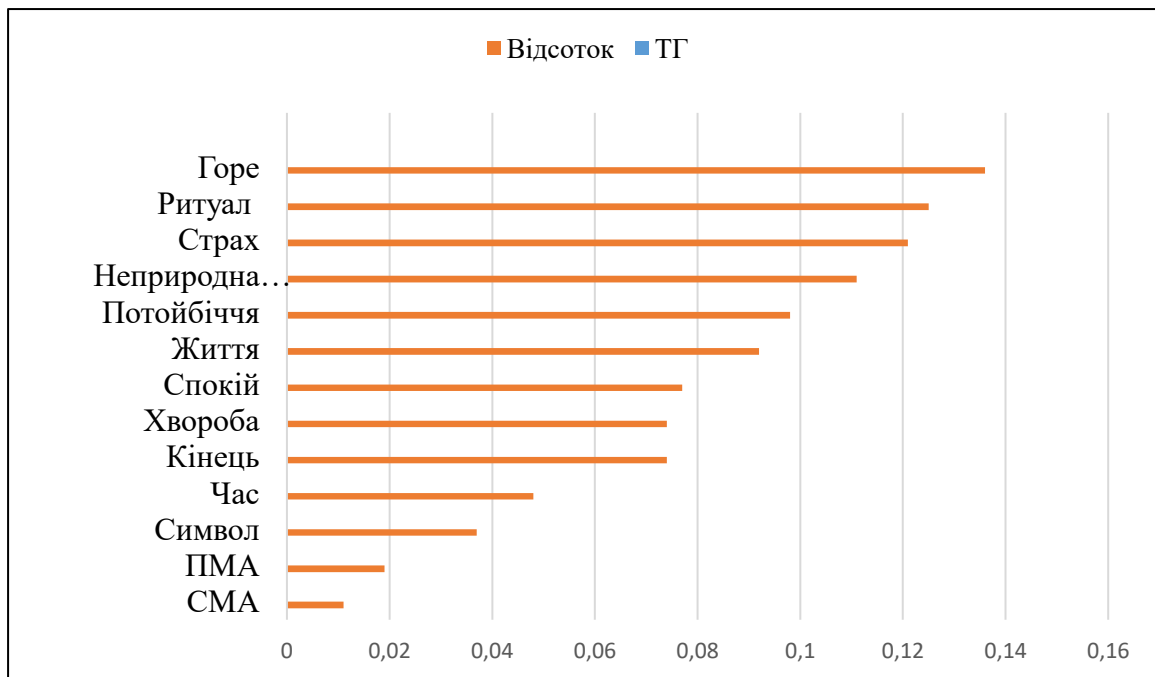
11) ВІК (4,4%): *вік* (7 – 2,6%), *старість* (5 – 1,8%);

12) СИМВОЛ (3,7%): *коса* (4 – 1,5%), *скелет* (3 – 1,1%);

13) ПОЛІТИЧНО МАРКОВАНІ АСОЦІАТИ (1,9%): *майдан* (3 – 1,1%), *Путін* (1 – 0,4%), *теракт* (1 – 0,4%);

14) СОЦІАЛЬНО МАРКОВАНІ АСОЦІАТИ (1,1%): *спадок* (2 – 0,7%), *суд* (1 – 0,4%).

Реакції поза тематичними групами – *чорний колір* (4 – 1,5%), *пологи* (1 – 0,4%) (дивись діаграму 2.3).

Діаграма 2.3 Асоціати третьої вікової групи

Лінгвокогнітивний аналіз мовних реакцій реципієнтів, отриманих у результаті вільного асоціативного експерименту, дає змогу зробити висновки про те, що досліджуваний концепт в уявленні різних вікових груп, носіїв української мови, загалом збігається й лише в окремих випадках має індивідуальний характер. Наприклад, сприйняття слова-стимулу *смерть* серед представників третьої групи репрезентовано розгалуженішою системою асоціатів у порівнянні з першими двома. Поряд із випадками щодо повного кількісного збігу реакцій, що належать тематичним групам (*страх, життя, горе, потойбіччя*), ідентифіковано групи асоціатів (напр., *субкультури* – 1 вікова група, *соціально й політично марковані асоціати* – 3 вікова група), в яких переважна кількість відповідей належить найстаршій групі респондентів.

Найчисленнішими в межах першої вікової групи виявилися ТГ *життя, неприродна смерть, страх*. Унікальною для відповідей опитаних 11–17 років є ТГ *субкультури*, для респондентів найстаршого віку – ТГ *політично- та соціально марковані асоціати*. Кількість асоціатів із філософською (*перехід в інший світ, Танатос, нове життя, вічність, безмежність*) і релігійною (*Бог, Рай, Ад, Аїд, душа, дух*) семантикою домінує серед відповідей групи опитаних 18–25 років. Відповіді ритуальної спрямованості більш притаманні групі 26–65 років.

Отже, за результатами вільного асоціативного експерименту, різниця в концептуальному баченні концепту *смерть* залежить від вікової категорії інформантів, що пояснюється, на наш погляд, динамічним характером наївної картини світу, залежної від багатьох чинників: індивідуальних (віку, освіти, інтелектуального рівня) та загальнонаціональних (політичної ситуації, соціального статусу).

Структура концепту *смерть* у свідомості носіїв української мови на сучасному етапі (синхронний зріз) за даними вільного асоціативного експерименту має такий вигляд: **ядро** концепту становить ТГ «життя», «страх», «неприродна смерть», «кінець»; **ближня периферія** вміщує ТГ репрезентацій ознак «спокій», «природна смерть», «горе», «ритуал», «потойбіччя»; **віддалена периферія** представлена ТГ «вік», «символ», «час», «політично марковані асоціати», «соціально марковані асоціати», «хвороба», «колір», «субкультури».

2.3.2 Результати спрямованого асоціативного експерименту

Спрямований асоціативний експеримент – наступний етап експериментального дослідження для визначення когнітивних ознак концепту *смерть* у мовній свідомості порівнюваних вікових груп. Експеримент частиномовно обмежено – учасникам пропонувано записати прикметник, асоційований зі стимулом *смерть*, для встановлення аксіологічного складника досліджуваного концепту.

Ми розподілили семи, отримані в результаті проведеного спрямованого асоціативного експерименту, за такими лексико-семантичними групами:

Таблиця 2.1

Лексико-семантичні групи реакцій спрямованого асоціативного експерименту

Вікова група	Семантична група	Асоціати
I (11-17 р.)	морально-етична оцінка	<i>Погана (57), огидна (27), гідна (11)</i>
	естетична оцінка	<i>Відразлива (42), чиста (19)</i>
	емотивна оцінка	<i>Страшна (55), жахлива (42) приголомшлива (5), бентежлива (2), загадкова (2)</i>

Продовження таблиці 2.1

	екзистенційно-темпоральні ознаки	<i>Раптова (31), вічна (17), природна (7), насильницька (4), незмінна (1)</i>
	релігійні ознаки	<i>Грішна (35), божественна (14), свята (12), освячена (3), безгрішна (2)</i>
	фізичні ознаки	<i>Важка (34), сильна (29), всесильна (12), всепоглинаюча (2)</i>
II (18-25 р.)	морально-етична оцінка	<i>Погана (46), жадібна (41), велична (19), чесна (10)</i>
	естетична оцінка	<i>Відразлива (33), безбарвна (10)</i>
	емотивна оцінка	<i>Небажана (38), бажана (9), вражаюча (5)</i>
	екзистенційно-темпоральні ознаки	<i>Швидка (21), раптова (20), стара (20), повільна (17), природна (16)</i>
	релігійна ознаки	<i>Мученицька (42), грішна (31), безгрішна (30), загробна (28)</i>
	фізична ознака	<i>Голодна (46), сильна (34), важка (30), всеохоплююча (12)</i>
III (26-65 р.)	морально-етична оцінка	<i>Вірна (20), праведна (9), зла (6)</i>
	естетична оцінка	<i>Раптова (19), вічна (13), природна (13), насильницька (9)</i>
	емотивна оцінка	<i>Жадана (15), дивна (11), небажана (10)</i>
	екзистенційно-темпоральні ознаки	<i>Повільна (21), швидка (15), немінуча (10), миттєва (9), вічна (6), усвідомлювана (4)</i>
	релігійні ознаки	<i>Загробна (20), християнська (14)</i>
	фізична ознака	<i>Голодна (22), гірка (11), важка (8), холодна (7)</i>

Серед означень, отриманих від респондентів, превалює негативна оцінка 59,5% (*погана, страшна, відразлива, небажана* і под.). Проте неочікуваною постала значна кількість позитивних характеристик *смерті* – 41,5% (*гідна, чиста, жадана, свята, сильна* і под.), що є свідченням давньої слов'янської традиції поважного, сакрального ставлення до явища смерті, збереженої до сьогодні. Аналіз результатів спрямованого асоціативного експерименту також підтверджують висновки вільного експерименту щодо універсальності концепту *смерть* та його цінності для реципієнтів української лінгвокультури, про що свідчать розмаїття й значна кількість їх мовних реакцій. Спільною рисою для різновікових груп є пріоритет морально-етичних, естетичних цінностей. Отже, можемо стверджувати, що концепт *смерть* є універсальним і ціннісним компонентом української когнітивно-мовної картини світу.

Висновки до розділу 2

Етимологічний аналіз номінантів концепту *смерть*, здійснений на основі матеріалу етимологічних словників, дав змогу виявити процеси становлення лексем концептосфери (моделі світу), еволюцію становлення (утворення нових або зникнення застарілих семантичних ознак, що становлять його зміст) і сучасну структуру досліджуваного концепту в українській мові, а також визначити внутрішню форму його імені, що є складником змістового мінімуму концепту.

Словниковий і контекстуальний аналіз поняттєвого складника концепту *смерть* мотивує висновок, що не всі ознаки поняттєвого сегмента з'явилися відразу. Одні ознаки безпосередньо пов'язані з мотиваційним компонентом досліджуваного концепту і є давнішими («гибель», «припинення існування»). Інші ж виникали в ході історичного розвитку концепту, набуваючи додаткових характеристик.

Для актуалізації мотиваційних і поняттєвих ознак концепту *смерть* в українській мові знаходимо багато фразеологізмів, велика кількість яких мають маркер «іронічне, зневажливе» (*дати дуба; врізати дуба; поминай як звали (кого); витягнути / простягнути ноги; зійти на пси; вкритися ногами; задерти ноги; відкинути копита; витягтися вздовж лави; наказати довго жити; піти з димом; як водою вмило (змило) кого; кістки зложити; винести (виїжджати) ногами вперед (наперед)* та ін.). Такі фразеологізми вказують на народну українську традицію сприймати смерть без страху, бути вище від смерті, яка сприймалася як явище звичайне й закономірне, що стоїть нижче від життя. Сміх осмислює поняття смерті як явище амбівалентне, що відображає, з одного боку, процес вмирання, з іншого – зародження.

Наявність ємного дериваційного поля ключової лексеми концепту *смерть* в українській мові, потужні парадигмальні й синтагмальні відношення, в які вступають вербалізатори концепту *смерть*, свідчать про його актуальність в українській лінгвокультурі.

До прямих поняттєвих ознак концепту *смерть*, виявлених шляхом аналізу словникових статей, належать: «*припинення існування*», «*кінець*», «*клінічна смерть*», «*біологічна смерть*», «*неминучість*», «*щось дуже погане, неприємне, небажане*», «*абсолют*», «*протилежне життя*», «*заклик до помсти, відплати*», «*занепад чого-небудь*», «*убивство*», «*знищення*», «*межа*», «*смерть душі*», «*найвища міра*», «*гибель / погибель*», «*край*», «*вимирання*», «*моровиця*», «*небуття*». Непрямі поняттєві ознаки, уміщені в словниках синонімів та актуалізовані контекстуально: «*скін*», «*сконання*», «*кончина*», «*амінь*», «*тлін*», «*могила*», «*амба*», «*каюк*», «*капець*», «*рішенець*», «*здихання*», «*банкрутство*», «*плата*», «*життя*», «*порожнеча*», «*гроб*», «*свобода*».

За результатами асоціативного експерименту, когнітивні ознаки концепту *смерть* «*життя*», «*страх*», «*неприродна смерть*», «*кінець*» домінують на сучасному етапі розвитку мови, на відміну від початкового значення полісемічного слова *смерть* – «*природна, хороша смерть*», що підтверджує динамічний характер концепту.

Основні положення розділу відбито в окремих публікаціях автора [180; 181; 187; 191; 192].

РОЗДІЛ 3

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ЗАСОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНЦЕПТУ *СМЕРТЬ*

Для концепту *смерть* образний, ціннісний та символічний компоненти є значущими, оскільки смерть як елемент духовного життя людини є явищем «невидимого світу», відображення його властивостей можливо шляхом виявлення подібності за низкою параметрів з цілком матеріальними об'єктами. Усі денотати, з якими порівнюється смерть, є базою для її пізнання, виявлення найбільш значущих властивостей концепту.

Матеріалом дослідження образного, ціннісного й символічного складників, а також сценарію концепту *смерть* в українській мові слугувала картотека його метафоричних номінацій, сформована методом суцільної вибірки з прозових художніх текстів Новітньої української літератури, а також використання корпусу текстів української мови (<http://www.mova.info/corpus.aspx>) та програмою Microsoft Word.

3.1 Образний складник

Аналіз образного шару концепту *смерть* на матеріалі української художньої прози проводився шляхом виокремлення базового набору метафор, що використовують для концептуалізації цього феномена. Метафору розуміємо як когнітивну операцію над поняттями, засіб концептуалізації, що дозволяє осмислити певний фрагмент дійсності в термінах поняттєвих структур. Когнітивні метафори виникають на рівні глибинних структур людського розуму.

Видокремлення «зв'язку метафори з психологічними і мовленнєвими процесами вплинуло на формування когнітивного підходу до її визначення» [201: 143], за яким метафора розуміється як винятково когнітивне явище, що відіграє величезну роль у виникненні концептів та їх мовної презентації. Когнітивна лінгвістика розглядає метафору як одну із мисленнєвих операцій, засіб пізнання, структурування та пояснення світу.

Традиційно аналіз образних ознак концепту ґрунтують на теорії когнітивної метафори Дж. Лакоффа й М. Джонсона, які метафору розуміли як спосіб пізнання світу крізь ототожнення вербалізованих несхожих «сутностей». Концептуальна метафора є результатом процесу образного переосмислення мотиваційної ознаки.

Особливу роль метафора відіграє в описі категорій внутрішнього світу людини – безпосередньо неспостережуваних мисленнєвих явищ, які у процесах пізнання співвідносяться через метафору з простими або конкретно спостережуваними мисленнєвими просторами [211: 113].

Образний компонент концепту *смерть* в українській мові об'єктивується низкою ключових когнітивних ознак, які є основою для типових метафоричних висловлювань. У досліджуваних текстах образний аспект концепту *смерть* охоплює ознаки живої (*вітальні, антропоморфні, зооморфні, вегетативні*) та неживої природи (*ознаки стихій, майна, артефактів, речовинні, їжі, темпоральні й просторові ознаки*).

3.1.1 Антропоморфні ознаки

Антропоморфізм – основний спосіб категоризації дійсності. Суть принципу антропоморфізму полягає в наділенні людськими якостями тварин, предметів і природних явищ: здатністю відчувати, відчувати певні емоції, думати, робити осмислені людські дії. Джерелом антропоморфної метафори є антропоморфна категоризація дійсності.

Аналіз дескрипцій виявляє високу ступінь поширення антропоморфної метафори. Серед антропоморфних ознак концепту *смерть* ми виділяємо *емоційні, етичні, соматичні, інтерперсональні, соціальні, ментальні, релігійні*.

3.1.1.1 Емоційні ознаки

Концепт *смерть* у своїй структурі містить ознаки емоцій. Підгрупа емоційних ознак досліджуваного концепту є невеликою, але частотною. Ми поділяємо емоційні ознаки на *позитивні* й *негативні*, останні актуалізовані в аналізованих текстах у значно більшій кількості.

Широко вживаними в українській мові є метафори смерть – «страх» (*Вони згадували далекі часи, коли Атлантіс пишався в славі й величі, коли він сягав своєю силою до неба, і пиха та зухвалість правителів привели його народи до **страшної смерті** у водах океану* (О. Бердник. Подвиг Вайвасвати)), смерть – «лють, лютість» (*Горобенко раптом подумав: «Ой, мабуть, **люта смерть** під такими поглядами!»* (Б. Антоненко-Давидович. Смерть); ***Лютий, як смерть,** Стас, вишкребся з-під автівки, мовчки сів за кермо* (Люко Дашвар. Мати все)).

Вияв негативних емоцій виражений через концептуальні ознаки «заздрість» (*Хіба не варте таке життя в очах тих, хто упинається кожного дня в синій екран телевізора? **Навіть смерті заздять*** (О. Ульяненко. Жінка його мрії)), «враження» (*Він здох від старості, і його **смерть** нікого **не вразила**, навіть його самого* (Т. Малярчук. Говорити)), «біль» (*Він радів з кожної живої істоти і йому **боліла смерть** найменшої комашини* (Б. Бойчук. Аліпій і його наречена)).

Позитивні емоції представлено ознаками «щастя» (*Істота, яка живе своєрідним життям, мучиться, страждає і **як найбільшого щастя** **благає смерті*** (М. Дашкієв. Довічні муки пекла)), «пристрасть» (*...а **смерть** — це найбільша людська **пристрасть*** (Т. Малярчук. Говорити)), «веселість» (*...коней чорних, вороних, карих, гнідих сюди не допускано, бо ті масті вважано за кольори смерті, тут любили **смерть веселу**, яскраву, а ще більше любили світлу перемогу... (П. Загребельний. Диво)), «приємність» (*– **То ще не найгірше, матимете **приємну смерть** в обіймах хвиль*** (Б. Бойчук. Життя з Алісою поза дзеркалом)).*

3.1.1.2 Етичні ознаки

Серед етичних ознак концепту *смерть* в українській мові домінують ознаки з негативною конотацією: «брутальність» (*Адже священні укладення оголошують нечистим геть усе, дотичне до смерті, надто ж **смерті брутальної** та лихої* (М. Соколян. Херем)), «огидність» (*Не уявно-поетична, а сама справжнісінька, прозаїчна й **гидка смерть*** (Іван Багрянний. Людина біжить над прірвою)), «потворність» (*Вона справді не могла розібрати, він це чи ні, підійшла впритул, з жахом вдивлялася в його лице, **спотворене смертю** й*

наругою, переконувала себе, що це не Веремій (В. Шкляр. Чорний ворон. Залишенець)), «паскудство» (– Так тому лише, що не схотіли бруднити площу моєю паскудною смертю (М. Соколян. Херем)).

Серед позитивних етичних ознак досліджуваного концепту знайдено ознаки «краса» (*Я подумала, що смерть може бути прекрасна, якщо її спланувати (Ю. Винничук. Весняні ігри в осінніх садах)*), «розкіш» (*Ти отримав найвищий дар, який тільки можна отримати: розкішну смерть, якій можна заздрити, про яку могли складати пісні й легенди (Ю. Винничук. Весняні ігри в осінніх садах)*).

Часто вживаною є також позитивна ознака «героїзм» (*Однак листа, в якому Юрині товариші повідомили про його геройську смерть, він не показав нікому і того ж дня зник з міста (П. Загребельний. Учитель)*).

3.1.1.3 Соматичні ознаки

Соматичні ознаки концепту *смерть* свідчать про те, що людина сприймає світ суб'єктивно, крізь призму свого «я». Здатність людини знаходити в абстрактних поняттях свої риси говорить про реальну співвіднесеність мікрокосму її душі з Космосом. Назви частин людського тіла є носіями значущих для культури смислів, утворюючи її соматичний код.

З давніх часів люди вдавалися до символізації й персоніфікації смерті, надаючи їй людської зовнішності та якостей, як-то стара жінка, людина з серпом, з косою, на що вказують концептуальні ознаки «обличчя» (*Дитячу клятву серед гуркоту снарядів, перед лицем смерті? (О. Бердник. Чаша Амріти)*), «ноги» – смерть може ходити (*Смерть може прийти несподівано! (Є. Кононенко. Повії теж виходять заміж)*), «очі» (*Тут всі солдати смерті в очі дивилися! (О. Бердник. Чаша Амріти)*), «повіки» (*Паща була напіввідкрита, і в криваво-червоних зіницях блимала сама смерть (Д. Білий. Заложна душа)*), «зуби» (*Кожну мить можуть спинитись на тобі її кам'яні очі, перед якими людина брязне на землю бездиханною грудкою глини; кожну хвилину може над головою несподівано тріснути повітря, і в чорному димі заблищать її огняні, смертельні зуби ... (С. Васильченко. Чорні маки)*), «рука» (*– Відведи, господи, руку смерті від мого*

сина-воїна! – урочисто наказувала вона, й вітер ніс її слова в пільму (О. Довженко. Повість полум'яних літ)), «долоня» (– «Усі ми тепер живемо **на долоні у смерті**, – невесело одказала баба Одарка, – але не відаємо, калі тая долоня уже стулиться, щоб на той світ нас забрать ... (В. Дрозд. Листя землі)).

Когнітивна ознака «тіло» корелює з ознакою «одяг», наявною серед вербалізаторів концепту *смерть* (*Ніщо так ефективно не оглушує, як біль. Біль – шати смертей* (Ю. Іздрик. Таке)).

3.1.1.4 Інтерперсональні ознаки

Інтерперсональні ознаки, які традиційно класифікують як позитивно й негативно оцінювані, характеризують стосунки між людьми.

До позитивно оцінюваних інтерперсональних ознак концепту *смерть* залучаємо такі: «турбота» (*Треба думати про життя. А **смерть** сама про нас подбає* (Є. Кононенко. Повії теж виходять заміж)), «чесність» (*Як, потрапивши в оточення, бився з фашистами десь у далекій Трансільванії та й загинув **чесною смертю!*** (О. Гончар. Прапорonoсці)), «терпіння» (*Застигло **терпляче, мов сама смерть**, наче вичікувало, поки перегорить багаття* (А. Дімаров. Друга планета)), «вимогливість» (*Ви можете все з неї поздирати, гладити всюди, навіть у тих екзотичних місцях, які знаходяться в, – але зняти їх вона вам не дасть, вона вхопиться за них пальцями, аж ті побіліють, вона буде схрещувати ноги в такий замок, що, здається, лише **смерть змусить** його розімкнутися, буде викручуватися і брикатися, мов дика лошиця* (Ю. Винничук. Весняні ігри в осінніх садах)), «промовистість» (*Убивство – не гріх, а порушення обітниць мовчання. Адже **смерть така промовиста*** (Ю. Іздрик. Таке)), «почуття» (*З усього, що йому вдалося відчутти, він з дитячою несподіванкою зрозумів, що саме **почуття смерті** десь на межі солодкого переляку, захоплення, хобі, десь воно так близько стояло до цього, що наразі нічого суттєвого не відкрилося* (О. Ульяненко. Жінка його мрії)), «закоханість» (*Я була **закохана в смерть**, а ще – досить законослухняна громадянка, тому передала Ричарда Хлопчику, з яким робилося щось на кшталт «крутя, мотя та колоця»* (Л. Денисенко. Помилкові переймання або життя за розкладом вбивць)), «романтичність», «звабливість» (*Я*

з жахом усвідомлював її рацію, а надто, що схожі думки не раз навіювалися й мені, а все ж я відчував, що ледве чи коштує того дару, який вона мені офірує – смерті в її компанії, **романтичної смерті, звабливої смерті, вічної смерті** (Ю. Винничук. Весняні ігри в осінніх садах)).

Значно меншою кількістю представлені *негативні* інтерперсональні ознаки: «невблаганність» (*Щось розмежувало й відгородило мене з батьком від тої нашої матусі – чи піп у чорних ризах та дяк з півчими, чи сама **невблаганна смерть**, що послала їх забрати від нас матусю* (Б. Антоненко-Давидович. Слово матері)), «жорстокість» (*Звання чорбаджія отримав за вбивство української полонянки в Багдаді, – за **жорстоку смерть** турка Кир-огли його навіть не похвалили* (Р. Іваничук. Мальви (Яничари))).

3.1.1.5 Соціальні ознаки

Соціальні когнітивні моделі концепту *смерть* представлені метафорами *смерть* – «одруження» (*Якось вона нам заявила, що взагалі не збирається заміж. Буде займатися наукою, а для науковця **заміжжя** – **смерть*** (Ю. Винничук. Танго смерті)), *смерть* – «служба» (***Готовий до смерті (хе-хе) служити Монсиньорові – Доктор*** (Ю. Андрухович. Перверзія)), *смерть* – «коханка» (***Смерть** мене манить, **мов найкраща коханка**, і той момент, коли я віддаюся їй, стає моїм нав'язливим маренням, вона хтиво бере мене у безліч способів – отруєного, повішеного, зарізаного, утопленого, розтовченого, застреленого.* (Ю. Винничук. Весняні ігри в осінніх садах)), *смерть* – «працівник» (*Він таки обернувся, наткнувся на двоє блискучих очей, з безкінечною печаллю, яку, напевне, у жінки можуть вичитати убивці і ті, котрі **працюють поруч зі смертю*** (О. Ульяненко. Жінка його мрії)).

Право є загальнолюдською соціальною цінністю (*Право вибору – це право смерті* (О. Ульяненко. Серафима)), представником якого є суддя (... *Я зводив суперників! Я ставив суддею між ними **смерть!**..* (Ю. Андрухович. Рекреації)). Одним з різновидів соціальних стосунків між людьми є також формальні відносини (***Смерть** до того, коли він зіткнувся з Серафимою, була для нього лише **формальністю*** (О. Ульяненко. Серафима)).

Когнітивна ознака «війна» (*Усі-бо знали: **війна – це смерть**, мир – це життя* (Ю. Дольд-Михайлик. І один у полі воїн)) актуалізується через метафори *смерть – «батальйон»* (*Колись офіцерові ударного **батальйону смерті** Черноусову навіть уві сні не могло привидітися, що він стане курінним 25-го Черкаського куреня і, зупиняючи ешелони на станції Бобринській, ставитиме до муру тих солдатів та офіцерів, з якими пліч-о-пліч ішов за «царя і отечество»* (В. Шкляр. Чорний ворон. Залишенець)), *смерть – «фронт»* (*Убивства у горілчаних чергах стали чимось настільки ж звичним, як – учасники взяття Берліну не дадуть збрехати – **фронтowa смерть** від ворожої кулі* (Ю. Андрухович. Московіада)), «смерть – ворог, якого слід подолати» (*Істинна суть нашого дійства – **перемога над Смертю*** (Ю. Андрухович. Рекреації)), *смерть – «зброя»* (*Павло Іванович пустив у хід дві свої **смертельні зброї*** (М. Гримич. Варфоломієва ніч)), *смерть – «суперник»* (*Однак в ньому вже спалахнула та несамовита впертість, яка завжди виникала в хвилини, коли доводилося ставати до майже безнадійного **двобою із смертю*** (М. Дашкієв. Зуби дракона)).

Ознаки держави виражені концептуальною метафорою *смерть – «країна»* (*Серед гір громохкого іржавого брухту, серед залізних гуркотів цеху ще й досі часом озивається їй той цівкіт пташини, що її тоді чули діти, в недитячому потрясінні дивлячись за Дніпро, на ту безгомінну зелену **країну смерті*** (О. Гончар. Собор)). Смерть може мати національну належність – «індіанська» (*Морісон захланно і необачно впускає всередину себе свою **індіанську смерть*** (Ю. Винничук. Танго смерті)), «українська» (*...друзі Ніни, вгодовані інтелектуали, вовчари облесливі, нажерлися крові, прилоокі, любили погомоніти **про українську смерть**, якщо загине, кажись, так і треба, написано так, писало б вас нагаями по шкурах і більмах, самі коли вже позападаєте в могиляки!* (Є. Пашковський. Осінь для ангела)).

3.1.1.6 Ментальні ознаки

Ментальні когнітивні ознаки концепту *смерть* визначають власне українську специфіку сприйняття смерті. Частотною є ознака «позбавлення страждань», актуалізована дієсловами *прагнути* (*А от жінка на світанку*

очуняла – мабуть, молодість далася взнаки, а може, у душі й не **прагнула смерті** (Ю. Винничук. Весняні ігри в осінніх садах)), **сподіватися** (*Підсилав отрути бідолошній дівчині, яка ні сном ні духом не сподівалася смерті!* (Ю. Винничук. Весняні ігри в осінніх садах)).

В українській мовній традиції тема смерті завжди була табуованою, що відбилося в когнітивній метафорі смерть – «заборона» (**Смерть – заборона. Нехай заборона. Вона протягне по життю цю заборону** (О. Ульяненко. Жінка його мрії)). Смерть мстива й має пам'ять (*І смерть йому цього не забула, кинувши, мов зарубку на дерево, своє за базар ответіш* (Ю. Андрухович. Дванадцять обручів)).

Шанобливе ставлення до смерті актуалізовано ознаками «вшанування» (*Крім того, є чотири останні речі, які теж мусимо вшанувати: смерть, суд, небо і пекло* (Ю. Андрухович. Перверзія)), «звеличення» (*Щоправда, письменник і сам у своїх творах **оспівував смерть** заради кохання* (Ю. Винничук. Весняні ігри в осінніх садах)).

Поряд зі страхом смерті, українська мова фіксує можливість сприйняття цього явища несерйозно, зневажливо, з іронією, реалізована в контекстах ознакою «забава» (*– У тебе й справді святковий настрій, – промовила вона з сарказмом. – Таке враження, що **смерть** для тебе забава* (Ю. Винничук. Весняні ігри в осінніх садах)), прикметником дурна (*– **Дурнувата** вийшла смерть, ні? – запитав ти. Руслан махнув рукою: – Вона нічого не змінила у цьому світі* (Ю. Андрухович. Московіада)), дієсловом **сміятися** (*Мармурові янголи натягували луки і безтурботно **сміялися над смертю*** (О. Ульяненко. Жінка його мрії)).

Однією з ментальних особливостей українців є сприйняття смерті як гри, експлікованої низкою когнітивних ознак: «гра» (*А самогубство, власне, й дає змогу **переграти** саму смерть.* (Ю. Винничук. Весняні ігри в осінніх садах)), «шанс» (*Принаймні маємо **шанс померти** в один день, – сказав Мартофляк* (Ю. Андрухович. Рекреації)), «перемога» (...«Ушол!», *двері зачинилися, я не піднімав голови, не знаючи, якими очима дивляться на мене мої співкамерники,*

може, її осуджують, та й що з того – брехня може розкритися дуже скоро, я **виграв у смерті**, можливо, лише кілька годин чи хвилин (Ю. Винничук. Танго смерті)), «гравець» (...там, де немає людського співчуття, все зворохоблене, хворобливе, і відсутність любові і змоги допомогти означатиме пекло: **смерть відмовиться грати в шахи...** (Є. Пашковський. Щоденний жезл)), «ризик» (Усі вони про це знали і свідомо йшли на **смертельний ризик**, та не завжди вдавалося довести задумане до кінця (Н. Гайдамака. Позначена блискавицею)).

3.1.1.7 Релігійні ознаки

Попри те, що українському народові притаманна глибока релігійність, у досліджуваних контекстах релігійні когнітивні метафори є нечисельними. Християнська традиція розрізняти духовну й тілесну смерть репрезентована ознаками «духовність» (*Чи діло йде до смерті духовної? Чи маємо надію на розвиток?* (Ю. Андрухович. Перверзія)), «дух» (*Я надкушую яблуко і випльовую – смак гнилизни, **дух смерті*** (В. Дрозд. Пришестя)).

Смерть має свого Бога (*І служив йон **Богові смерті** до останку, бо вранці знайшли Мефодія мертвого у хаті, яку йон колись для родини своєї будував, а при колгоспах контора там була* (В. Дрозд. Пришестя)). За християнською концепцією тільки Бог може послати смерть (*І думала Уляна, що помирає, і хотілося їй померти, і **просила** вона **смерті у Бога** за гріхи свої* (В. Дрозд. Листя землі)). Вона може бути «благословенною» (***Благословляю смерть** – колісницю життя!* (В. Дрозд. Катастрофа)), адже смерть є результатом життя, дарованого Богом.

Віра для християн є найбільшою цінністю, тому її втрата визнається гіршою за смерть (когнітивна ознака «відсутність віри») (...далекого здивування, був приречений здихати — так сам заспокоював себе – був навпроти знання, що **смерть мужніша і легша від втрати віри...** (Є. Пашковський. Осінь для анела)).

3.1.2 Зооморфні ознаки

Зооморфізми – це номінації назв тварин, які вживаються для образної характеристики певної реалії. Традиційно мова використовує сферу «тварини» як базу для метафоричного перетворення уявлень про навколишній світ, відображаючи своєрідність мовної картини світу будь-якої мови. Відомо, що тварини виступають еталонними носіями тих чи тих якостей людини.

Нами виділено дві групи зооморфного коду: 1) *аніمالістичні ознаки* – ознаки, властиві тваринам, 2) *орнітологічні ознаки* – ознаки, притаманні птахам. Обом групам зооморфного коду властива когнітивна ознака «здобич, яку треба знайти» (*Ще в ранній юності я написав оповідання про молодого поета, який шукає смерті і врешті з'їдає якогось отруйного гриба* (Ю. Винничук. Весняні ігри в осінніх садах)), «інстинкт» (*Кажуть, що інстинкт смерті є нібито визначальним у житті людини* (О. Гончар. Собор)), «відчуття» (*– а воно, бідолашне, хоч яке голодне – їм перед тим цілий день їсти не дають, – тут і м'яса не хоче, тікає від танка світ за очі, бо смерть свою чує* (О. Гончар. Людина і зброя)), «загроза» (*Вони роздали всім лісникам отруйний порошок і під загрозою смерті наказали підсипати мені в їжу* (В. Шкляр. Чорний ворон. Залишенець)).

1. Аніمالістичні ознаки. Смерть має страшну величезну «пашу», яка ковтає будь-яку істоту (*...а за чоловіком біг пес – одноокий, з білим трикутником на грудях, відданий хазяїну настільки беззастережно, наскільки беззаперечно обох їх було кинуте в пашу часу чи смерті* (О. Ульяненко. Серафима)). Часто в українській мові смерть, коли наголошують на ганебній, безславній смерті, називають «вовчою смертю» (*– Рогнідь – велика княгиня, не гоже велика княгиня – вовча смерть* (І. Білик. Похорон богів)), що «виє» від страху (*Люди чотири довгих роки боялися неба, бо з нього з посвистом і виттям падала смерть* (Ю. Дольд-Михайлик. І один у полі воїн)).

2. Орнітологічні ознаки. Смерть, як птах, може «літати» (*Як і їй, йому, видно, здалося, що це на нього з свистом летить уже смерть, але бомба, впавши неподалік фелюг у море, тільки здійняла воду важким фонтаном і нікого*

не зачепила (О. Гончар. Людина і зброя)), *Розгадка – в тому, що смерть стане вашим найбільшим злетом* (Ю. Винничук. Весняні іри в осінніх садах)), мати цупкі «пазурі» (*– Але Марина вже не чула свого чоловіка: смерть вже брала її у свої цупкі, холодні пазурі...* (А. Кащенко. Борці за правду)) та «крила» (*І притихла було юрма, і позадкували передні од воріт, бо чорне крило смерті людям на душі лягло* (В. Дрозд. Листя землі)).

Смерть порівнюється з «хижими птахами» (*Смерть над містом крила свої хижі розверзла, і ніхто з нас живими за стіни не вийде* (Д. Білий. Заложна душа)), такими, як шуліка (*А смерть напосілась шулікою* (Іван Багряний. Людина біжить над прірвою)).

3.1.3 Вегетативні ознаки

Вегетативні ознаки концепту – метафори зі значенням етапів чи предметів землеробства й садівництва. Рослинна метафора є одним з найдавніших способів перенесення фізичних характеристик на явища навколишнього світу. Особливість мислення людини в давнину полягала в тому, що його об'єктом і матеріалом були предмети та явища з найближчого оточення людини й мали для неї життєве значення.

Нами виявлено лише одна вегетативна метафора у складі концепту *смерть* – *смерть* – «насіння». Насіння (сім'я) у слов'янській культурі символізує початок, духовний, моральний виток чого-небудь (*Умів перемагати, умів сіяти смерть — зумій і померти достойно, яко воїн!* (Р. Іванченко. Сіті життя і смерті)).

3.1.4 Ознаки майна

Фактичний матеріал фіксує приклади метафоризації смерті як об'єкта майна, актуалізована ознаками «власник» – **власна, чужа** смерть (*Тобі... тобі не залишається нічого іншого, як тільки оголосити власну смерть* (Ю. Іздрик. Флешка); *Гур із подивом зрозумів, що вбивство жодним чином його не зворушило, тоді як інші скотарі з полегкістю опускали руки в «живу» воду джерела, неначе тінь чужої смерті пропікала їм долоні* (М. Соколян. Херем)), «знахідка» (*Смерть як віднайдення власної ніші, ванни, нирванни* (Ярчик

*Вошебник був упевнений, що це слово пишеться з двома н) (Ю. Андрухович. Дванадцять обручів)), «внесок» (Ти мусиш від мене піти. Я **приношу смерть** (Ю. Андрухович. Дванадцять обручів)), «подарунок» (...коли до будки паромника бігти з горба повз ясени, повз покинуту дзвіницю, гасник на столику б'ється зсудомленою мореллю і сич на стіні, єдино вцілілій від безбожного літа, чистить дзьоба, суворий від голосінь, мовчазний, заледве кліпнув повіками, упізнав тебе, бійсь, вночі ще й як відспіває і відкихкоче, **даруючи** по весіллі **смерть**... (Є. Пашковський. Осінь для ангела)).*

Когнітивна ознака «товар» (*Вони **заплатять і за смерть** твого батька, мій хлопчику!* (Ю. Дольд-Михайлик. І один у полі воїн)) у структурі концепту *смерть* корелює з ознаками «ціна» (*І була ця ніч з тих, які ніколи не забуваються і ніколи не повторюються, бо такі ночі породжує вічний степ і нічне небо для обраних, які знають справжню **ціну** життя і **смерті*** (Д. Білий. Заложна душа)), «код» (*Насправді все ваше життя до найдрібніших деталей зафіксоване в паперах. І код вашої **смерті** давно причаївся в котромусь вірші* (Ю. Винничук. Весняні ігри в осінніх садах)), «оплата» (*– А ти, собако, мусиш **поплатитися за смерть** стількох воїнів, яких ти забив щойно разом зі своїми поплічниками* (В. Малик. Фірман султана)), «частина від цілого» (*Зорі в небесах робляться усе більшими, ближчими, можна навіть розрізнити на них якісь міста, казкові манценілові ліси, дивовижні палаци, колони, вежі, їхнє сяйво так багато обіцяє, що хочеться вистрибнути сторчголов із лоджії і, як сказав поет, хоч би **трішечки померти*** (Ю. Андрухович. Московіада)).

Ознаці «товар» належить дименсійна категорія, вербалізована лексемами *легка* (*«**Такій легкій смерті** можна тільки позаздрити», – сказав він, сплигнув з коня і забрав у мертвого Швайки кольта, папушу кременчуцької махорки, «штаєра» і дві «кукурудзи»* (В. Шкляр. Чорний ворон. Залишенець)), *тяжка* (*Забирає **тяжка смерть** вояків* (О. Бердник. Подвиг Вайвасвати)).

3.1.5 Вітальні ознаки

Вивчення способів репрезентації концептів вітальної сфери в різних мовних системах передбачає здійснення багаторівневого аналізу лінгвістичних та екстралінгвістичних даних. Виявлення та опис усіх компонентів у структурах концептів, що відображають життєво важливі функції людини, дає змогу дати комплексний аналіз лексем, які репрезентують досліджувані концепти на мовному рівні [152: 109].

Для української когнітивно-мовної картини світу характерним є пояснення життєвих явищ присутністю особливого нематеріального початку – життєвої сили, вітальності. Смерть, як і народження, є закономірним, неминучим результатом існування будь-якого живого організму.

Смерть в уявленні народу – «жива істота» (*Там, під гаєм, нерухомо стояло шість засуджених, як шість живих смертей* (Б. Антоненко-Давидович. Смерть)), якій властиві когнітивні ознаки «сон» (*Краще розбудити смерть, і вона прийде разом з любов'ю, як холодний подих дитинства* (О. Ульяненко. Серафима)), «подих» (*Сльози покотилися їй з очей, великі, щедрі, холодний подих смерті вона відчула в цій душній, непровітреній кімнаті* (Ю. Андрухович. Дванадцять обручів)), «сила» (*Раніше я не знав, що смерть абсолютно безсила перед любов'ю* (Ю. Винничук. Весняні ігри в осінніх садах)), «збудження» (*Смерть збуджує? – Так. Саме це я хотів сказати* (О. Ульяненко. Жінка його мрії)).

Фізіологічні ознаки концепту *смерть* доповнюються вітальною когнітемою «вік», експлікована в українській літературі ознакою «молодість» (*Закривавлений наш студбат, що стоїть у житах, схилившись над першою молодою смертю...* (О. Гончар. Циклон)), «старість» (*...смерть прийшла, торохкотіла кістками, зачаламкала вставленими золотими зубами знайомого Михайлового лікаря-зубопротезника, але Михайло нагнав її...* (О. Ульяненко. Сталінка)).

Смерть може бути «точкою відліку» для іншого життя (*Адже саме смерть є початком нового, безсмертного існування* (Ю. Іздрик. Флешка)). Вона

наділена здатністю рухатися, що підтверджено ознаками «шал» (*Було неймовірністю, що наперекір цьому несамовитому шалові смерті раптом з'являється із надр небуття, вдирається в ці вибухи, гуркоти й чади маленький пагінчик життя* (О. Гончар. Собор)), «розгул» (*Про металургів, про тих, що серед розгулу смерті врятували свій чорний міф – чавунного, з розірваними ланцюгами Трударя, в якому так молодо-неповторно відлився невмирущий дух революції* (О. Гончар. Собор)).

3.1.6 Ознаки стихій

Серед концептуальних метафор неживої природи зустрічаємо ознаки стихій. Першоелементи космосу – вода, повітря, вогонь і земля – слугували основою створення всього світу. До концептуальної системи внутрішнього світу людини входять багато ознак, що використовуються для опису зовнішнього світу. Для порівнюваних концептуальних систем властиві ознаки основних чотирьох стихій світобудови: вода, повітря, земля і вогонь.

Когнітивна модель смерть – «вода» представлена ознаками «море» (*Тільки їхні серця ще тут, при ній: в хаті, як на островці, серед моря смерті і темряви* (В. Шкляр. Чорний ворон. Залишенець)), «озеро» (*Чорне озеро було озером смерті* (О. Донченко. Карафута)), «злива» (*Поодинокі постріли і навіть залпи бійців губилися в цьому землетрусі, Чубенко подумав про тих, що сиділи в окопах, під зливою смерті, перед лютістю білої гвардії, проти танків постачальника Врангеля – світового капіталізму* (Ю. Яновський. Чотири шаблі)). Смерть асоціюється з сухістю, «зневодненням» (*Смерть – це червоний чайник, з якого давно википіла вся вода* (Є. Кононенко. Повії теж виходять заміж)).

На належність смерті до стихії вогню вказують ознаки «багаття» (*Спом'янемо краще козака Вовкулаку, що знався на доброму тютюні, нічних багаттях і таємницях смерті...* (В. Шкляр. Чорний ворон. Залишенець)), «світло» (*Ви нічого не створите величнішого за свою смерть, а все, що ви написали, буде осяяне ореолом цієї смерті* (Ю. Винничук. Весняні ігри в осінніх садах)), «температура»: холодна, гаряча смерть (*Березнева вода була холодна як смерть* (Д. Білий. Басаврюк ХХ), *І в тому пеклі Горобенко самим життям своїм*

нараз відчув пристрасну і **гарячу смерть** (Б. Антоненко-Давидович. Смерть)), «промінь» (*У небі пронизують простір блискавиці смертоносних променів* (О. Бердник. Подвиг Вайвасвати)), «тінь» (*Гур із подивом зрозумів, що вбивство жодним чином його не зворушило, тоді як інші скотарі з полегкістю опускали руки в «живу» воду джерела, неначе **тінь** чужої **смерті** пропікала їм долоні* (М. Соколян. Херем)). Джерелом світла є сонце, тому ознака «вогонь» у складі концепту *смерть* виражена лексемою *проміння* (*Тільки про одне уникав думати доктор Гешке – про те, що його тунелепрокладач можна дуже легко перетворити на «підземний танк», а резонансне випромінювання розглядати насамперед як «**проміння смерті**»* (М. Дашкієв. Кришталеві дороги)).

Вогонь часто є «джерелом смерті» (*Пани у домі зачинилися було, одстрілювалися, дак їм півня вогняного пустили, і всі вони у **тому вогні** **погинули**, нема над чим плакати, нема чого хоронити* (В. Дрозд. Листя землі)).

Стихія *повітря* у концепті *смерть* представлена обмеженою кількістю прикладів, вона реалізується ознакою «вітер» (*Від них **віяло** холодом і **смертю*** (Д. Білий. Басаврюк ХХ)), «луна» (*Робітники натягували троси, їхні штани лопотіли на вітрі, пропечені сонцем обличчя, поорані зморшками, шерехаті руки – **відлуння смерті*** (О. Ульяненко. Жінка його мрії)), «блискавка» (*Попереду – невідомі випробування, з невідомим для кожного жеребом – кому який випадє: **тому** – **блискавична смерть** у першій атаці, **тому** – лаври бойової слави, **тому** – похмура одиссея концтаборів, кремаційні печі фашистських фабрик смерті...* (О. Гончар. Людина і зброя)).

Найчастотнішою є когнітивна модель *смерть* – «земля», реалізована в контекстах ідіомою *стерти з лиця землі* ('убити, знищити') (*Влада ніби натякає, що може їх **стерти з лиця землі*** (Л. Костенко. Записки українського самашедшого)). Після смерті тіло людини ховають у землю (*Через кілька десятків літ і я, й Шапочка, й мільони чесних і нечесних, розумних і дурних, рабів і панів, усі будемо **лежати в землі і гнити*** (В. Винниченко. Записки кирпатого Мефістофеля)).

3.1.7 Темпоральні й просторові ознаки

Концепт *смерть* об'єктивується ознаками простору й часу. Концептуальні просторові метафори представлені двома групами ознак – *ознаки простору* й *ознаки ландшафту*.

Просторова сфера репрезентована локусами «місце» (*А вони у цей час уже в лісі Сонедзакі вибирали затишне місце для смерті* (Ю. Винничук. Весняні ігри в осінніх садах)), «гніздовище» (*Звичайно, вони знають про сина так само, як уже все знають про нього, але вимовляти синове ім'я в цьому гніздовищі смерті він не міг* (П. Загребельний. Диво)), «табір» (*Невже Шнурре витяг його з табору смерті лиш для того, щоб тепер піддати допиту в гестапо?* (П. Загребельний. Диво)), «зона» (*Світ, в який вони занурювались, був для них справді зоною смерті, де за найменшу необережність доведеться розплачуватись життям* (О. Гончар. Людина і зброя)), «тунель» (*І дехто застряв, як той поїзд «Каїр – Луксор» у Єгипті, що зайшов у тунель і не вийшов, заблокований димом і полум'ям. «Єгипетський тунель смерті» назвали цю катастрофу* (Л. Костенко. Записки українського самашедшого)), «певний простір чи приміщення» (*...все стоїть на колінах і ніяк не встане, я вже звик за ці десять років до такого приниження, з якого виходять тільки у смерть* (Л. Костенко. Записки українського самашедшого)).

До просторових ознак концепту залучаємо дименсійні ознаки довжини – *довга, коротка* (*...і ти вже, Йона, кохатимеш, а не чеканні коротка смерть, довга смерть...* (О. Ульяненко. Сталінка)). Смерть може бути сприйнята як «перешкода» (*Чоловік, який наражався на смерть заради князя, не може зрадити* (П. Загребельний. Диво)).

Найчастотнішими просторовими ознаками в розглянутих контекстах є когнітивні ознаки «межа» (*Мистецтво – це влада над смертною межею, межа будь-якій владі* (Ю. Винничук. Весняні ігри в осінніх садах)), «відстань» (*Значить, це тільки ось вона наближається, смерть* (О. Ульяненко. Жінка його мрії)), «шлях» (*Скажімо, він міг свідомо відтягувати мить матеріалізації романного тексту, навівши собі, що цей роман мусить бути остаточним,*

себто він вичернає його теперішнє призначення, а отже, як тільки все це напишеться, **шляхи для смерті** буде розчищено згори (Ю. Андрухович. Дванадцять обручів)).

Категорія простору в складі концепту *смерть* виражена підгрупою **ознак ландшафту**: «долина» (– *Не перебільшуйте... Ці люди зеленої уяви не мали про концтабір. Отут трохи далі, де схил, була Долина Смерті. Там розстрілювали* (Ю. Винничук. Танго смерті)), «поле» (*Чи є Бог, чи нема, не знаю, не бачив і не чув, і не озвався йон, коли я покликував до нього на полі смерті* (В. Дрозд. Листя землі)).

Темпоральні ознаки в українській літературі реалізовані когнітивною підгрупою ознак «швидкість»: «раптова» (*Нічого не сказала Ада і про деякі обставини раптової смерті* другого чоловіка, більше акцентуючи на своїх переживаннях після неї (Ю. Андрухович. Перверзія)), «миттєва» (...цей різновид ігуан належить до слабкоотруйних рептилій, чий укукус не призводить до миттєвої смерті, однак організм жертви починає поволі розкладатися, а помирає жертва щойно досягнувши стадії, коли стане легкоштравною для ігуани (Ю. Іздрик. Таке)), «повільна» (*І дізнавався він від бувальців, що в Сибіру, у Заполяр'ї, десятки мільйонів безневинно вмирають повільною смертю, від холоду і голоду* (В. Дрозд. Листя землі)), «невідкладна» (*Одного дня, проте, він прокинувся зрячим, і весь його сором опривнився з нищівною силою громовиці, і він впав долілиць, бажаючи собі невідкладної смерті* (М. Соколян. Херем)), «передчасна» (*Але подолати дурну, передчасну смерть можна!* (М. Дашкієв. Торжество життя)), «негайна» (*Скажи, – промовила, – якби ти мав на вибір: негайну смерть або життя на безлюдному скелястому острові серед океану, де тебе чекатиме голодна смерть, повільна і болісна, однак не цієї хвилини, а за якийсь час – що б ти вибрав?* (Ю. Винничук. Весняні ігри в осінніх садах)).

Смерть може бути пришвидшена певними подіями, обставинами (*Люди рідко заживали тоді за шістдесят літ, однаково великому князеві вже недовго б довелося топтати ряст, але багато в чому пришвидшили князеву смерть події явні й тайні* (П. Загребельний. Диво)), але найчастіше вона є «вічністю» (Я

з жахом усвідомлював її рацію, а надто, що схожі думки не раз навіювалися й мені, а все ж я відчував, що ледве чи коштує того дару, який вона мені офірує – смерті в її компанії, романтичної смерті, звабливої смерті, **вічної смерті** (Ю. Винничук. Весняні ігри в осінніх садах)).

Категорія часу концепту *смерть* представлена лексемами **рання** (*За віщо ж покарав її Господь тяжкою і ранньою смертю?* (В. Дрозд. Музей живого письменника, або моя довга дорога в ринок)), **пізня** (*От людина без рук, без ніг, вона кричить про допомогу, або про пізню смерть, як про милосердя* (Іван Багряний. Огненне коло)). В індивідуально-авторській картині світу виокремлено когнітивну ознаку «годинник», реалізовану лексемою **куранти** (*Справжні куранти смерті* (Б. Антоненко-Давидович. Смерть)).

3.1.8 Ознаки їжі

Ознаки їжі в структурі концепту *смерть* утворюють низку асоціацій, пов'язаних із якостями та властивостями продуктів харчування, смаком. Характеристики смаку вербалізовані ознаками «смак» (*Він смакував смерть бусурманів, помщаючись разом і за зраду козакам хана Іслама Гірея, і за загублену долю своєї нареченої, і за руйну України, але коли йому сказали, що біля річки татари вже покинули зброю і просять про милосердя, він зараз кинувся туди щоб припинити різанину* (А. Кащенко. Борці за правду)), «солодкий» (*Солодкою смерть здавалася, а життя – гірким* (В. Дрозд. Листя землі)), «гіркий» (*Чорна рама вікна ховає гірку смерть* (В. Савченко. Я ще повернусь)).

Смерть, як і їжа, має «запах» (*Север'ян приніс запах формаліну, запах смерті* (О. Ульяненко. Серафима), *У ній була можливість наближення до смерті, бо вона сама страшенно пахла смертю, й Артур Пена сподівався бути адекватним* (Ю. Андрухович. Дванадцять обручів)), найчастіше неприємний (*Від нього тхнуло смертю* (Ю. Винничук. Весняні ігри в осінніх садах), *Мав би бути й кінець там князеві, бо звір мовчки йшов на здиб, підвівшись на задні ноги, виріс мовби з-під землі просто коло князя, вже дихнув Ярославові в обличчя гарячим смородом смерті* (П. Загребельний. Диво)). Смерть можна запивати, як їжу (*...пігулка завчасу не розпустилася, а тоді одночасно ми запиваємо нашу*

смерть вином з тією лише різницею, що свою я ховаю під язик і не ковтаю, а непомітно впускаю назад у келих з вином (Ю. Винничук. Весняні ігри в осінніх садах)).

Вона викликає «спрагу» й «голод» (*Я б на твоєму місці зробила так само. Зрештою, може, після цього вона й позбулася тієї **спраги смерті*** (Ю. Винничук. Весняні ігри в осінніх садах), *Розпрощалися ми зі сльозами на очах і продовжили свою шляхетну справу порятунку жидів від **голодної смерті** уже удвійку, але в травні 1941-го ми спокусилися на фест-оборудку: випала файна нагода переправити на советську зону цілу вантажівку гумових чобіт (Ю. Винничук. Танго смерті)).*

3.1.9 Речовинні ознаки

Концептуальна метафора смерть – «речовина» є найрідшою в розглянутих текстах. Смерть може «насичувати» людину (*Палац жив своїм життям, він був **насичений смертю**, і Остапу на мить здалось, що сморідне дихання його просотується скрізь облуплену цеглу, і вторгнення у це лиховісне, закрите для світу життя не обіцяло нічого доброго зухвальцям* (Д. Білий. Заложна душа)).

Смерть асоціюється з «ліками»: «знеболювальне» (...*один хемінгуеївський герой радив **приймати смерть, як таблетку знеболюючого** – добра порада...* (Є. Пашковський. Щоденний жезл)), як і ліки, вона може «подіяти» на людину (*На мене прикро **подіяла смерть** Циркуля (з його тілом не зміг попрощатися), а ще від'їзд Бідона у Карпати, де він буде милуватися своїми сраними бджолами і заб'є на події останнього місяця* (А. Дністровий. Місто уповільненої дії)).

В індивідуально-авторській картині світу зафіксована метафора смерть – «гормон» (*Вона до кінця роботи не могла притлумити в собі відчуття – з іскристими **флюїдами смерті*** (О. Ульяненко. Серафима)) та смерть – «метал» (*Зашкарублий, загрубілий, закурений димами й порохами всіх систем, **загартований смертями**, попечений вогнями Василь Легеза плакав* (Іван Багрянний. Людина біжить над прірвою)).

3.1.10 Ознаки артефактів

Предметний код пов'язаний з окультурненою людиною сферою зовнішнього і внутрішнього світів і формується ознаками артефактів [139: 137]. Отже, артефактні ознаки – це метафори рукотворності певних фрагментів світу.

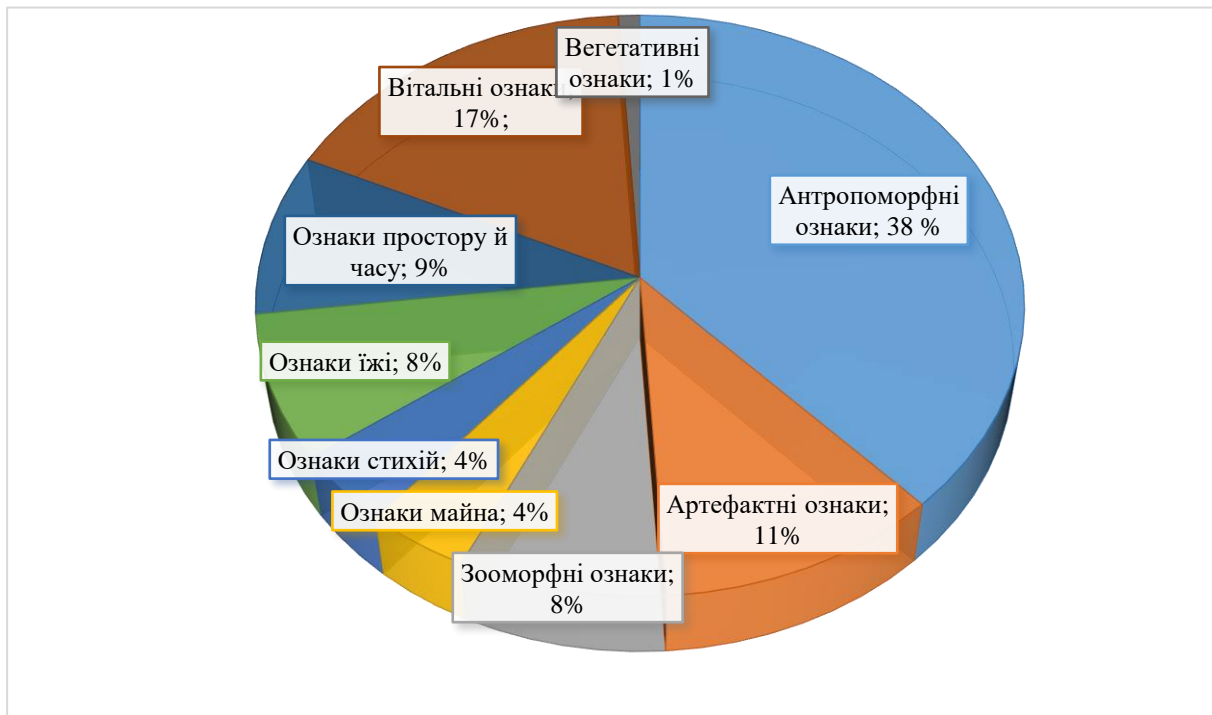
Українці часто смерть сприймають як рукотворний предмет, про що свідчать когнітивні ознаки «сотворене» (*Бог з необережної любові наділив нас своїм всевладдям, от ми й **створили собі смерть**, як і первородний гріх, як і яблуко розтрати, камінь сподівання та інші винаходи* (Ю. Іздрик. Таке)), «утілене» (*Сам же доповідач одягнув маску (яка могла б **утілювати** собою і **Смерть**, і Час, і Ніч, і СНІД) та й легкими балетними стрибками пустився гостесам назустріч* (Ю. Андрухович. Перверзія)), «брати» (***Смерть** мене манить, мов найкраща коханка, і той момент, коли я віддаюся їй, стає моїм нав'язливим маренням, вона хтиво **бере** мене у безліч способів – отруєного, повішеного, зарізаного, утопленого, розтовченого, застреленого* (Ю. Винничук. Весняні ігри в осінніх садах)), «механізм» (*Йдеться про те, що **механізм смерті** уже запущено. А він не дає збоїв* (Ю. Іздрик. Таке)).

Смерть вербалізується за допомогою предметної метонімії, актуалізуючи ознаки «чайник» (***Смерть** – це червоний **чайник**, з якого давно википіла вся вода* (Є. Кононенко. Повії теж виходять заміж)), «іграшка» (*Безперечно, вони всі охоплені страхом, бо ж вони йдуть – зі **смертю бавляться*** (Іван Багряний. Людина біжить над прірвою)), «коса» (*Підвела Христя голову, подивилася на небо зоряне, місячне очима, повними сліз щасливих: «Господи, дякую і дякуватиму весь вік свій, що почув ти молитву мою, **косу смерті** од Євгена мого одвів!* (В. Дрозд. Листя землі)).

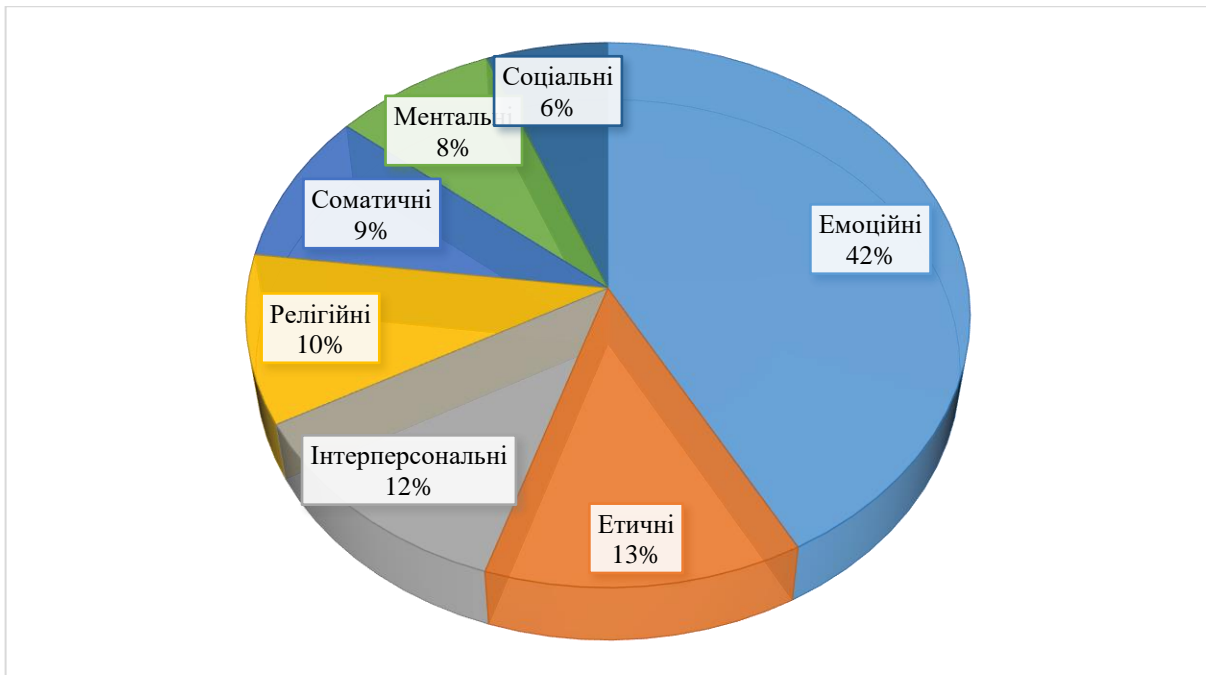
Смерть можна сприймати на «дотик» (*Адже священні укладення оголошують нечистим геть усе, **дотичне до смерті**, надто ж смерті брутальної та лихої* (М. Соколян. Херем)). Вона може бути «елементом сюжету» (*Чомусь заведено вважати, що **закінченням певного сюжету є смерть*** (Т. Прохасько. НепрОсті)).

Отже, джерелом утворення метафор постають знання про живу й неживу природу. Цілковиту кількісну перевагу мають ознаки *живої природи* (61%) з антропоморфними метафорами на чолі (38%) (дивись діаграму 3.1). Серед антропоморфних ознак концепту *смерть* емоційні ознаки визначувані як найбільш частотні (42%), що свідчить про таку українську ментальну особливість, як висока емоційність (дивись діаграму 3.2).

В основі концептуальних метафор *неживої природи* в структурі концепту *смерть* виявлено ознаки стихій, речовинні, їжі та артефактів. Найпродуктивнішою у досліджених текстах є група артефактних когнітивних ознак (11%).

Діаграма 3.1 Кількісна характеристика образних ознак концепту *смерть*

Діаграма 3.2. Кількісна характеристика антропоморфних образних ознак концепту смерть

3.2 Ціннісний компонент

Основним складником концепту є ціннісний компонент. Ціннісний (інтерпретаційний) бік концепту характеризує важливість цього психічного утворення для індивіда і для всього мовного колективу [77: 129]. Необхідною умовою трансформації поняття в концепт є процес валоризації, тобто його обростання національно-ціннісними конотаціями й перетворення на одиницю виміру менталітету. Ю. Апресян [4], В. Телія [177], О. Яковлева [210] до ціннісного складника залучають усю прагматичну інформацію мовного знака, що детермінується його експресивною та ілокутивною функціями, а також культурно-етнічний компонент, пов'язаний із системою духовних цінностей носіїв мови, яка визначає специфіку семантики одиниць певної мови й відбиває мовну картину світу його носіїв.

У межах когнітивістики й лінгвокультурології розмежовують поняття *цінність* і *оцінка*. Цінність нерозривно корелює з категорією оцінки. Ціннісний компонент є культурогенним чинником і є необхідним у вивченні змісту концепту: «Мова фіксує всі або майже всі фрагменти людського буття. При цьому вона їх часто оцінює наявними в арсеналі численними способами й

засобами. Не випадково категорію «оцінка» дослідники, особливо сучасні, відносять до найбільш значущих категорій. Кваліфікативну діяльність мови можна розглядати як наслідок реалізованого людиною бажання оцінювати все навкруги» [99: 49].

Оцінка є вираженням заснованого на соціальних стереотипах суб'єктивного ставлення до цінності. Оцінка – вихідний параметр конструювання мовної картини світу та виявлення національно-культурних особливостей ментальності. Цінності (за І. Нікіточкіною) – це «вищі орієнтири, які визначають поведінку людей, утворюють найважливішу частину мовної картини світу. Вони не виражені явно повністю у певному тексті, а існують в культурі та формують ціннісну картину світу (частину мовної картини світу)» [126: 87].

Експресивність та оцінка – це два взаємопов'язаних поняття, що найчастіше за все співіснують в одному слові, тобто якщо суб'єкт оцінює те чи те явище, він обирає для цього експресивні засоби мови [103: 88]. Емоції визнаються універсальною мірою цінностей, своєрідним критерієм оцінки. Саме тому процес пізнання навколишнього світу органічно поєднується з оцінною діяльністю людини та становить характерну рису свідомості як специфічну форму діяльнісного й творчого відображення.

Процес пізнання за своєю природою є водночас емоційно- й раціонально-оцінним моментом, що фокусує не весь об'єкт, а лише ті ознаки, які становлять певну цінність для суб'єкта або соціокультурної спільноти. Показником наявності ціннісного ставлення є наявність оцінних предикатів, і якщо будь-який феномен носії культури вважають добрим, чи важливим, чи головним, цей феномен утворює лінгвокультурний концепт.

Отже, саме наявність ціннісного складника відрізняє концепт від інших ментальних одиниць, якими оперує сучасна наука, і розкриває найсуттєвіші для певної культури ціннісні доміанти, сукупність яких утворює тип культури, відбитий у мові [29: 145–146]. Об'єкт оцінки є цінністю, якщо його властивості визнано позитивними, потрібними, корисними, такими, що відповідають певним вимогам [103: 134].

Услід за Н. Арутюною [6: 198], ми виділяємо оцінні значення на *загальнооцінні* й *конкретнооцінні*. Перші містять процес оцінки та ставлення до події, вказівку на властивість дії, об'єкта й дорівнюють слову із загальнооцінним значенням (напр., *гарний, прекрасний, поганий*); другі ж передають процес оцінки та ставлення до події, вказівку на властивість дії, об'єкта й дорівнюють слову з конкретнооцінним значенням (напр., *чесний, порядний, нахаба*) [103: 104–105].

3.2.1 Загальнооцінні значення

Смерть є однією з базових аксіологічних категорій. Її оцінний характер підтверджує українська ідіома *до смерті* (*у смерть, смерть як*) зі значенням «дуже, сильно; найвища міра» (*Смерть як подався: уранці будив переляком дощ, піднебіння порепане, щелепа зависала до обідньої пори, щось мугикав, ворушив вичовганими губами, відшторював фіранку – піт рясно, дрібно, родзинка по родзинці холодив чоло* (О. Ульяненко. Сталінка); *Спати помостилися на торзі, Какора зладнав собі буду на повозі, Сивоок поклався під возом і заснув одразу, бо це вперше після Лучукової смерті якомсь відтанув душею і знов став просто натомленим до смерті хлопцем, сповненим вражень і дивноти* (П. Загребельний. Диво)).

Позитивнооцінний компонент. Загальна оцінка концепту *смерть* «хороший – поганий» наявна у вихідній мотиваційній ознаці «*природна / хороша смерть*» (*В травах, над річкою – хай пасуться, гріють старі кістки, поки натуральна, хороша смерть не настигне* (В. Дрозд. Кінь Шептало на молочарні)).

Серед образних ознак досліджуваного концепту виділено такі **позитивні загальнооцінні вияви смерті**:

- красива (*Офіцер армії фюрера повинен вмерти красивою смертю!* (Ю. Дольд-Михайлик. І один у полі воїн)),

- прекрасна (*Мабуть Циркуль помре прекрасної смертю, бо у такому стані не второпас, що віддасть Богу свою нещасну душу* (А. Дністровий. Місто уповільненої дії)),

- героїська (*Однак листа, в якому Юрині товариші повідомили про його героїську смерть, він не показав нікому і того ж дня зник з міста (П. Загребельний. Учитель)*);

- легка (*За десять днів Соня добровільно пішла з життя, не зумівши знайти собі навіть легкої смерті: напилася якоїсь невідомої гидоти, і понад тиждень тільки морфій рятував дівча від неймовірних мук (Люко Дашвар. Рай. Центр)*).

До позитивнооцінного компонента залучаємо такі загальнолюдські цінності:

- свобода (*Але ж смерть – то свобода (О. Бердник. Подвиг Вайвасвати)*), «щастя» (*Істота, яка живе своєрідним життям, мучиться, страждає і як найбільшого щастя благає смерті (М. Дашкієв. Довічні муки пекла)*);

- воля (*...і це не жарти, але ти, замість того, щоби потроху при звичаювати себе до найгіршого й налаштувуватись на визволительку смерть починаєш ні сіло ні впало при звичаювати себе до найкращого і налаштувуватись на Нобелівську премію (Ю. Андрухович. Московіада)*).

Негативнооцінний компонент. Негативнооцінний компонент концепту *смерть* є кількісно більш значний. «Природній / хорошій смерті» протиставляється **неприродна, насильницька смерть** (*Та обезуміла з горя жінка вже од вітру хитається, а вони її мордують, все беруть кров на ДНК, але не визнають потерпілою стороною, бо не певні, що труп умер насильницькою смертю, і взагалі, чий це труп, бо він без голови, і вже ніхто не розуміє, як це можна було до такого дійти, щоб таке терпіти? (Л. Костенко. Записки українського самашедшого)*).

Оцінку «поганий» вбачаємо серед поняттєвих ознак концепту *смерть*, а саме «щось дуже **погане**, неприємне, небажане» (*... кулі крізь себе, от і все, а хлопці вже хай собі викручуються як знають, зрештою, бути розстріляним – не найгірша смерть для поета, ах, які непоправні втрати вкотре понесе рідна література, розстріляне відродження, от як про нас напишуть нащадки... (Ю. Андрухович. Рекреації)*).

Негативна оцінка також вербалізована лексемами **страшна** (*– Капци, – каже Сава, – яка страшна смерть... (А. Дністровий. Пацики)*), **ганебна** (*– Так, що ж ти, бісова душе, сто копанок чортів тобі в печінку, москалі тебе не дострелили, так ти сам собі ганебну смерть здумав заподіяти! (Д. Білий. Заложна душа)*), **паскудна** (*– Так тому лише, що не схотіли бруднити площу моєю паскудною смертю (М. Соколян. Херем)*), **прозаїчна** (*Не уявно-поетична, а сама справжнісінька, прозаїчна й гидка смерть (Іван Багряний. Людина біжить над прірвою)*).

Неutralьна загальна оцінка представлена лексемою *звичайна* (*Вже йому мало звичайної смерті – він губить людей, знущаючись! (П. Загребельний. Диво)*).

3.2.2 Конкретнооцінні значення

У межах конкретнооцінних значень концепту *смерть* за загальноприйнятими класифікаціями аксіологічних значень розмежовуємо три підстави оцінок [5; 30; 138; 152]:

- 1) сенсорна, пов'язана з відчуттями, чуттєвим досвідом (фізичним і психічним);
- 2) сублімована (абсолютна), заснована на архетипі (нормі, зразку, прикладі);
- 3) раціоналістична, визначувана практичною діяльністю, інтересами й наївним досвідом людини.

1. Сенсорна оцінка:

а) позитивний маркер:

- сильна (*З його грудей добулося слово, дивне у своєму солодко-терпкому звучанні – його він вимовляв уже не раз, але досі не знав, що те слово має вагу, плоть, дихання і що не похить, а сильне, мов смерть, почуття, назване тим словом, є тою великою радістю, яка дає життя (Р. Іваничук. Манускрипт з вулиці Руської)*);

- весела, яскрава (*...тут любили смерть веселу, яскраву, а ще більше любили світлу перемогу, кожен з присутніх заздалегідь загадував собі якесь бажання, пов'язане з перемогою коней світлішої масті, коли ж такими ставали коні*

чистої імператорської масті, то це вважалося якнайліпшою прикметою для всіх, найперше ж – для царствующої особи (П. Загребельний. Диво));

- пристрасна, гаряча¹⁰ (*І в тому пеклі Горобенко самим життям своїм нараз відчув **пристрасну і гарячу смерть*** (Б. Антоненко-Давидович. Смерть));

- романтична, зваблива (*Я з жахом усвідомлював її рацію, а надто, що схожі думки не раз навіювалися й мені, а все ж я відчував, що ледве чи коштує того дару, який вона мені офірує – смерті в її компанії, **романтичної смерті, звабливої смерті, вічної смерті*** (Ю. Винничук. Весняні ігри в осінніх садах));

- приємна (– *То ще не найгірше, матимете **приємну смерть** в обіймах хвиль* (Б. Бойчук. Життя з Алісою поза дзеркалом));

- предмет зацікавлення (*Десь воно так і було: з п'ятнадцяти років Север'яна **цікавила смерть**, точніше те, що викликає смерть* (О. Ульяненко. Серафима)).

Позитивна сенсорна оцінка концепту *смерть* актуалізовується в контекстах дієсловами **любити** (... *це була прекрасна мить, тим прекрасніша, що перемогли коні білої імператорської масті; на іподромі завжди панував забобон щодо кінських мастей: коней чорних, вороних, карих, гнідих сюди не допускано, бо ті масті вважано за кольори смерті, тут **любили смерть** веселу, яскраву, а ще більше любили світлу перемогу* (П. Загребельний. Диво)), **бажати** (*Ось був один вельможа, який **бажав смерті** власному братові* (М. Соколян. Херем)), **просити** (– *Ти сам будеш **просити смерті*** (О. Бердник. Чаша Амріти)).

б) негативний маркер:

- мученицька (*Минуло понад сім століть відтоді, як він прийняв **мученицьку смерть** на півночі Африки, в Александрії Єгипетській, де заснував перед тим Христову Церкву* (Ю. Андрухович. Перверзія));

- люта (*Горобенко раптом подумав: «Ой, мабуть, **люта смерть** під такими поглядами!»* (Б. Антоненко-Давидович. Смерть));

- гидка (*Не уявно-поетична, а сама справжнісінька, прозаїчна й **гидка смерть*** (Іван Багряний. Людина біжить над прірвою));

¹⁰ У значенні «сповнена енергії; пристрасна» [АТСУМ 1971: 37].

- тягар (*Невдовзі він уледів і Беня – на шибениці серед повішених перед базаром упізнав його по рудій борідці та горбатій спині, яку не випростав навіть **тягар смерті*** (В. Шкляр. Чорний ворон. Залишенець));

- заздрість (*Хіба не варте таке життя в очах тих, хто упинається кожного дня в синій екран телевізора? Навіть **смерті заздять*** (О. Ульяненко. Жінка його мрії)).

Негативне ставлення до смерті виражають дієслова **ненавидіти** (*Чотирнадцять місяців ріжу, і хоч би тобі один загукав, почав клясти, **ненавидіти смерть**, ляяти її, суку!* (О. Довженко. Воля до життя)), **боятися** (*А жінки не бачать Михайла, вони зараз оплакують солдата-індуса, мужнього кшатрія, який не **побоявся смерті*** (О. Бердник. Чаша Амріти)), **зневажати** (*Хай **зневажає смерть!*** (О. Бердник. Подвиг Вайвасвати)).

2. Сублімована оцінка:

а) позитивний маркер:

- розкішна (*Ти отримав найвищий дар, який тільки можна отримати: **розкішну смерть**, якій можна заздрити, про яку могли складати пісні й легенди* (Ю. Винничук. Весняні ігри в осінніх садах));

- велична (*Ви нічого не створите **величнішого за свою смерть**, а все, що ви написали, буде осяяне ореолом цієї смерті* (Ю. Винничук. Весняні ігри в осінніх садах)).

б) негативний маркер:

- дурна (*Але подолати **дурну**, передчасну **смерть** можна!* (М. Дашкієв. Торжество життя));

- дурнувата (*Але чому вона вибрала таку **дурнувату смерть**, хіба мало всіляких пігулок, розкиданих по шафах?* (О. Ульяненко. Жінка його мрії));

- нагла (*Хтось може позаздрити на золото й знайти в ньому свою **наглу смерть*** (І. Білик. Танго));

- ганебна (*– Так, що ж ти, бісова душе, сто копанок чортів тобі в печінку, москалі тебе не дострелили, так ти сам собі **ганебну смерть** здумав заподіяти!* (Д. Білий. Заложна душа));

- брутальна (*Адже священні укладення оголошують нечистим геть усе, дотичне до смерті, надто ж смерті брутальної та лихої* (М. Соколян. Херем)).

3. Раціоналістична оцінка:

а) позитивний маркер:

- право вибору (*Право вибору – це право смерті* (О. Уляненко. Серафима));

б) негативний маркер:

- звитяжна (*Асата не зважав на те – з такою зневагою ставиться самогубця до долі човна, який от-от потоне – що лютіша буря, то звитяжніша смерть* (М. Соколян. Херем)).

Раціоналістична оцінка концепту *смерть* актуалізує ціннісний вектор «свій – чужий», який залучаємо до **нейтральнооцінних**:

- своя (*Андрій дивився на них несамовитими очима, відчуваючи свою смерть, схлипнув безпомічно і, коли вже вгорі ноги відділялися від столу, встиг крикнути божевільно й розпачливо* (Іван Багряний. Сад Гетсиманський));

- чужа (*Гур із подивом зрозумів, що вбивство жодним чином його не зворушило, тоді як інші скотарі з полегкістю опускали руки в «живу» воду джерела, неначе тінь чужої смерті пропікала їм долоні* (М. Соколян. Херем));

- власна (*Ще в юності він вирішив якось керувати власною смертю, а не цілком покладатися на невідомість* (Т. Прохасько. НепрОсті)).

Отже, концепт *смерть* акумулює загальнооцінні й конкретнооцінні значення, останні з яких представлені значно ширше у творах Новітньої української літератури. Найпоширенішими в українській когнітивно-мовній картині світу є такі ціннісні характеристики концепту *смерть*, як «природна / неприродна», «красива», «геройська», «легка», «страшна», «ганебна», «звичайна», «велична», «нагла». У межах ціннісного компонента концепту виокремлюємо такі загальнолюдські цінності, як *свобода, воля, щастя*.

3.3 Символьний складник

Символізм – найважливіша риса міфологічного мислення, в якому немає чіткого поділу на абстрактне й конкретне, раціональне й ірраціональне, розуму й емоцій, суб'єкта й об'єкта, істоти та її імені, речі та її атрибуту тощо. Перенесення образу одного конкретного предмета на інший було основою сприйняття й опису навколишнього світу. Нерозчленований синкретизм первісного світосприйняття формував донаукові уявлення про людину та її довкілля, які потім символізувалися. Певний рівень менталітету архаїчної культури репрезентовані в символіці живих та неживих сутностей [97: 343].

Смерть має різні обличчя, її втілене існування взагалі – це людська фантазія. У носіїв мови є потреба пояснити невідоме й страшне за допомогою зрозумілого, надати йому узвичаєні форми.

Смерть, за загальними народними уявленнями є, з одного боку, символом розпаду, з іншого, – символом народження нового життя, джерела духовного життя, відродження матерії, символом вищої свободи, вічного життя. Смерть у всі часи сприймалася як велике горе, і водночас люди розуміли її неминучість. Ставлення до смерті було неоднозначним, і це відбивалося на характері поховальних обрядів. Але якщо душа залишала тіло назавжди, то дух нібито міг повернутися до тіла [243: 761].

У мистецтві найпоширеніше зображення смерті у вигляді скелета-вершника, закутаного в плащ з капюшоном, озброєного косою, або тризубом, або мечем, або цибулею і стрілами. Символи смерті охоплюють скелет, могилу, череп, фігуру, закутану в чорний плащ (як, наприклад, грецький бог Танатос). У західній традиції зі смертю асоціюється чорний колір, у східній – білий. Смерть зображували також і у вигляді бою в барабан або танцівниці. Приємнішим символом була жінка в чорній накидці або мусульманський Ісрафіл – ангел Судного дня [269].

Коса, серп – знаряддя Смерті-вбивці (*Над нею стояла Смерть з косою, блискучою від фольги, мати була закутана у квітчасту хустку, я впізнавав її з голосу і кидався до неї на руки, я був гордий, що вона така красива Циганка, а*

вона ворожила по моїй маленькій долоньці мені велику долю (Л. Костенко. Записки українського самашедшого), (На видимому плані був союз селян з робітниками, в невидимому ж – окультному він – **серп** означав те ж саме, що й **коса** – великий мор, **смерть** (Р. Савченко. І бачив я звірину...)).

Образ старої жінки – традиційний символ смерті – також є найчастотнішим у розглянутих текстах (...ведеш його коридором, мов проважайш кудись, да, значить, а він тобі щось розказує, хихотить по-ідіотському, і не віре, що позаду **смерть чалапає** моїми чобітьми... (О. Ульяненко. Сталінка); (...**смерть прийшла, торохкотіла** кістками, **зачаламкала** вставленими золотими зубами знайомого Михайлового лікаря-зубопротезника, але Михайло нагнав її... (О. Ульяненко. Сталінка)). Поцілунок смерті є символом умирання на мить, після чого людина може жити й далі (– *От мудак!* – кажу йому жартуючи. – *Будеш довго жити! І це ж треба у такому віці – зустрітися зі смертю! Вона тебе хоч поцілувала?* (А. Дністровий. Місто уповільненої дії)).

У творах Новітньої української літератури зустрічаємо уособлення смерті у вигляді молодої жінки, яка вабить флюїдами (Вона до кінця роботи не могла притлумити в собі відчуття – з **іскристими флюїдами смерті** (О. Ульяненко. Серафима)).

За зовнішніми ознаками ототожнюють смерть зі сном – вічним (Щодня, – думав він, – ми живемо, щоб **померти на ніч і знову народитися вранці**. Щодня ми вмираємо і цим звільняємося від потреби розв'язувати найхімернішу з загадок – темряву (В. Шевчук. Дім на горі)) чи обмеженим у часі (Але тиша в ній – як і всюди – була такою глибинною, що залишалось уявити собі **смертний сон**, який зламав невідому пару, як тільки та осягнула вершину любоців (Ю. Андрухович. Московіада); Орхідея зводиться на ноги, але сон валить її на диван. Хто відрізнити **сон від смерті?** (О. Ульяненко. Серафима)).

Холод часто асоціюється зі смертю. Інколи вона має холодний (зимний) подих (Сльози покотилися їй з очей, великі, щедрі, **холодний подих смерті** вона відчула в цій душній, непровітреній кімнаті (В. Шевчук. Дім на горі)); вона приходить несподівано (Усе це були швидше наслідки: млявість письма

найчастіше свідчить про почуттєве спустошення, а **смерть** обов'язково **вдирається** туди, де не вистачає любові (Ю. Андрухович. Московіада)) чи переслідує людину впродовж певного часу (*Але зовсім інші відчуття, тягуче, мов гума, поволі почало захоплювати все його тіло, доки жах і туга не вибухнули у його голові. Значить, це тільки ось вона наближається, смерть* (О. Ульяненко. Жінка його мрії); *Смерть іде до вас!* – кричить він, від чого присутні сичать на нього, щоби поводився трішки тихіше (А. Дністровий. Місто уповільненої дії)).

Віра посідає центральне місце серед ментальних цінностей українського народу. Згідно з християнськими уявленнями, людина, крім тіла, має ще дві субстанції: душу й дух. Смерть – у символічному змісті – дорівнює смерті душі, тобто відторгненню від тіла і душі, і духу [269: 761] (*Яка різниця, як називається оце тлінне тіло? Головне – безсмертна душа* (Ю. Андрухович. Московіада); *Переступив поріг, тремтячи, – в ніздрі вдарив дух мертвого тіла й пустині* (В. Шевчук. Дім на горі)).

Смерть усвідомлювана як певний перехід душі з одного стану в інший та її майбутнє існування (*Ясьо відчув себе за якимось порогом, де вже нема смерті, тобто за порогом смерті, де вже є тільки густа, аж алергійна, вічність* (І. Павлюк. Біографія дерева племені поетів); *...коли я все це зрозумів, то зрозумів і те, що найкращою точкою відліку є смерть. Адже саме смерть є початком нового, безсмертного існування* (Ю. Іздрик. Флешка); *Кожна трансгресія вела у віддзеркалення. Кожна смерть – у безліч інших смертей, життів, народжень* (Ю. Іздрик. Таке)).

З релігійним віровченням пов'язано усвідомлення грішності людини від народження, тому невіддільною від смерті є кара – розплата за земне життя (*Чекання смертної кари – це і є, можливо, чекання щастя: сну-забуття або ж польоту-забуття, тобто абсолютної швидкості, або ж абсолютного спокою – що одне і те ж* (І. Павлюк. Біографія дерева племені поетів)).

Штучні квіти у слов'ян асоціюються з траурними, ритуальними квітами. Вони символізують обряд поховання (*– Невже ви не розумієте, що штучні*

квіти – це символ смерті, але смерті невідвортної, смерті смертельної, символ занепаду і розпаду, вони ніколи не воскреснуть для нового життя, не їм промовить Господь: «Встаньте і йдіть!» (Ю. Винничук. Танго смерті)).

В аналізованих літературних творах символічні кольоропозначення смерті виявлювані чорним, білим, червоним, фіолетовим, жовтим, блакитним. Вживанішим є традиційний для західної культури символ смерті – чорний колір: *Він стукав і стукав, а той стукіт бив у голову й відбивався від чорних мертвих вікон* (В. Шевчук. Дім на горі). Червоний колір – колір крові, тому він символізує насильницьку смерть, кровопролиття (*Сипав проз стіни станції, де червона смерть понад загарбаними клунками простягла руку до ребер матерів і дітей* (Василь Барка. Жовтий князь)).

Незважаючи те, що в слов'янській картині світу білий колір є символом радості й чистоти, він також асоціюється з блідістю та безкровністю мерця (*Десь, напевно, вирощують ангелів... як гусей. Білих, мов смерть* (І. Павлюк. Біографія дерева племені поетів); *Мертве саяво обливало їй обличчя мерзлим молоком, і в ньому поблискували її очі* (В. Шевчук. Дім на горі)).

Традиційні народні уявлення асоціюють фіолетовий, який об'єднує червоний і блакитний, з очищенням та небесною гладдю. Нетиповим є уживання фіолетового кольору в українській літературі на позначення смерті, що, очевидно, мотивовано його густиною чи насиченням (*По-хазяйськи крєтали кури на тинах, мертва димова нитка з дядьківських тракторів сукалася в одну суєтливу струну печалі, на якій неможливо було зіграти на тверезу голову – без горілки, кохання, або запаху бузку, що мав фіолетовий колір, колір смерті* (І. Павлюк. Біографія дерева племені поетів)).

Жовтий колір є символом нищення навколишнього світу (жовтого кольору суше змертвіле листя, трава) та людини (*І зробилася матір наша жовта як смерть* (В. Дрозд. Листя землі)). Блакитний – символ конечності прекрасного і неповторного людського життя та недосяжності вічного, як недосяжна небесна блакить (*Все це вже було описане ним у «Баладі про блакитну смерть», про що вона швидше за все не здогадувалась* (Ю. Андрухович. Дванадцять обручів)).

Українській когнітивно-мовній картині світу притаманне асоціювання смерті з темнотою, адже світло є символом життя, життєствердної енергії (*Йому навіть чудно стало, що стоїть ось тут, на скелі, зовсім поруч із сонним будинком, від якого долинає раз у раз півняче кукурікання, – страшно йому стало, що його можуть побачити із тих підсліпуватих і на позір мертвих вікон* (В. Шевчук. Дім на горі); *Але там, глибше, є темні мертві вулиці й площі, є глухі подвір'я, покручені сходи підвалів, забиті дошками вікна* (Ю. Андрухович. Рекреації)).

У структурі концепту *смерть* символічний компонент за кількістю контекстуальних реалізацій досить широкий. Концепт *смерть* експліковано в досліджуваних текстах у символічному змісті через антропоморфні ознаки (*образи молодої й старої жінки*), теоморфні ознаки (*душа / дух, кара*), колоративні символи (*чорний, білий, фіолетовий, жовтий, блакитний кольори*); образи-символи *сон, початок, холод, темнота*.

3.4 Сценарій

Сценарний підхід до аналізу концепту як динамічного утворення дає змогу розглянути «ментально-мовну структуру, що репрезентує знання про стандартну (стереотипну) ситуацію через ланцюг каузально пов'язаних дій, які розгортаються в часі» [69: 8]. Отже, сценарій, як набір одиниць нижчого рівня, описує послідовність стереотипних подій.

Сценарій смерті розгортається двома векторами – *ретроспективний* (попередні уявлення про подію) та *проспективний* (подія в цілому). Ми виділяємо у структурі концепту *смерть* **емотивний** і **подієвий** сценарії (за класифікацією Л. Мальцевої [115]). Емотивний сценарій містить інформацію про безпосередні фізичні симптоми та довготривалий вплив переживання смерті на людину, а також способи подолання цього емоційного стану, виходу з нього. Сценарій здійснення події містить такі елементи: 1) каузатор події, 2) власне-подія, 3) способи подолання події. Сценарії можуть перетинатися чи доповнювати один одного.

Смерть є особливою екзистенційно важливою подією для людини, адже її ніхто не може уникнути. Смерть підбиває підсумки людського життя, тому людина протягом життя постійно рефлексує про неї й боїться моменту смерті як чогось невідомого.

3.4.1 Емотивний сценарій

I. Переживання, пов'язані з очікуванням смерті. Однією з причин переживання людиною з приводу смерті є передчуття, очікування події. Адже людина – єдина істота, яка усвідомлює свою смертність (*...цивілізація пірамід, велике в своїй безжальності нагадування людям про їхню смертність та водночас ще більше свідчення нерозривності поколінь і незнищенності народу і всього людського роду...* (П. Загребельний. Безслідний Лукас)). Тому людина багато рефлексує про її причини й наслідки (*Все воно вчасно приходить: втома і думки про смерть. Але не сама смерть* (О. Ульяненко. Жінка його мрії)). У більшості випадках людина боїться смерті як явища невідворотного й несподіваного (*Матусю мучили страшні думки про смерть* (Є. Кононенко. Повії теж виходять заміж)).

Відома філософська концепція З. Фрейда про «потяг до смерті» як «внутрішню тенденцію до повернення до свого початкового неорганічного стану» [196], що викликає такі емоції, пов'язані з передчуттям смерті:

- *потяг до смерті (Людина, неготова відійти в небуття першої-ліпшої миті, взагалі не мала морального права творити поезію. Це вам не конференційні Ерос із Танатосом. Це непереборний потяг до смерті, що супроводжує кожного посправжньому обдарованого* (Ю. Іздрик. Таке));

- *цікавість (Десь воно так і було: з п'ятнадцяти років Север'яна цікавила смерть, точніше те, що викликає смерть* (О. Ульяненко. Серафима));

- *бажання / небажання померти (Зараз мені хочеться померти. Раптово. Впасти на землю, і більше не встати* (Є. Кононенко. Повії теж виходять заміж) / (*– Довіку чи ні, а раніше строку не хочеться помирати* (В. Малик. Посол Урус-Шайтана));

- мрія (*Ти живеш, а потім починаєш мріяти про смерть. Ось так: закрити очі і не прокинутися* (Є. Кононенко. Повії теж виходять заміж)).

II. Виникнення почуттів, пов'язаних з власне-смертю. Прототипною причиною виникнення емоцій є втрата – подія в особистому житті людини, в результаті якої вона назавжди втрачає когось (щось). Наслідком цього є втрата суб'єктом можливості задовольнити основні емоційні або духовні потреби, що викликає почуття глибокого душевного страждання.

Оцінка смерті як події відбувається з огляду на її вплив на життя людини, її значущість для близьких та рідних померлого. Смерть може приносити велике чи невелике, незначне горе, нещастя. Смерть-подія актуалізує також вектор оцінки «істинність – неістинність»: смерть може викликати справжні, сильні, щирі почуття.

Справді сильні почуття виникають тоді, коли людина дізнається про подію й оцінює її як щось «хороше» чи «погане», про що свідчить той факт, що метафоричні обороти зі значенням емоційного переживання смерті актуалізують подієве значення однойменної лексеми:

- печаль (*Він таки обернувся, наткнувся на двоє блискучих очей, з безкінечною печаллю, яку, напевне, у жінки можуть вичитати убивці і ті, котрі працюють поруч зі смертю* (О. Ульяненко. Жінка його мрії));

- біль (*Він радів з кожної живої істоти і йому боліла смерть найменшої комашини* (Б. Бойчук. Аліпій і його наречена));

- релігійний страх (*Хазяїн перехрестився. – Ти що, такий віруючий! - визвірився капітан. – Так. Смерть завжди викликає подібне. Принаймні у мене* (О. Ульяненко. Жінка його мрії)).

Якщо смерть є бажаною, вона може викликати позитивні емоції:

- радість (*Я тримав збиту дівчину за руку, поки вона не померла... в якийсь момент мені здалося, що вона радіє* (Т. Малярчук. Говорити));

- щастя (*Істота, яка живе своєрідним життям, мучиться, страждає і як найбільшого щастя благає смерті* (М. Дашкієв. Довічні муки пекла));

- полегшання (*Швидше, Лорду **полегло** від того, що Лопати **вже немає*** (О. Ульяненко. Сталінка)).

III. Безпосередня реакція на подію. Безпосередньою реакцією від смерті близької людини є горе, яке у слов'янській традиції не прийнято приховувати, опановувати (*Для Борьки **смерть** його батька найстрашніше **горе*** (Л. Костенко. Записки українського самашедшого)). Емоція горя від смерті неконтрольована або важко контролювана. Переживання горя повністю опановує людину, що реалізується у контекстах фразеологізмом **убитий горем** (*Вона мовчки посунулася, княжий стілець був досить широкий, щоб поміститися обом, так і сиділи вони довгий час, притиснуті одне до одного, мов молодята, вперше сиділи як люди, **вбиті горем людським, а не вигаданим, може, й востаннє*** (П. Загребельний. Диво)), **схибнути від горя** (*Коли поховав, думали, чи аж не **схибнувся від горя, від переживань*** (О. Гончар. Бригантіна)).

Зовнішнім проявом емоцій від втрати є **сльози, ридання** (*І дядина, красуня тітка Ганнуся, точнісінько так **ридала, коли стояла на могилі** навколуюшки, розхристана, з розметаною косою, затискуючи руки між колінами, – над розстріляним своїм чоловіком, а його, Максимовим, дядьком, колись ...* (Іван Багряний. Людина біжить над прірвою)), **крик, істерика** (*Усюди панує важкий сопух, кожен, хто заходить сюди, притуляє до обличчя хустинку, неможливо витримати тут довше, як кілька хвилин, а люди прибувають і прибувають, і вже не тільки львів'яни, а й селяни, деякі прибули своїми возами і, упізнавши когось із **рідних, виносять і кладуть на воза, чоловіки роблять це мовчки й похмуро, а жінки **кричать в істериці,**** кленуть убивць і Запитують у Бога: «За що!» (Ю. Винничук. Танго смерті)).*

IV. Засоби подолання негативних емоцій. Негативні емоції впливають на людину й погіршують її здоров'я, фізичний стан, настрій. Тому негативні емоції необхідно якомога скоріше подолати.

Людина знаходить розраду в думках про смерть як з необхідним кінцем життя й намагається **змиритися** з сумною подією (*Ніколи, ні за яких обставин, бо хіба можна **змиритися зі смертю коханого?*** (Р. Самбук. Останній заколот)).

Українській культурній традиції притаманне також вираження **співчуття** людині, яка зазнала втрати рідних чи близьких (*Ще раз вшанували пам'ять, ще раз президент висловив **співчуття** сім'ям загиблих і призначив комісію для з'ясування причин* (Л. Костенко. Записки українського самашедшого)).

3.4.2 Подієвий сценарій

I. Каузатор події. Причиною смерті може бути як **природне припинення існування** (*Ще за два-три роки до смерті Грицько бачив, що яблуні всихають, мертвіють, це була **природна смерть** від втоми, вони втомилися за своє довге життя, як і він, Грицько, і майже не родили, лишень врожайного літа на їхніх верхівках ще червоніли дрібні, в наростах та бородавках, яблука* (В. Дрозд. Ворон)), так і **навмисне заподіяна смерть**, як-то вбивство (*Для яких одна лише думка про **вбивство** викликає таку непоборну відразу, що жодна сила у світі не змусить їх проливати кров живих істот* (А. Дімаров. Друга планета)) та його вияви:

- самогубство (*Знову, як у найгірші свої олишівські часи, я присягався на чернігівському Валу, над Десною, «рідній землі чернігівській і усьому українському народові не **укорочувати свого життя самогубством**, зберегти себе для української літератури ...* (В. Дрозд. Музей живого письменника, або моя довга дорога));

- страта (*Присуд був **одностайний: страта через повішення**, його тут же виконали* (В. Малик. Чорний екватор));

- знищення (*...копита здіймалися над ним, падали мовби на нього, він провалювався разом з ними в **смерть і знищення**, він міг бути розтоптаний десять і сто разів, знищений без сліду, перетворений на розплющений корж кривавого м'яса, але...* (П. Загребельний. Євпраксія)).

Причиною смерті можуть бути певні зовнішні обставини:

- відсутність харчування (*Навіть **померти від голоду й спраги в отих піднебесних, білих від спекоти горах** вважав за ліпше, аніж ковтати глистяюгу в настогидлій валці, дивитися наненависну, розгойдану на коневі могутню*

постать *Какорину*, чути його безугавний, дуркуватий спів про теплих жон і міцні меди (П. Загребельний. Диво));

- війна (поранення) (*Два роки тому її чоловік помер від фронтових поранень* (Д. Білий. Басаварюк ХХ));

- хвороба (*У просторій хаті вже стояв галас і біганина – молода племінниця Половченка, миловида чорнокоса Ярина (батько загинув на останній турецькій війні, а мати, рідна донька Гната, померла від чуми, що викосила років п'ятнадцять тому пів-Запоріжжя), разом із Гнатовою жінкою вже накривали величезний стіл у світлиці* (Д. Білий. Заложна душа)).

Каузатором смерті у непрямому значенні («дуже сильно») є почуття й емоції:

- захват (*– Коли ми з Олесем поїхали до цього готелю, щоби домовитися про оренду й самим пересвідчитися, що він підходить для нашої компанії, ми мало не померли від захвату* (Люко Дашвар. Мати все));

- щастя (*Казав – побачив і помер від щастя* (Люко Дашвар. Рай.Центр));

- заздрість (*О-ой! Та якби Сердюки свої капітали на оглядини виставили, Віта Челядинська зірвала би зі своєї шиї штучний, як всіх переконує, діамант, проковтнула, порізала всі кишки і померла б від заздрощів!* (Люко Дашвар. Рай.Центр));

- горе (*– Кажу вже всю правду, бо помру від горя!* (Люко Дашвар. Село не люди)).

II. Власне-подія. Власне-подія є стрижневим елементом подієвого сценарію, актуалізована в контекстах екзистенційними конструкціями **смерть прийшла, настала, настигла** (...*смерть прийшла, торохкотіла кістками, зачаламкала вставленими золотими зубами знайомого Михайлового лікаря-зубопротезника, але Михайло нагнав її...* (О. Ульяненко. Сталінка); *Його смерть настала в ніч із 6-го на 7-ме липня* (Ю. Андрухович. Дванадцять обручів); *Саме тоді смерть настигла й Франца Коковського...* (Р. Іваничук. Вогненні стовпи)).

Подієвий предикат *наближається* виражає поступовий процес вмирання (*Значить, це тільки ось вона наближається, смерть* (О. Ульяненко. Жінка його

мрії)). Але найчастіше смерть є раптовою, неочікуваною в певний момент подією (*Смерть може прийти несподівано!* (Є. Кононенко. Повії теж виходять заміж)).

Смерть-подія актуалізує такі когнітивні ознаки концепту *смерть*:

- «невідворотність» (*Невже ви не розумієте, що штучні квіти – це символ смерті, але смерті невідворотної, смерті смертельної, символ занепаду і розпаду, вони ніколи не воскреснуть для нового життя* (Ю. Винничук. Танго смерті));

- «невідкладність» (*Одного дня, проте, він прокинувся зрячим, і весь його сором оприявнився з нищівною силою громовиці, і він впав долілиць, бажаючи собі невідкладної смерті* (М. Соколян. Херем));

- «неочікуваність» (*...у ньому лишився, розмірковуючи про те, чи є хоч крапля твоєї провини в його передчасній смерті, чи повинен був ти, ризикуючи собою, все-таки врятувати його аристократичне злочинське тіло* (Ю. Андрухович. Московіада)).

Українській християнській традиції притаманні певні обряди, пов'язані з похованням померлої людини: **похорон** (*Смерть і похорон матері зробили мене не по роках дорослим* (В. Дрозд. Пришестя)), **поминання** (*Москвичі знову скорботно кладуть квіти, поминають загиблих* (Л. Костенко. Записки українського самашедшого)), **оплакування** (*Оплакувано смерть Борисову й правлено молебні на спомин його душі, пливли далі, нові чутки стрічали їх тепер уже про смерть Святослава в далеких Карпатах од рук Святополкових, а там і про зникнення Глібове, який поїхав до Києва, щоб побачити отця свого, а побачив, виходить, тільки смерть, знову ж таки од рук окаянного брата, необачно колись діафнґрітого їхнім покійним отцем* (П. Загребельний. Диво)).

III. Способи подолання смерті. Людина протягом усього свого існування намагається знайти рецепт безсмертя і вірить, що він обов'язково віднайдеться (*Але подолати дурну, передчасну смерть можна! Можна!.. І тому, хто це зробить, людство поставить найкращий пам'ятник – воно зростатиме здорове*

і щасливе. Заради такої мети не шкода віддати навіть власне життя (М. Дашкієв. Торжество життя)).

Найпоширеніший спосіб подолання смерті полягає у тамуванні страху, втечі від думок про неминучий кінець (*Власне, й не прибився, а прийшов цілком усвідомлено, вибравши заздалегідь професорову адресу, навіть знаючи, що Отава не евакуювався в тил, ще більше відаючи навіть про те, що Отаву випущено з концтабору, отже, професор стояв перед лицем остаточності, мав в одній руці життя, а в другій смерть, а якщо точніше, то в обох у нього була вже **смерть**, і тільки чудом **він скинув її** і опинився серед живих, а живий думає про живе (П. Загребельний. Диво)).*

Подолання смерті може бути спрямоване на зміну об'єктивної ситуації різними засобами:

- боротьба (*Життя в ньому боролось зі смертю, а ще не співали й другі півні... (І. Білик. Похорон богів));*

- підтримка (*Але вона **взяла його за руку**, стиснула вологу долоню тонкими холодними пальцями, і він, Хруст, звів догори обличчя. **Смерть відступила** (О. Ульяненко. Серафима));*

- порятунок (*Воно вимагає, щоб вмер ти. І хто його зна, чи Давид-птахоріз тебе **порятує від смерти** (Ю. Іздрик. Флешка));*

- переховування (*...бояри й воєводи власноручно проломали поміст у горниці, щоб **приховати від смерті** звичний хід, яким користувався небіжчик, загорнули тіло Великого князя в килим, спустили на віжках на землю і поклали в сани, запряжені вісьмома парами білих волів, як велів старий полянський звичай (П. Загребельний. Диво)).*

На сьогодні людству вдалося знайти тільки один спосіб вічно жити – це **пам'ять**. Доки людина живе у споминах нащадків, доти вона безсмертна (*Дивися, ти є! Ти будеш **пам'ятати** моє життя, я тобі все розповіла. Це і є **безсмертя** (Т. Малярчук. Говорити)).*

Але людина усвідомлює, що смерть є обов'язком, невідворотним фіналом життя, посланий Богом, який досі нікому не вдавалося оминати (*...**нічого не***

вдієш – померла, то померла. Така воля Господня (Т. Малярчук. Говорити)) чи побороти (*З божевіллям боротися однаково, що зі смертю, вирішив він, заводячи машину мокрим асфальтом під густе намисто новорічних та різдвяних гірлянд* (О. Ульяненко. Жінка його мрії)).

Смерть-подія може бути початком розгортання інших сценаріїв, реалізуючи когнітивну ознаку «початок нового життя» (*Кожна трансгресія вела у віддзеркалення. Кожна смерть – у безліч інших смертей, життів, народжень* (Ю. Іздрик. Таке)).

Отже, емоції, пов'язані з подією смерті, є фрагментом когнітивної картини світу людини. В основі сценарію концепту *смерть* покладено схему ситуації, що містить власне-подію, його оцінку й емоційне переживання. У центрі емотивного сценарію перебуває емоція, пов'язана з подією смерті, яка постає причиною виникнення емоцій. У подієвому сценарії, навпаки, переживання з приводу смерті є наслідком події.

Висновки до розділу 3

Проаналізований матеріал дав змогу виділити низку когнітивних ознак образного, символічного та ціннісного шару концепту *смерть* в українській когнітивно-мовній картині світу.

Образні ознаки концепту *смерть* представлені ознаками живої (*вітальні, антропоморфні, зооморфні, вегетативні*) та неживої природи (*ознаки стихій, майна, артефактів, речовинні, їжі, темпоральні й просторові ознаки*).

Антропоморфні ознаки (*емоційні, етичні, соматичні, інтерперсональні, соціальні, ментальні, релігійні*) становлять 38% від загальної кількості образних ознак, які реалізуються численними когнітивними моделями: 1) емоційні ознаки (*«страх», «лють», «заздрість»* тощо) – 26% (від загальної кількості актуалізації антропоморфних ознак); 2) етичні ознаки (*«брутальність», «огидність», «потворність»* та ін.) – 19%; 3) соматичні ознаки (*«обличчя», «ноги», «очі», «рука»* тощо) – 18%; 4) інтерперсональні ознаки (*«турбота», «чесність», «терпіння», «невблаганність», «жорстокість»* та ін.) – 15%; 5) соціальні ознаки

(«одруження», «служба», «коханка», «працівник» та ін.) – 8%; 6) ментальні ознаки («позбавлення страждань», «заборона», «вшанування» тощо) – 8%; 7) релігійні ознаки («духовність», «благо», «воля Бога») – 6%.

З огляду на частотність ознак найбільш яскраво концепт *смерть* вербалізовано метафорами *смерть* – «страх» та *смерть* – «позбавлення страждань». Перевага антропоморфних ознак свідчить про те, що людина сприймає світ через себе, наділяючи його власними рисами. Велика кількість контекстів з емоційними антропоморфними ознаками пояснюється емоційністю та ліризмом, притаманними українському менталітету.

Вітальні ознаки (17%) також виступають продуктивною основою в осмисленні концепту *смерть*. Найчастотнішими вітальними ознаками в аналізованих текстах є «сон», «дихання», «точка відліку».

Серед ознак неживої природи більшою частотністю вирізняються *артефактні* ознаки (11%) та ознаки *простору й часу* (9%), найяскравіше актуалізовані метафорами *смерть* – «творіння», «утілення» та *смерть* – «місце», «гніздовище», «межа» відповідно. Ознаки *їжі* (8%), *майна* та *стихій* (по 4%) є менш частотними в складі концепту *смерть*.

Ціннісний складник є визначальним у структурі концепту, адже наявність ціннісного компонента відрізняє концепт від інших понять (власне-поняття, значення тощо), якими оперує сучасна наука, і розкриває найбільш суттєві для певної культури ціннісні домінанти. Серед оцінних значень, що репрезентують концепт *смерть* в українській мові, ідентифіковано загальнооцінні й конкретнооцінні. У межах загальнооцінних значень концепту зафіксовано: 1) позитивнооцінний компонент, виявлюваний ознаками «природна / хороша» *смерть*, «красива», «геройська», «легка»; 2) негативнооцінний компонент, актуалізований у контекстах когнітивними ознаками «щось дуже погане, неприємне, небажане», «насильницька», «страшна», «ганебна», «паскудна», «прозаїчна»; 3) нейтральнооцінний компонент (ознака «звичайна»). Конкретнооцінні значення представлені сенсорною (позитивний маркер – «сильна», «весела», «яскрава»; негативний маркер – «мученицька», «люта»,

«гідка», «прозаїчна»), сублімованою («розкішна», «велична», «дурна», «нагла» та ін.) та раціоналістичною («право вибору», «звитяжна», «своя», «чужа») оцінками.

У символічному аспекті українська лінгвокультура описує смерть через антропоморфні ознаки (*образи молодої й старої жінки*), теоморфні ознаки («душа / дух», «кара»), колоративні символи (*чорний, білий, фіолетовий, жовтий, блакитний кольори*), образи-символи *сон, початок, холод, темнота*.

Для концепту *смерть* характерною є структурованість стереотипної інформації про подію смерті. Сценарій завжди є виразником події у динаміці. Аналіз мовного матеріалу дав змогу виділити *емотивний* та *подієвий* сценарії концепту. Більш значущим для концепту *смерть* є емотивний сценарій, який містить такі етапи: 1) переживання, пов'язані з очікуванням смерті; 2) безпосередня реакція на подію; 3) засоби подолання неативних емоцій. Подієвий сценарій містить елементи: 1) каузатор події, 2) власне-подія, 3) способи подолання події. Смерть часто виступає початком розгортання інших сценаріїв, реалізуючи когнітивну ознаку «початок нового життя».

Основні положення розділу відбито в окремих публікаціях автора [180; 181; 187; 189; 190; 191; 192].

ВИСНОВКИ

Характерною рисою сучасної вітчизняної й закордонної лінгвістики є розвиток когнітивного й лінгвокультурологічного підходів до вивчення семантики слова. Когнітивна лінгвістика вивчає вербалізацію пізнавальних процесів, лінгвокультурологія розглядає взаємозв'язок культури й мови в процесі їх функціонування.

Визначальним терміном когнітивної лінгвістики й лінгвокультурології є концепт. Концепт – це ментальне утворення, що поєднує пов'язані з певним явищем поняття, уявлення, знання, асоціації, переживання, частина яких становить інваріантне колективно напрацьоване й поняттєво структуроване ядро, а інші – індивідуальну змінну периферію. До інваріантних властивостей концепту належать: 1) мінімальна одиниця людського досвіду як ідеальне уявлення; 2) експлікованість словом; 3) наявність польової організації; 4) основна одиниця опрацювання, збереження й передавання інформації; 5) «розмитість» семантичних меж; 6) культурна й соціальна маркованість; 7) співвідношення універсального й індивідуального компонентів.

Концепт є основною одиницею вивчення національної когнітивно-мовної картини світу. Остання – це зафіксовані засобами мови знання певного етносу про навколишній світ, які зберезувано у свідомості людини через концепти.

Український художній дискурс (XX–XXI ст.) кваліфіковано як контекст реалізації концепту *смерть*, якому властиві «антропоцентричність» та «орієнтованість на план вираження».

У сучасній науковій літературі не існує єдиної методики аналізу концептів. Основу одних методик становить принцип польової структури концепту, в інших розглянуто найповніший набір ознак і когнітивних моделей, які формують структуру концепту. Оптимальною для повноти когнітивного й лінгвокультурологічного опису концепту *смерть* в українській когнітивно-мовній картині світу є аналіз шести складників – мотиваційного, поняттєвого; ціннісного, образного та асоціативного. З опертям на дві традиційні методики до

ядра концепту віднесено *мотиваційний, поняттєвий і ціннісний* компоненти, периферію становлять *образний, символний і асоціативний* складники.

Концепт *смерть* постає складним ментальним утворенням, що містить низку компонентів і реалізується в дискурсі. Розмаїття лексичних і фразеологічних засобів мовної об'єктивації концепту вказує на його значущість для української когнітивно-мовної картини світу. Семантичний аналіз на лексичному рівні має на оці виділення ключових і другорядних слів-репрезентатів концепту, які можуть належати до різних когнітем. Найбільш ємно концепт вербалізовано контекстом, який містить не лише пояснення певних репрезентатів концепту, а й когнітивні зв'язки його складників, аналіз яких дав змогу побудувати найповнішу концептуальну модель.

Етимологічний аналіз номінатами концепту *смерть* актуалізував ідентифікацію його мотиваційних ознак *«природна смерть / «хороша» смерть», «темрява / відсутність світла», «гинути», «безплідна земля», «відмерла частина чого-небудь», «мертва тканина на рані»*. Аналізований емпіричний матеріал ствердив, що перші три ознаки і до сьогодні є продуктивними в процесі об'єктивації концепту *смерть*. Не втратила актуальності ознака *«безплідна земля»* у значеннях *«неродючий ґрунт»* і *«безлюдна земля»*. Повністю втраченим є мотиваційні ознаки *«мертва тканина на рані»* й *«відмерла частина чого-небудь»*.

Мотиваційні ознаки не зникли в ході розвитку концепту *смерть*. Вони продовжують функціонувати як прямі поняттєві ознаки концепту: *«припинення існування», «кінець», «клінічна смерть», «біологічна смерть», «неминучість», «щось дуже погане, неприємне, небажане», «абсолют», «протилежне життя», «заклик до помсти, відплати», «занепад чого-небудь», «убивство», «знищення», «межа», «смерть душі», «найвища міра»*. Найчастотнішими прямими поняттєвими ознаками є *«припинення існування»* та *«щось дуже погане, неприємне, небажане»*. Непрямі поняттєві ознаки концепту (*«гибель / погибель», «край», «вимирання», «моровиця», «небуття», «скін», «сконання», «кончина», «амінь», «тлін», «могила», «амба», «каюк», «капець», «рішенець», «здихання»,*

«банкрутство», «плата», «життя», «порожнеча», «гроб», «свобода») зумовлені його входженням у синтагмальні й парадигмальні зв'язки та контекстуальним функціонуванням.

Концепт *смерть* реалізується в аксіологічному вимірі загально- й конкретнооцінними значеннями. Актуалізація концепту свідчить, що смерть як оцінна категорія характеризується позитивними й негативними властивостями, зумовленими неоднозначним ставленням до явища смерті: з одного боку, вона є невід'ємним, логічним кінцем людського життя, з другого, – визнавана її всеохопленість і невідворотність. Найпродуктивніше концепт *смерть* в українському художньому дискурсі репрезентований такими ціннісними характеристиками: «природна / неприродна», «красива», «геройська», «легка», «страшна», «ганебна», «звичайна», «велична», «нагла». У межах ціннісного компонента концепту виокремлювано загальнолюдські цінності *свобода, воля, щастя*.

Аналіз образного компонента концепту *смерть* уможливорює виокремлення в його складі ознаки живої й неживої природи. Основою концептуальних метафор живої природи в сучасному українському прозовому дискурсі постають антропоморфні ознаки, що підтверджує антропоморфізм української когнітивно-мовної картини світу. Серед ознак неживої природи виявлено ознаки стихій, речовинні ознаки, ознаки їжі та артефактів. Найпродуктивнішою в досліджених текстах є група артефактних когнітивних ознак.

Асоціативне поле доповнює структуру концепту *смерть*. Отримані в результаті проведеного спрямованого асоціативного експерименту дані розподілено за такими лексико-семантичними групами: морально-етична оцінка, естетична оцінка, емотивна оцінка, екзистенційно-темпоральна ознака, релігійна ознака, темпоральна ознака. Вільний асоціативний експеримент характеризується переважанням особистісно орієнтованих асоціацій, серед яких домінують асоціати, що встановлюють ядро (тематичні групи «життя», «страх», «неприродна смерть», «кінець»), ближню (тематичні групи «спокій», «природна смерть», «горе», «ритуал», «потойбіччя») й віддалену (тематичні групи «вік»,

«символ», «час», «політично марковані асоціати», «соціально марковані асоціати», «хвороба», «колір», «субкультури») периферії концепту *смерть*.

Аналіз емотивного й подієвого сценаріїв концепту став основою для виділення додаткових образних характеристик концепту *смерть*. Емотивний сценарій виявився більш значущим для української когнітивно-мовної картини світу, він актуалізує образні когнітивні ознаки «*потяг до смерті*», «*цікавість*», «*бажання / небажання померти*», «*мрія*», «*печаль*», «*біль*», «*релігійний страх*», «*полегшення*» та ін. Особливістю подієвого сценарію є фіксація лексем на позначення способів подолання смерті («*боротьба*», «*підтримка*», «*порятунок*», «*переховування*», «*пам'ять*», «*початок нового життя*»), які постають свідченням таких національних рис характеру українців, як оптимізм, незламність духу та глибока релігійність.

Перспективним постає порівняльне вивчення концепту *смерть* у різних національних когнітивно-мовних картинах світу, в авторських картинах світу окремих поетів і прозаїків, а також студіювання концепту в різних інституційних зразка дискурсу .

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Алефиренко Н. Ф. Проблема вербализации концепта : Теоретическое исследование / Н. Ф. Алефиренко. – Волгоград : Перемена, 2003. – 96 с.
2. Андрейчук Н. І. Семіотика лінгвокультурного простору Англії кінця XV – початку XVII століття : монографія / Н. І. Андрейчук. – Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2011. – 280 с.
3. Апекова Ж. Ш. Лингвокультурная специфика концептов «правда» и «ложь» в русской и кабардинской паремиологических картинах мира : дис... канд. филол. наук: 10.02.19 – теория языка [Электрон. ресурс] / Ж. Ш. Апекова. – Нальчик, 2009. – 187 с. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/lingvokulturnaya-spetsifika-kontseptov-pravda-i-lozh-v-russkoi-i-kabardinskoi-paremiologiche#ixzz5CMARkKnc>
4. Апресян Ю. Д. Избранные труды. Т. I. Лексическая семантика / Ю. Д. Апресян. – М. : «Восточная литература» РАН, 1995. – 472 с.
5. Арутюнова Н. Д. Введение. Логический анализ языка. Ментальные действие / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1993. – С. 3–6.
6. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 896 с.
7. Аскольдов С. А. Концепт и слово / С. А. Аскольдов // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста : Антология / Под ред. В. Н. Нерознака. – М. : Academia, 1997. – С. 267–79.
8. Бабушкин А. П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка, их личностная и национальная специфика : дис... доктора филол. наук : 10.02.19 – теория языка / А. П. Бабушкин. – Воронеж, 1997. – 330 с.
9. Бабушкин А. П. Возможные миры в семантическом пространстве языка / А. П. Бабушкин. – Воронеж, 2001. – 86 с.
10. Балли Ш. Французская стилистика / Ш. Балли. – М. : Иностр. литература, 1961. – 304 с.
11. Барт Р. Избранные работы : Семиотика. Поэтика / Р. Барт. – М., 1994. – С. 72–130.

12. Басыров Ш. Р. Категория жизни и смерти в разноструктурных языках (на материале паремий и крылатых выражений) / Ш. Р. Басыров // Иноземні мови. Зарубіжна література. Методика викладання : науковий журнал : том 6. – № 1 (16). – 2009. – С. 45–61.

13. Бацевич Ф. Основи комунікативної лінгвістики : підручник / Ф. Бацевич. – К. : ВЦ «Академія». – 2004. – 344 с.

14. Беляевская Е. Г. Воспроизводимы ли результаты концептуализации? (К вопросу о методике когнитивного анализа) [Електрон . ресурс] / Е. Г. Беляевская // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2005. – № 1. – С. 5–15. – Режим доступа : <https://cyberleninka.ru/article/n/vosproizvodimy-li-rezultaty-kontseptualizatsii-k-voprosu-o-metodike-kognitivnogo-analiza>

15. Бехта І. А. Дискурс наратора в англomовній художній прозі / І. А. Бехта. – К. : Грамота, 2004. – 304 с.

16. Белехова Л. І. Словесний поетичний образ в історико-типологічній перспективі : лінгвокогнітивний аспект (на матеріалі американської поезії) / Л. І. Белехова. – Херсон : Айлант, 2002. – 368 с.

17. Біскуб І. П. Класична категоризація vs категоризація за родовою схожістю (розпізнавання і номінація форм) / І. П. Біскуб // Сучасні дослідження з іноземної філології : [зб. наук. пр.]. – Вип. 11. – Ужгород : ПП «Аутдор-Шарк», 2013. – С. 50–57.

18. Болдырев Н. Н. Концепт и значение слова. Методологические проблемы когнитивной лингвистики / Н. Н. Болдырев. – Воронеж : Агар, 2001. – С. 25–35.

19. Бондарко А. В. О некоторых аспектах функционального анализа грамматических явлений / А. В. Бондарко // Функциональный анализ грамматических категорий. – Л. : Наука, 1973. – С. 5–31.

20. Бояркина Л. М. Репрезентация концепта «человек / личность» средствами разных языковых уровней в современном английском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.04 – германские языки [Електрон. ресурс] / Л. М. Бояркина. – Саранск, 2010. – 218 с. – Режим доступа :

<http://www.dissercat.com/content/reprezentatsiya-kontseptya-chelovek-lichnost-sredstvami-raznykh-yazykovykh-urovnei-v-sovremen#ixzz5CIEDWsA7>

21. Буйнова О. Ю. Универсальные и специфические черты процесса метафоризации / О. Ю. Буйнова // Лингвистические исследования. К 75-летию профессора В.Г. Гака. – Дубна : Феникс, 2001. – 192 с.

22. Буяр І. Є. Синтагматичні відношення в лексико-семантичних групах прикметників позитивної оцінки: лінгвокультурний аспект (на матеріалі лексикографічних джерел) / І. Є. Буяр // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. – 2013. – Вип. 19. – С. 52–56.

23. Валиева Р. М. Репрезентация эмоциональных концептов «Радость», «Горе», «Страх» в русском языке : с элементами сопоставления с башкирским : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 – русский язык [Электрон. ресурс] / Р. М. Валиева. – Уфа, 2003. – 212 с. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/reprezentatsiya-emotsionalnykh-kontseptov-radost-gore-strakh-v-russkom-yazyke-s-elementami-s#ixzz5CIBoB85O>

24. Васильев А. Д. Вербализация концепта «терпение» в истории и современном состоянии русского языка : монография / А. Д. Васильев, А.А. Барилковская. – Красноярск : Сибирский юридический институт МВД России, 2008. – 140 с.

25. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание : Пер. с англ. / А. Вежбицкая. – М. : Русские словари, 1996. – 416 с.

26. Вишневська Г. Б. Співвідношення концепту і суміжних понять [Електрон. ресурс] / Г. Б. Вишневська // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови. – 2012. – Вип. 9. – С. 9–14. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_10_2012_9_5

27. Вишнякова О. Д. Язык и концептуальное пространство : на материале современного английского языка / О. Д. Вишнякова. – М. : МАКС Пресс, 2002. – 379 с.

28. Вільчинська Т. П. Концепт «Бог» у поетичному тезаурусі Б.-І. Антонича

/ Т. П. Вільчинська // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика». – Херсон : Вид-во ХДУ, 2006. – Вип. 4. – С. 137–142.

29. Волошина О. В. Валоризація концепту *правда / істина* в українській, англійській та новогрецкій мовах : дис... канд. філол. наук : 10.02.01 – українська мова / О. В. Волошина. – Маріуполь, 2012. – 179 с.

30. Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки / Е. М. Вольф. – М. : Наука, 1985. – 228 с.

31. Воркачѳв С. Г. Концепт счастья : понятийный и образный компоненты / С. Г. Воркачѳв // Известия РАН. Серия литературы и языка. – 2001. – Т. 60. – № 6. – С. 47–58.

32. Воркачѳв С. Г. Счастье как лингвокультурный концепт / С. Г. Воркачѳв. – М. : Гнозис, 2004. – 192 с.

33. Воркачѳв С. Г. Вариативные и ассоциативные свойства теленомных лингвоконцептов / С. Г. Воркачѳв. – Волгоград : Парадигма, 2005. – 214 с.

34. Воркачѳв С. Г. Лингвокультурная концептология : становление и перспективы / С. Г. Воркачѳв / Изв. РАН. Сер. Л-ры языка. – 2007. – Т. 66. – № 2. – С. 13–22.

35. Вороновська Л. В. Універсальні та специфічні особливості визначення ознак художнього дивкурсу / Л. В. Вороновська // Теоретична і дидактична філологія. – Випуск 20. – 2015. – С. 155–166.

36. Воронцова С. С. Концепт «Смерть» в фольклорной лирике (на материале русского, английского и немецкого языков) [Электрон. ресурс] / С. С. Воронцова // Теория языка и межкультурная коммуникация. – Режим доступа : <http://tlic.kursksu.ru/index.php>.

37. Гайдин Б. Н. Вечные образы как константы культуры / Б. Н. Гайдин // Знание. Понимание. Умение. – 2008. – Вып. № 2. – С. 241–245.

38. Гайфуллина А. Н. Гендерные особенности вербализации концепта «мужчина» в интернет-дискурсе : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02 – русский язык / А. Н. Гайфуллина. – Казань, 2010. – 218 с.

39. Гегель Г. Курс эстетики или наука изящного. Часть 2. (Пер.

В. А Модестова) / Г. Гегель. – М., 1859. – 333 с.

40. Голобородько К. Ю. Лінгвістичний статус концепту / К. Ю. Голобородько // Культура народов Причерноморья. – 2002. – № 32. – С. 27–30.

41. Голубовская И. А. Этнические особенности языковых картин мира : [монография] / И. А. Голубовская. – К. : Издательскополиграфический центр «Киевский университет», 2002. – 293 с.

42. Гольдберг В. Б. Типология структурных связей, организующих лексико-семантическое поле (на примере поля «Жизнь – смерть» в русском и английском языке) : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19 – теория языка / В. Б. Гольдберг. – Воронеж, 2004. – 225 с.

43. Горчак Т. Ю. Словесный образ-символ в американській поезії ХХ століття: когнітивно-семіотичний аспект : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 – германські мови / Т. Ю. Горчак. – К., 2009. – 214 с.

44. Грудева Е. А. Парадигматические отношения в структуре концепта *ЛЕТО / SUMMER* [Електрон. ресурс] / Е. А. Грудева // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2016. – № 1. – Режим доступа : <http://publikacia.net/archive/2016/1/1/35>

45. Гудков В. П. Стереотип России и русских в сербской литературе / В. П. Гудков // Вестник Московского Университета. Серия 9. Филология. – 2001. – № 2. – С. 20–24.

46. Гудков Д. Б. «Кровь» в соматическом коде культуры (по данным русской фразеологии) / Д. Б. Гудков // Язык, сознание, коммуникация : Сб. статей; отв. ред. В. В. Красных, А. И. Изотова. – Вып. 23. – М. : МАКС Пресс, 2003. – С. 15–28.

47. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию : Пер. с нем. / В. Гумбольдт // Общ. ред. Г. В. Рамишвили; послесл. А. В. Гулыги и В. А. Звегинцева. – М. : ОАО ИГ «Прогресс», 2000. – 400 с.

48. Данилюк Н. О. Концепт «Україна» в мові української народної пісні / Н. О. Данилюк // Науковий вісник. Філологія. – 2006. – № 7. – С. 292–297.

49. Делез Ж., Гваттари Ф. Что такое философия? / Ж. Делез, Ф. Гваттари; [пер. с франц. С. Н. Зенкина]. – М. : И-тут экспериментальной соц. : АЛТЕИЯ, СПб, 1998. – 146 с.

50. Демьянков В. З. Понятие и концепт в художественной литературе и в научном языке / В. З. Демьянков // Вопросы филологии. – М., 2001. – № 1. – С. 35–47.

51. Дербенёва С. И. Способы языковой реализации концепта «смерть» в лирике Г. Бенна : автореф. ... канд. филол. наук : 10.02.04 – германские языки / С. И. Дербенёва. – Самара, 2010. – 28 с.

52. Дороз В. Ф. Українська мова в діалозі культур. Навчальний посібник / В. Ф. Дороз. – К., 2010. – 320 с.

53. Дорош О. О. Лінгвокогнітивні і комунікативні аспекти авторського жіночого мовлення в романах Маргеріт Дюрас : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.05 – романські мови / О. О. Дорош. – К., 2006. – 206 с.

54. Досимова М. С. Национальная специфика языковой объективации концепта женщина (на материале русского и казахского языков) : автореф. дис. ... канд. филол. наук. : спец. 10.02.19 – теория языка / М. С. Досимова. – Воронеж, 2008. – 23 с.

55. Єрошенко Т. М. Питання про дослідження індивідуально-авторської картини світу / Т. М. Єрошенко // Вісник Житомирського державного університету. – Випуск 52. Філологічні науки. – 2010. – С. 218–220.

56. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонюк. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.

57. Жебраускас А. Л. Понятие культурных констант и поиски ориентиров постсовременности [Електрон. ресурс] / А. Л. Жебраускас // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – Т. 3. – 2003. – № 20 – С 18–21. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-kulturnyh-konstant-i-poiski-orientirov-postsovremennosti>

58. Жуйкова М. В. Номінація смерті та архаїчне мислення / М. В. Жуйкова

// Студії з інтегральної культурології. Thanatos. – 1996. – № 1. – С. 28–62.

59. Загнітко А. П. Теорія сучасного синтаксису : Монографія. Вид. 3-тє, виправл. і доп. / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2007. – 294 с.

60. Загнітко А. П. Сучасні типології концептів : когнітивний, лінгвокультурологійний, прагматичний аспекти / А. П. Загнітко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика» : [зб. наук. праць]. – Вип. XI. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2010. – С. 33–46.

61. Загнітко А. П. Лінгвокультурологія : [навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів] / А. П. Загнітко, І. В. Сахарук. – Донецьк : ДонНУ, 2014. – 274 с.

62. Задорожна О. М. Концепт «час» в українській поетичній мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова [Електрон. ресурс] / О. М. Задорожна. – К. : 2008. – Режим доступу : www.disslib.org/kontsept-chas-v-ukrayinskiy-poetychniy-movi.html

63. Залевская А. А. Психолінгвістичевкий подход к проблеме концепта / А. А. Залевская // Методологические проблемы когнитивной лингвистики : Научное издание. Под ред. И. А. Стернина. – Воронежский государственный университет. – 2001. – С. 36–44.

64. Зусман В. Г. Концепт в системе гуманитарного знания / В. Г. Зусман // Вопросы литературы. – Март-апрель 2003. – № 2. – С. 3–29.

65. Зыкова И. В. Константа культуры ВЕСЬ МИР – ТЕАТР и ее отражение в английской фразеологии / И. В. Зыкова // Критика и семиотика. – Вып. 17. – 2012. – С. 213–223.

66. Исина Г. И. Стереотипы и национальная языковая картина мира : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.02 – русский язык / Г. И. Исина. – Алматы, 2008. – 50 с.

67. Иванова І. Б. Фразеосемантичне поле «життя / смерть» : національні стереотипи та їх кореляції : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 – українська мова / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова/ І. Б. Иванова. – К., 2008. – 198 с

68. Іващенко В. Л. Термін концепт у контексті лінгвістичних методів дослідження / В. Л. Іващенко // Мовні і концептуальні картини світу. – К., 2004. – Вип. 10. – С. 182–191.

69. Іващенко В. Л. Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу (на матеріалі української мистецтвознавчої термінології) : Монографія / В. Л. Іващенко. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2006. – 328 с.

70. Івченко А. Г. Українська народна фразеологія : ономазіологія, ареали, етимологія / А. Г. Івченко. – Харків : ФОЛІО, 1999. – 304 с.

71. Іпанова О. А. Концепт «життя» в лінгвокультурологічному аспекті / О. А. Іпанова // Лінгвістика, методика й культурологія у викладанні російської мови як іноземної. СПб. – М. : Політехніка, 2003. – 196 с.

72. Каменская О. Л. Текст и коммуникация / О. Л. Каменская. – М. : Высшая школа, 1990. – 152 с.

73. Каракевич Р. О. Особливості мовної картини світу / Р. О. Каракевич // «Наукові записки» (Серія : «Філологічні науки (мовознавство)»). – Випуск 127. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. – С. 123–127.

74. Карасик В. И. Культурные доминанты в языке / В. И. Карасик // Языковая личность : культурные концепты : сб. науч. тр. / ВГПУ, ПМПУ. – Волгоград, Архангельск, 1996. – С. 3–16.

75. Карасик В. И. О категориях лингвокультурологии / В. И. Карасик // Языковая личность : проблемы коммуникативной деятельности. – Волгоград : Перемена, 2001. – С. 3–16.

76. Карасик В. И. Лингвокультурный концепт как элемент языкового сознания / В. И. Карасик, Г. Г. Слышкин // Методология современной психолінгвістики. – М.; Барнаул : Изд-во Алт. Ун-та, 2003. – С. 50–58.

77. Карасик В. И. Языковой круг : личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. – М. : Гнозис, 2004. – 390 с.

78. Карасик В. И., Слышкин Г. Г. Базовые характеристики лингвокультурных концептов / В. И. Карасик, Г. Г. Слышкин // Антология концептов. Т.1. – Волгоград : Парадигма, 2005. – С.13–15.

79. Карасик В. И. Языковая кристаллизация смысла / В. И. Карасик. – Волгоград : Парадигма, 2010. – 422 с.

80. Каратаєва Г. М. Поняття мовної особистості та когнітивного стилю : гендерний аспект / Г. М. Каратаєва // Мови професійної комунікації: лінгвокультурний, когнітивно-дискурсивний, перекладознавчий та методичний аспекти : матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф., (Київ, 17 квітня 2014 р.) / М-во освіти і науки України, Нац. техн. ун-т України «Київ. політехн. ін-т». – К. : Кафедра, 2014. – С. 49–51.

81. Качмар О. Ю. Сучасні напрями й методи дослідження концепту «management» / О. Ю. Качмар // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Сер. : Філологічна. – 2012. – Вип. 24. – С. 118–121.

82. Коваль О. А. Понятие и культурный концепт в лингвистике / О. А. Коваль // Серия «Лингвистика». – № 1. – 2007. – М. : Изд-во МГОУ. – С. 39–44.

83. Колесов В. В. Язык и ментальность / В. В. Колесов – СПб. : Петербургское востоковедение, 2004. – 240 с.

84. Колесов В. В. Русская ментальность в языке и тексте / В. В. Колесов. – СПб : Петербургское востоковедение, 2007. – 624 с.

85. Колесов В. В., Пименова М. В. Гедонизм как явление русской лингвокультуры (на примере концепта *удовольствие*): коллективная монография / В. В. Колесов, М. В. Пименова, В. И. Теркулов. – К. : Издательский Дом Д. Бураго, 2012. – 208 с.

86. Колкова Н. А. Концепт «смерть» в пословичных текстах / Н. А. Колкова // Весник ОГУ. – 2008. – № 11. – С. 8–15.

87. Колшанский Г. В. Коммуникативная функция и структура языка / Г. В. Колшанский. – М. : Наука, 1984. – 175 с.

88. Коляденко О. О. Сценарійний підхід до вивчення концепту «страх» у художньому тексті (на прикладі творів М. В. Гоголя) [Електрон. ресурс] / О. О. Коляденко. – 2011. – С. 107–113. – Режим доступу : <http://newpedagogika.blogspot.com/>

89. Кондратенко Н. В. Дискурсивна парадигма досліджень художнього тексту / Н. В. Кондратенко // Записки з романо-германської філології. – Вип. 1 (34). – 2015. – С. 60–65.

90. Конобродська В. Л. Номінація поліського поховального обряду / В. Л. Конобродська // Український діалектологічний збірник : Книга 3. Пам'яті Тетяни Назарової / Упоряд., ред., передм. П. Ю. Гриценка; редкол. : П. Ю. Гриченко (відп. ред.) та ін. – К. : Довіра, 1997. – С. 428–458.

91. Кононенко В. І. Концепти українського дискурсу / В. І. Кононенко. – К. : Івано-Франківськ : Плай, 2004. – 247 с.

92. Кононова И. В. Структура и языковая репрезентация британской национальной морально-этической концептосферы (в синхронии и диахронии) : дис... докт. филол. наук : 10.02.04 – германские языки / И. В. Кононова. – СПб : СПбГУЭФ, 2010. – 361 с.

93. Король Л. С. Концепт «Смерть в українському культурогенезі [Електрон. ресурс] / Л. С. Король // Література та культура Полісся. – 2008. – Вип. 44. – С. 259–266. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ltkp_2008_44_29

94. Короткова Л. В. Конвергенція символів у художньому креативному дискурсі : інтерпретативний аналіз / Л. В. Короткова // Наукові записки. – Випуск 137. – Серія : Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград, 2015. – С. 491–496.

95. Косенко А. В. До проблеми дефініції концепту як стрижневого об'єкту мовознавчих розвідок / А. В. Косенко // Наукові записки. Серія «Філологічна». – Острог : «Острозька академія». – Вип. 11. – 2009. – С. 234–239.

96. Космеда Т. А. Прагматика власної назви в еґо-тексті Т. Шевченка. Особливості функціонування топонімів (до 155-річчя з часу написання

письменницького «щоденника») [Електрон. ресурс] / Т. А. Космеда // Восточноукраинский лингвистический сборник. – 2012. – Вып. 14. – Режим доступа : <http://azbuka.in.ua/wp-content/uploads/2013/10/kosmeda.pdf>

97. Коч Н. В. Фаунонимы в концептуальной картине мира восточных славян XI–XVII вв. : дис. ... д. филол. наук 10.02.01 – украинский язык, 10.02.02 – русский язык / Н. В. Коч. – К., 2011. – 732 с.

98. Кочерган М. П. Загальне мовознавство / М. П. Кочерган. – К. : Академія, 2006. – 464 с.

99. Красавский Н. А., Кирнос И. М. Образ женщины в пословично-поговорочном фонде немецкого языка / Н. А. Красавский, И. М. Кирнос // Языковая личность : культурные концепты. – Волгоград-Архангельск, 1996. – С. 48–54.

100. Краснобаева-Чорна Ж. В. Термінополе *концепт* / Ж. В. Краснобаева-Чорна // Українська мова. – №2. – 2006. – С. 67–79.

101. Краснобаева-Чорна Ж. В. Сучасна концептологія : концепт *ЖИТТЯ* в українській фраземіці : [монографія] / Ж. В. Краснобаева-Чорна. – Донецьк : ДонНУ, 2009. – 201 с.

102. Краснобаева-Чорна Ж. В.а Концептуальний аналіз як метод концептивістики (на матеріалі концепту *ЖИТТЯ* в українській фраземіці) / Ж. В. Краснобаева-Чорна // Українська мова. – № 1. – 2009. – С. 41–52.

103. Краснобаева-Чорна Ж. В. Лінгвофраземна аксіологія : парадигмально-категорійний вимір : монографія / Ж. В. Краснобаева-Чорна. – 2-е вид., випр. і доп. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. – 413 с.

104. Красных В. В. Этнопсихология и лингвокультурология : Курс лекций / В. В. Красных. – М. : ИТДГК «Гнозис», 2002. – 284 с.

105. Крупа М. П. Лінгвістичний аналіз художнього тексту : [посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів] / М. П. Крупа. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2010. – 496 с.

106. Крылов Ю. В. Эмотивный концепт «злость» в русской языковой картине мира : идентификация и разграничение ментальных и языковых

структур : дис... канд. філол. наук : спец. 10.02.02 – русский язык [Электрон. ресурс] / Ю. В. Крылов. – Новосибирск, 2007. – Режим доступа : <http://cheloveknauka.com/emotivnyy-kontsept-zlost-v-russkoy-yazykovoy-kartine-mira-identifikatsiya-i-razgranichenie-mentalnyh-i-yazykovyh-struktur#ixzz5CM5LmCBy>

107. Кубрякова Е. С. Части речи с когнитивной точки зрения / Е. С. Кубрякова. – М. : Институт языкознания РАН, 1997. – 326 с.

108. Кубрякова Е. С. а Краткий словарь когнитивных терминов / Е. С. Кубрякова. – М., 1997. – 245 с.

109. Кубрякова Е. С. Стереотип // Краткий словарь когнитивных терминов / Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина. Под общей редакцией Е. С. Кубряковой. – М. : Филологический факультет МГУ им. М. В. Ломоносова. – 1996. – С. 177–179.

110. Лакофф Д., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем : Пер. с англ. / Под ред. и с предисл. А. Н. Баранова / Д. Лакофф, М. Джонсон. – М. : Едиториал УРСС, 2008. – 256 с.

111. Лихачёв Д. С. Концептосфера русского языка / Д. С. Лихачёв // Изв. АН. Серия литературы и языка. – Т. 52. – № 1. – 1993. – С. 3–9.

112. Лобода С. М. Просторові слова-концепти в художній картині світу М. Гумільова та Й. Бродського : автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.02 – російська мова / С. М. Лобода. – Сімферополь, 2001. – 20 с.

113. Логвиненко М. І. Концепт-сценарій, концепт-скрипт, текстовий концепт-сценарій : проблематика тлумачення / М. І. Логвиненко // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Сер. : Філологічна. – 2012. – Вип. 24. – С. 184–185. – Режим доступа : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoaf_2012_24_58

114. Луньова Т. В. Лексикалізований концепт ГАРМОНІЯ в сучасній англійській мові : структура і комбінаторика : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 – германські мови / Т. В. Луньова. – К., 2006. – 348 с.

115. Мальцева Л. В. Эмотивно-событийный концепт «горе, беда, несчастье» в русской языковой картине мира : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.02 – русский язык / Л. В. Мальцева. – Новосибирск, 2009. – 23 с.
116. Манакин В. Н. Сопоставительная лексикология / В. Н. Манакин. – К., 2004. – 327 с.
117. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика : Учеб. пособ. / В. А. Маслова. – Минск : ТетраСистемс, 2008. – 272 с.
118. Мацьків П. В. Концептосфера БОГ в українському мовному просторі : [монографія] / П. В. Мацьків. – Дрогобич : Коло, 2007. – 332 с.
119. Мінняйло Р. В. Активні процеси в ареальній фразеології сходу України : дис. ... кандидата филол. наук : 10.02.01 – українська мова / Р. В. Мінняйло. – Луганськ, 2001. – 261 с.
120. Місінкевич О. М. Концепт культури як одиниця ментальної інформації у мовній картині світу [Електрон. ресурс] / О. М. Місінкевич // Мандрівець. – 2014. – № 1. – С. 53–57. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mandriv_2014_1_11.
121. Мовна система як результат відображення процесів концептуалізації і категоризації навколишнього світу : [монографія] / [за ред. А. В. Корольової]. – К. : Гілея, 2012. – 200 с.
122. Мороз О. А. Семантика та структура номінативних фразеологічних одиниць з компонентом «власне ім'я» / О. А. Мороз // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови : зб. наук. праць. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – Вип. 8. – С. 353–360.
123. Морозова О. І. Лінгвальні аспекти неправди як когнітивно-комунікативного утворення : автореф. дис. ... д.філол. наук : 10.02.04 – германські мови / О. І. Морозова. – К., 2008. – 32с.
124. Мороховский А. Н. Стилистика английского языка : [учебник] / [А. Н. Мороховский, О. П. Воробьева, Н. И. Лихошерст, З. В. Тимошенко]. – К. : Вища шк., 1991. – 272 с.

125. Немченко В. М. Функціонування наукового терміну «метод» в сучасній лінгвістичній літературі / В. М. Немченко // Вісник ННДУ. – 2007. – № 6. – С. 278–281.

126. Нікіточкіна І. В. ЛСП прикметників на позначення матеріальної цінності у сучасній англійській мові [Електрон. ресурс] / І. В. Нікіточкіна // Лингвистика и межкультурная коммуникация – инновационные подходы и пути развития. Книга 2 : монографія / [авт.кол. : З. Н. Афинская, С. Е. Зайцева, А. В. Мамедова, И. В. Никиточкина и др.]. – Одесса : КУПРИЕНКО СВ, 2013 – С. 87–98. – Режим доступу : <http://www.sworld.com.ua/index.php/uk/c113-10/16291-c113-204>

127. Ніконова В. Г. Концептуальний простір трагічного в п'єсах Шекспіра : поетико-когнітивний аналіз : дис. ... д. філол. наук : 10.02.04 – германські мови / В. Г. Ніконова. – Дніпропетровськ, 2008. – 558 с.

128. Новиков В. Е. Концепты и функциональные зависимости [Електрон. ресурс] / В. Е. Новиков. – 1991. – Режим доступу : <http://nto.immpu.sgu.ru/sites/default/files/732/66-68.pdf>

129. Новикова Н. А. Концептуальная диада «жизнь-смерть» и ее языковое воплощение в русской фразеологии, паремиологии и афористике : дис... к. філол. наук : 10.02.01 – українська мова / Н. А. Новикова. – Череповец, 2003. – 190 с.

130. Новокрещенова І. Л. Понятие «концепт» и его востребованность в современном литературоведении / І. Л. Новокрещенова // Вестник ВГУ. Серия : Филология. Журналистика. – 2007. – № 1. – С. 77–82.

131. Нузбан О. В. Актуалізація концептів HARD / SOFT у сучасному англomовному дискурсі : дис... канд. філол. наук: спец. 10.02.04 – германські мови / О. В. Нузбан. – Чернівці, 2015. – 254 с.

132. Огар А. О. Суперечливі аспекти поняття «концепт» / А. О. Огар // Проблеми гуманітарних наук. Філологія. – 2013. – Вип. 32. – С. 242–252. – Режим доступу : http://ddpu.drohobych.net/filol_gum/wp-content/uploads/2016/04/2013_20.pdf

133. Остапович О. Я. Вербалізація концептосфери «Батьківщина» у німецькій ідіоматиці. Топос «домівки» / О. Я. Остапович // Вісник Житомирського державного університету ім. Івана Франка. – Вип. 62. – 2012. – С. 135–141.

134. Павиленис Р. И. Проблема смысла : современный логико-философский анализ языка / Р. И. Павиленис. – М. : Мысль, 1983. – 286 с.

135. Панасенко К. О. Символіка поетичного тексту як об'єкт перекладу (на матеріалі українських та російських перекладів англomовної поезії XIX-XX ст.) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 – германські мови [Електрон. ресурс] / К. О. Панасенко. – Херсон, 2015. – Режим доступу : <http://pandia.ru/text/80/176/2530-8.php>

136. Пасик Л. А. Концепт як об'єкт дослідження когнітивної лінгвістики [Електрон. ресурс] / Л. А. Пасик // Актуальні питання іноземної філології. Науковий журнал. – 2015. – № 3. – С. 124–128. – Режим доступу : http://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/9617/3/pasyk_apif.pdf

137. Пименова М. В. *Душа* и *дух* : особенности концептуализации / М. В. Пименова. – Кемерово : ИПК «Графика», 2004. – 386 с.

138. Пименова М. В. Концепт *сердце* : Образ. Понятие. Символ : Монография / М. В. Пименова. – Кемерово : КемГУ, 2007. – 500 с.

139. Пименова М. В. Концептуальные исследования и национальная ментальность / М. В. Пименова // Гуманитарный вектор. – 2011. – № 4 (28). – С. 126–132.

140. Пименова М. В. Национальные стереотипы (о героях русских сказок, их красоте и здоровье) / М. В. Пименова // Новые парадигмы и новые решения в современной лингвистике; гл. ред. М. В. Пименова. – Кемерово, 2013. – Вып. 3. – 80 с.

141. Плотнікова Н. В. Смерть як концепт-архетип мікроконцептосфери святки [Електрон. ресурс] / Н. В. Плотнікова // Лінгвістичні дослідження. – 2013. – Вип. 35. – С. 202–209. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpkhnpu_lingv_2013_35_35

142. Полюжин М. М. Про теоретичні засади когнітивного підходу до дискурсивного аналізу / М. М. Полюжин // *Studia Germanica et Romanica*. – Донецьк : ДонНУ, 2004. – Т. 1, № 3. – С. 32–42.

143. Пономарева Е. Ю. Лингвокогнитивные и лингвокультурные особенности репрезентации концепта-оппозиции «жизнь – смерть» в поэтических дискурсах Д. Томаса и В. Брюсова / Е. Ю. Пономарева // *Вестник Тюменского государственного университета*. – 2010. – № 1. – С. 155–162.

144. Попова З. Д. Когнитивная лингвистика / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – М. : АСТ : Восток-Запад, 2007. – 314 с.

145. Попова З. Д., Стернин И. А. Очерки по когнитивной лингвистике / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – Воронеж : Изд-во Истоки, 2001. – 191 с.

146. Попова Т. Г. Стереотипы как способ организации информации / Т. Г. Попова // *Новые парадигмы и новые решения в современной лингвистике*; гл. ред. М. В. Пименова. – Кемерово. – 2013. – Вып. 3. – С. 15–22.

147. Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня. – К. : Синто, 1993. – 192 с.

148. Приходько А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики / А. М. Приходько. – Запоріжжя : Прем'єр, 2008. – 332 с.

149. Приходько А. М. Концептологія дискурсу : апелювання концепту до дискурсів / А. М. Приходько // *Англістика та американістика*. – Вип. 10. – 2013. – С. 43–50.

150. Прохоров Ю. Е. В поисках концепта / Ю. Е. Прохоров. – 2-е изд. – М. : Флинта; Наука, 2009. – 176 с.

151. Редін П. О. Типи системних зв'язків фразеологічних одиниць у мові / П. О. Редін // *Мовознавство*. – 1994. – № 4-5. – С. 51–57.

152. Рольгайзер А. А. Объективация архетипических ментальных образований в русском и французском языках (на примере слов «звезда» и «étoile»): дис... канд. фил. наук : 10.02.20 – сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание / А. А. Рольгайзер. – Кемерово, 2015. – 196 с.

153. Русякова І. Б. Концепты «счастье – несчастье» в лингвокультурном содержании русских пословиц : дис... канд. фил. наук : 10.02.01 – русский язык / И. Б. Русякова. – М., 2007. – 202 с.

154. Ручіна Л. І. Місце лінгвокультурології в ряді лінгвістичних дисциплін / Л. І. Ручіна // Вісник ННДУ. – 2000. – № 1. – С. 183–186.

155. Рыжкіна А. А. О методах анализа концепта / А. А. Рыжкіна // Вестник ОГУ. – 2014. – № 11. – С. 117–120.

156. Селиванова Е. А. Когнитивная ономазиология / Е. А. Селиванова. – К. : Фитосоциоцентр, 2000. – 248 с.

157. Селиванова Е. А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации / Е. А. Селиванова. – К. : Фитосоциоцентр, 2002. – 336 с.

158. Селиванова Е. А. Когнитивные модели синтаксических структур с образно-метафорическим компонентом / Е. А. Селиванова // Межкультурные коммуникации : пространство и время. – М. : Изд-во Российского ун-та дружбы народов, 2004. – С. 55–59.

159. Селіванова О. О.а Нариси з української фразеології (психоконітивний та етнокультурний аспекти) / О. О. Селіванова. – Київ-Черкаси : Брама, 2004. – 276 с.

160. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля. – К., 2006. – 716 с.

161. Селиванова Е. А. Мифологемы русского этнознания в номинативной подсистеме языка / Е. А. Селиванова // Мир русского слова и русское слово в мире. – Т. 4. Язык. Сознание. Личность. Коммуникация в межкультурной среде : Материалы XI Конгресса МАПРЯЛ. – Варна, София (Болгария), 2007. – С. 328–335.

162. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : [підручник] / О.О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.

163. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – 844 с.

164. Селіванова О. О. Основи теорії мовної комунікації : Підручник / О. О. Селіванова. – Черкаси : Ю. Чабаненко, 2011. – 350 с.

165. Семегин Т. С. Еволюція терміна «концепт» у науковій парадигмі / Т. С. Семегин // Наукові записки. Серія «Філологічна». Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 22-23 квітня 2010 року «Міжкультурна комунікація: мова – культура – особистість». – Острого : Видавництво Національного університету «Острозька академія». – Вип. 16. – 2010. – С. 266–270.

166. Синявська Л. І. Концепт «свобода» в драматургії Л. Українки / Л. І. Синявська // Записки з українського мовознавства : зб. наук. праць. – Одеса : Астропринт, 2003. – Вип. 12. «Українська ментальність : діалог світів». – С. 74–79.

167. Скаб М. В. Методика концептуального аналізу : проблеми та вирішення / М. В. Скаб // Науковий вісник Херсонського державного університету. Інформаційні технології в освіті. – 2006. – № 4. – С. 356–360.

168. Скаб М. В. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери : монографія / М. В. Скаб. – Чернівці : Рута, 2008. – 560 с.

169. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови / Л. Г. Скрипник. – К. : Наук. думка, 1973. – 278 с.

170. Слышкин Г. Г. От текста к символу. Лингвистические концепты прецедентных текстов в слушании или дискурсе / Г. Г. Слышкин. – М., 2000. – 128 с.

171. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры / Ю. С. Степанов. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1997. – 824 с.

172. Степанов Ю. С. Концепты. Тонкая плёнка цивилизации / Ю. С. Степанов. – М. : Языки славянских культур, 2007. – 248 с.

173. Стуліна М. В. Концепт «Смерть Бога» у німецькому постмодерністському дискурсі / М. В. Стуліна // Матеріали докладов Междунар. научн. конф. [«Севастопольские Кирилло-Мефодиевские чтения»],

(Севастополь, 11–13.09.2009) : в 2 т. – Севастополь : Гитпак, 2009. – Т. 2. – С. 253–260.

174. Стуліна М. В. Німецький постмодерністський дискурс : лінгвоконцептуальний і лінгвопоетичний аспекти : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 – германські мови / М. В. Стуліна. – Одеський національний університет імені І.І. Мечникова. – Одеса, 2011. – 20 с.

175. Сукаленко Т. М. Метафоричне вираження концепту *жінка* в українській мові / Т. М. Сукаленко / за ред. Л. О. Ставицької. – К. : Інститут української мови : вид. дім Дмитра Бураго, 2010. – 240 с.

176. Суховій О. О. Фразеологія культово-релігійної сфери (на матеріалі казань Варлаама Ясинського) [Електрон. ресурс] / О. О. Суховій // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. – 2001. – Вип. 2. – С. 71–78. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/apy1_2001_2_11

177. Телия В. Н. Рефлексы архетипов сознания в культурном концепте «родина» / В. Н. Телия // Славянские этюды : Сборник к юбилею С.М. Толстой. – М., 1999. – С. 466–476.

178. Тетерина Ю. Ф. Общение в рамках обиходно-бытового дискурса через призму концепта «Смерть» / Ю. Ф. Тетерина // Известия Российского государственного педагогического университета имени А. И. Герцена. – СПб., 2008. – № 12 (86). – С. 253–257.

179. Тищенко Л. В. Концепт СМЕРТЬ : структурні особливості / Л. В. Тищенко // «Рівень ефективності та необхідність впливу філологічних наук на розвиток мови та літератури» : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції : м. Львів, 28-29 березня 2014 р. – Львів : ГО «Наукова філологічна організація «ЛОГОС»», 2014. – С. 66–70.

180. Тищенко Л. В.а Типологічні вияви концепту СМЕРТЬ в українському прозовому дискурсі / Л. В. Тищенко // Наукові записки. – Випуск 127. – Серія : Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. – С. 332–336.

181. Тищенко Л. В.б Ядерні засоби вербалізації концепту СМЕРТЬ в українській мовній картині світу (на матеріалі казкової народної прози і фразеології) / Л. В. Тищенко // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка (Мовознавство). – Том 39. – Донецьк : Український культурологічний центр, Східний видавничий дім, 2014. – С. 304–315.

182. Тронько С. С. Концепт TOD в немецкоязычной картине мира и его актуализации в военной прозе : дис. ... канд. филол. наук: спец. 10.02.04 – германские языки / С. С. Тронько. – Барнаул, 2010. – 163 с.

183. Тыщенко Л. В. Вербализация концепта СМЕРТЬ в украинском фольклоре (на материале украинской народной прозы) / Л. В. Тыщенко // Новые парадигмы и новые решения современной лингвистики / отв. ред. М. В. Пименова. – Выпуск 3. – Кемерово, 2013. – С. 51–54.

184. Угринюк Р. В. Проблеми узгодження категорій «поняття – значення – концепт» / Р. В. Угринюк // Мова і культура. – 2007. – Вип. 9. – С. 224–228.

185. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови : навч. посіб. / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 494 с.

186. Уфимцева Н. В. Языковое сознание : динамика и вариативность / Н. В. Уфимцева. – М. : Институт языкознания РАН, 2011. – 252 с.

187. Федорюк Л. В. Номінативні ознаки концепту СМЕРТЬ / Л. В. Федорюк // Граматичні студії : зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т; наук. ред. А. П. Загнітко. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – С. 98–101.

188. Федорюк Л. В.а Реалізація концепту СМЕРТЬ в українській народній прозі (на матеріалі українських народних казок) / Л. В. Федорюк // Мова та культура: сучасні співвідношення : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Одеса, 20-21 листопада 2015 року. – Одеса : Міжнародний гуманітарний університет, 2015. – С. 32–35.

189. Федорюк Л. В. Кваліфікаційно-репрезентативний вияв національного характеру в мові (на прикладі концепту СМЕРТЬ) / Л. В. Федорюк // Лінгвістичні студії / Linguistic Studies : зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т; гол. ред. А. П. Загнітко. – Вінниця : ДонНУ, 2016. – Вип. 31. – С. 50–56.

190. Федорюк Л. В.а Концепт і співмірні / неспівмірні величини : когнітивний аспект / Л. В. Федорюк // Питання сучасної науки і освіти : Матеріали XII Міжнародної наукової інтернет-конференції 15-17 червня 2016 року. – К., 2016. – С. 36–44.

191. Федорюк Л. В. Проблема дослідження концепту як когнітивної одиниці / Л. В. Федорюк // III Всеукраїнська наукова конференція студентів, аспірантів і молодих учених «Мовний простір слов'янського світу». Національний університет «Києво-Могилянська академія». – 2017. – С. 78–80.

192. Федорюк Л. В.а Епідигмальні властивості концепту СМЕРТЬ : респондентна оцінка / Л. В. Федорюк // Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія : «Філологічні науки» (мовознавство) : Збірник наукових праць. – № 7. – Дрогобич, 2017. – С. 213–218.

193. Федорюк Л. В.б Інтерпретація символічних ознак концепту СМЕРТЬ / Л. В. Федорюк // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Мовознавство». – № 11. – 2017. – Вип. 23 (2). – С. 194–200.

194. Федорюк Л. В. Вербалізація образного складника концепту СМЕРТЬ в українській когнітивно-мовній картині світу / Л. В. Федорюк // *Studia Ucrainica Rosnaniensia*. – Vol. VI. – 2018. – P. 13–20.

195. Филатова А. А. Концепт как конституирующий элемент культуры (когнитивный поход) : автореф. дис... канд. филос. наук : 24. 00. 01 – теория и история культуры, 09. 00. 01 – онтология и теория познания / А. А. Филатова. – Ростов-на-Дону, 2007. – 27 с.

196. Фрейд З. Тотем и табу : Психология первобытной культуры и религии. Пер. с нем. М. В. Вульфа / З. Фрейд. – М. : ГИЗ, 1923. – 192 с.

197. Фрейд З. Три очерка по теории сексуальности / З. Фрейд. – М. : Просвещение. – 1990. – 32 с.

198. Хаботнякова П. С. Кореляція понять «образ», «символ» та «образ-символ» у сучасній парадигмі (на прикладах творів Френка Перетті) /

П. С. Хаботнякова // Вісник КНЛУ. Серія Філологія. Том 18. – 2015. – № 2. – С. 190–194.

199. Хомяков Е. А. Концепт человек в жаргоне русских и французских студентов : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.02 – русский язык, 10.02.19 – теория языка / Е. А. Хомяков. – Орел : ПГУ, 2009. – 25 с.

200. Хороленко А. Т. Основы лингвокультурологии : учеб. пособ. / А. Т. Хороленко; [под. ред. В. Д. Бондалетова]. – М. : Флинта : Наука, 2006. – 184 с.

201. Цапок О. М. Мовні засоби репрезентації концепту КРАСА в поезії українських шістдесятників : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.02.01 – українська мова / О. М. Цапок. – Одеса, 2004. – 191 с.

202. Черданцева Т. З. Метафора и символ во фразеологических единицах / Т. З. Черданцева // Метафора в языке и тексте. – М. : Наука, 1988. – С. 78–92.

203. Чернейко Л. О. Лингвофилософский анализ абстрактного имени / Л. О. Чернейко. – М., 1997. – 320 с.

204. Чернищенко І. А. Фактори формування національних мовних картин світу / І. А. Чернищенко // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка, 2007. – С. 158–162.

205. Чернявская В. Е. Дискурс как объект лингвистических исследований / В. Е. Чернявская // Текст и дискурс. Проблемы экономического дискурса : Сб. науч. тр. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. гос. ун-та экономики и финансов, 2001. – С.11–22.

206. Шафииков И. С. Концептуальная сфера «смерть» в семантике глагольных единиц в английском языке / И. С. Шафииков // Теория поля в современном языкознании : межвуз. сб. науч. трудов. / Башкирский гос. ун-т. – Уфа, 2002. – С. 194–198.

207. Шестаков А. А. Анализ концепта «смерть» в молодежной неформальной субкультуре на основе текстов Песен группы Cannibal Corpse / А. А. Шестаков // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2010. – № 3 (190). – С. 16–20.

208. Юминова А. Б. Культурологический аспект развития семантики идиом поля «смерть» в современном русском языке [Электрон. ресурс] / А. Б. Юминова // Фразеология в контексте культуры. – М. : Языки русской культуры, 1999. – С. 221–226. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/somaticheskie-frazeologizmy-nemetskogo-yazyka-v-kognitivno-diskursivnom-aspekte-na-materiale#ixzz5CNBP8fvs>

209. Юнг К. Г. Архетип и символ / К.Г. Юнг. Перевод : В.В. Зеленский. – М. : Ренессанс, 1991. – 304 с.

210. Яковлева Е. С. О понятии «культурная память» в применении к семантике слова / Е. С. Яковлева // Вопросы языкознания. – 1998. – № 3. – С. 43–73.

211. Ясіновська О. В. Антропоморфні ознаки концепту *думка* в художньому дискурсі Івана Франка : індивідуальний субкод / О. В. Ясіновська // Культурологія. Філологія. Музикознавство. – 2013. – № 1. – С. 113–122.

212. Яцкевич О. О. Концепт «Воля» в українській мовній картні світу : автореф. дис.... канд. філол. наук : 10.02.01 – українська мова [Електрон. ресурс] / О. О. Яцкевич. – Харків, 2009. – Режим доступа : https://revolution.allbest.ru/languages/00593042_0.html

213. Bartminski J. Aspects of Cognitive Ethnolinguistics / J. Bartminski // Edited by Jorg Zinken. – London: Equinox, 2009. – 250 p.

214. Bartmiński J. Językowe podstawy obrazu świata. Wydanie trzecie / J. Bartmiński. – Lublin : W-wo UMCS, 2009. – 328 s.

215. Brown P. Cognitive Fnthropology across Four Decades / P. Brown // Language, Culture, Society. – Ed. by Ch. Jourdan, K. Tuite. – Cambridge : University Press, 2006. – 310 p.

216. Fedoriuk L. V. Imaginative Signs of the Concept DEATH in the Novels by Yuri Andrukhovych / L. V. Fedoriuk // “East West” Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH. – Vienna, 2016. – P. 76–81.

217. Fedoriuk L. V. The Methodology of the Concept Structure Analysis : Cognitive and Linguoculturological Aspects / L. V. Fedoriuk // Лінгвістичні студії /

Linguistic Studies : зб. наук. праць / Донецький національний університет ім. Василя Стуса; гол. ред. А.П. Загнітко. – Вінниця : ДонНУ ім. Василя Стуса, 2016. – Вип. 32. – С. 70–76.

218. Hartig M. Psycholinguistik des Deutschen / M. Hartig. – Berlin : Weidler Buchverlag, 1999. – 213 S.

219. Johnson M. Philosophy's debt to Metaphor / M. Johnson // The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought / edited by R. W. Gibbs. – NY : Cambridge University Press, 2008. – P. 39–53.

220. Katz J. The Philosophy of Language [Електрон. ресурс] / J. Katz. – New York : Harper & Row, 1966. – 326 p. – Режим доступу : <http://books.google.com.ua/books>

221. Lakoff G. Cognitive Semantics. Meaning and Mental Representations / G. Lakoff. – Bloomington, 1988. – P. 119–154.

222. Lakoff G. The Contemporary Theory of Metaphor / G. Lakoff. – Cambridge : Cambridge University Press, 1994. – 89 p.

223. Langaker R.W. Concept, Image and Symbol : The Cognitive Basis of Grammar / R.W. Langaker. – Berlin – New York : Mouton de Gruyter, 1991. – 395 p.

224. Langaker R.W. Foundations of Cognitive Grammar / R.W. Langaker. – Stanford : Stanford University Press, 1987. – 504 p.

225. Lyons J. Introduction to Theoretical Linguistics / J. Lyons. – Cambridge, 1968. – 536 p.

226. Müller H. Arbeitsbuch. Linguistik / H. Müller. – Paderborn : Ferdinand Schöningh, 2002. – 524 S.

227. Oakley T. Image Schemas / T. Oakley / The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics / D. Geeraerts, H. Cuyckens (eds.). – NY : Oxford University Press, 2007. – P. 214–236.

228. Quasthoff U. The Uses of Stereotype in Everyday Argument / U. Quasthoff // JPr. – 1978. – V. 2. – P. 1–48.

229. Rickheit G. Psycholinguistik / G. Rickheit, L. Sichelschmidt, H. Strohner. – Tübingen : Stauffenberg Verlag, 2007. – 202 S.

230. Rosch E. On the Internal Structure of Perceptual and Semantic Categories / E. Rosch // Cognitive Development and the Acquisition of Language. – New York; London : Cambridge University Press, 1973. – P. 111–144.

231. Schwarz M. Einführung in die kognitive Linguistik / M. Schwarz. – Tübingen und Basel : A. Francke Verlag, 1996. – 238 S.

232. Searle J.R. Metaphor / J.R. Searle // Expression and Meaning : Studies in the Theory of Speech Acts. – Cambridge : Cambridge University Press, 1981. – P. 76–116.

233. Stern J. Metaphor, Literal, Literalism. Mind and Language [Електрон. ресурс] / J. Stern, 2006. – P. 243–279. – Режим доступу : <http://philosophy.uchicago.edu/faculty/files/stern/metaphor.pdf>

234. Ungerer F. An Introduction to Cognitive Linguistics. 2nd Edition / F. Ungerer, H.J. Schmid. – London : Pearson Education Limited, 2006. – 384 p.

235. Wierzbicka A. Semantics : Primes and Universals / A. Wierzbicka. – Oxford; New York : Oxford University Press, 1996. – 220 p.

СПИСОК ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

236. Велика медична енциклопедія [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://vseslova.com.ua/word/%D0%A1%D0%BC%D0%B5%D1%80%D1%82%D1%8C-98563>

237. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009. – 1736 с.

238. Великий тлумачний словник української мови / Упоряд. Т. В. Ковальова. – Харків : Фоліо, 2005. – 767 с.

239. Великий тлумачний словник української мови : Близько 40000 сл. / [Упоряд. Т. В. Ковальова]. – Харків : ФОЛІО, 2005. – 766 с.

240. Великий тлумачний словник. Сучасна українська мова / Упоряд. А. П. Загнітко, І. А. Щукіна. – Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2008. – 704 с.

241. Вусик О. С. Словник синонімів української мови: понад 2500 синонімічних гнізд / О. С. Вусик. – Тернопіль : Навчальна книга. – Богдан, 2013. – 576 с.

242. Грінченко Б. Д. Словарь української мови / Б. Д. Грінченко, Т. 1–4. – Київ, 1907-1909. – 2971 с.

243. Енциклопедичний словник символів культури України / за заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, В. В. Куйбіди. – 5-е вид. – Корсунь-Шевченківський : ФОП Гаврищенко В.М., 2015. – 912 с.

244. Иллюстрированная полная популярная Библейская энциклопедия. Репринт 1891 г. – М. : Типография Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 1990. – 904 с.

245. Івченко А. О. Тлумачний словник української мови : близько 7000 слов. ст. / А. О. Івченко. – 13-е вид., випр. – Харків : Фоліо, 2008. – 539 с.

246. Караванський С. Й. Практичний словник синонімів української мови, близько 15000 синонімічних рядів / С. Й. Караванський. – К. : СП «Кобза», 1993. – 480 с.

247. Кондаков Н. І. Логічний словник-довідник / Н. І. Кондаков. – М. : Наука, 1975. – 720 с.

248. Короткий тлумачний словник української мови : Близько 7000 слів / За ред. Д. Г. Гринчишина; [Наук. ред. О.Д. Пономарів]. – К. : Вид. центр «Просвіта», 2004. – 605 с.

249. Короткий тлумачний словник української мови. Близько 6750 слів / за ред. Д. Г. Гринчишина. – 2-е вид., доп. і перероб. – К. : Рад. Школа, 1988. – 600 с.

250. Краткий словарь когнитивных терминов / Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина : [под общ. ред. Е. С. Кубряковой]. – М. : Филол. факультет МГУ им. М. В. Ломоносова, 1996. – 468 с.

251. Новий тлумачний словник української мови : [А–Я] : 10 000 слів : Для школярів, абітурієнтів, студентів, викладачів / [Уклад. І. Радченко]. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2005. – 543 с.

252. Новий тлумачний словник української мови. 42000 слів : У 4-х томах / Уклад. В. Яременко, О. Сліпушко. Т. 4. – К. : Аконті, 1998. – 944 с.

253. Полюга Л. М. Словник синонімів української мови. 2-е вид. – К. : Довіра, 2006. – 477 с.

254. Словник синонімів української мови, у 2-х томах / укл. А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк та ін. – К. : Наукова думка, 1999. – 400 с.
255. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. / Ред. кол. : Д. Г. Гринчишин, Л. Л. Гумецька, І. М. Керницький. Т. 2. – К. : Вид-во «Наукова думка», 1978. – 592 с.
256. Словник української мови в 11 томах [Електрон. ресурс] / Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР / гол. ред. кол. І. К. Білодід. – К. : Наукова думка, 1970-1980. – Режим доступу : sum.in.ua/
257. Словник української мови у малюнках / За ред. М. П. Коломієць. – К., 1995. – 233 с.
258. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / Ред. випуску М. Чікало, Г. Войтів / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2013. – Вип. 16. – 200 с.
259. Словник фразеологізмів української мови / [уклад. В. М. Білонеженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук]. – К. : Наукова думка, 2003. – 1104 с.
260. Сучасний тлумачний словник української мови : 55 000 слів : Розгорнуті пояснення до слів. Спільнокореневі слова. Слова-синоніми. Фразеологічні звороти / [Уклад. : Яковлева А. М., Афонська Т. М.]. – Харків : ПП «Горсінг плюс», 2007. – 670 с.
261. Сучасний тлумачний словник української мови : 55 000 слів : Розгорнуті поясн. д. сл.; Спільнокорен. сл.; Сл.-синоніми; Фразеол. звороти / [Уклад. Яковлева А. М., Афонська Т. М.; За заг. ред. Ломакович С. В.]. – Харків : ПП «Горсінг плюс», 2006. – 670 с.
262. Сучасний тлумачний словник української мови : 60 000 слів / За заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. – Харків : ВД «ШКОЛА», 2008. – 832 с.
263. Сучасний тлумачний словник української мови : Для школярів, абітурієнтів, студентів, викладачів / [Уклад. : Л. П. Олексієнко, О. Л. Шумейло]. – К. : Вид. дім «Калита», 2006. – 543 с.

264. Тлумачний словник сучасної української мови : [А–Я] : Бл. 50000 слів / Уклад. І. М. Забіяка. – К. : Арій, 2007. – 510 с.

265. Тлумачний словник української мови : Близько 14 000 слів і словосполучень / [Уклад. Ковальова Т. В., Коврига Л. П.]. – Харків : Синтекс, 2002. – 671 с.

266. Тлумачний словник української мови : Понад 12 500 ст. (близько 40000 сл.) / За ред. В.С. Калашника; [Уклад. : Боярова Л. Г. та ін.]. – 2-е вид., перероб. й допов. – Харків : Прапор, 2006. – 991 с.

267. Тлумачний словник-мінімум української мови : Близько 6 тис. слів. – К. : Довіра, 1999. – 447 с.

268. Тлумачний словник-мінімум української мови : Близько 9 тис. сл. / [Уклад. Л. О. Ващенко, О. М. Єфімов]. – 3-е вид., випр. і допов. – К. : Довіра, 2004. – 607 с.

269. Тресиддер Дж. Словарь символов / Дж. Тресиддер. – М. : Фаир-Пресс, 1999. – 448 с.

270. Ужченко В. Д. Фразеологічний словник української мови / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Освіта, 1998. – 224 с.

271. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4-х т [Електрон. ресурс] / М. Фасмер. – Москва : Прогресе, 1986-1987. – Режим доступу : <http://www.classes.ru/all-russian/russian-dictionary-Vasmer-term-12319.htm>

272. Философский энциклопедический словарь / Под ред. С. С. Аверинцева. 2-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с.

273. Філософський енциклопедичний словник / гол. ред. В. І. Шинкарук. – К. : Абрис, 2002. – 744 с.

274. Філософський енциклопедичний словник : енциклопедія / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди; голов. ред. В. І. Шинкарук. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.

275. Routledge Dictionary of Language and Linguistics. – London : Routledge, 1996. – 530 p.

СПИСОК ТЕКСТОВИХ ДЖЕРЕЛ

276. Андiєвська Е. Герострати : роман / Е. Андiєвська. – Мюнхен : Сучасність, 1971. – 500 с.
277. Андiєвська Е. Джалапiта : [вiбранi твори] / Е. Андiєвська. – Львiв : ЛА «ПРАМiДА», 2006. – 160 с.
278. Андiєвська Е. Казки / Е. Андiєвська. – Париж, 2000. – 137 с.
279. Андришик Р. Полтава [Електрон. ресурс] / Р. Андришик. – 1969. – Режим доступу : www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=1945
280. Андришик Р. Думна дорога: Роман / Р. Андришик. – К.: Рад. Письменник, 1982. – 263 с.
281. Андришик Р. Люди зi страху / Р. Андришик. – К. : Молодь, 1966. – 384 с.
282. Андришик Р. Сад без листопаду: Роман / Р. Андришик. – К. : Рад. Письменник, 1981. – 260 с.
283. Андришик Р. Сторонець [Електрон. ресурс] / Р. Андришик. – Режим доступу : <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=1946&page=18>
284. Андрухович С. Жiнки iхних чоловiкiв / С. Андрухович. – Iвано-Франкiвськ : Лiлея-НВ, 2005. – 227 с.
285. Андрухович Ю. Дванадцять обручiв [Електронний ресурс] / Ю. Андрухович. – Режим доступу : http://ukrlit.org/andrukhovych_yurii_igorovych/dvanadtsiat_obruchiv.
286. Андрухович Ю. Московiада : Роман жахiв / Ю. Андрухович. – Iвано-Франкiвськ : Лiлея. – НВ, 2006. – 151 с.
287. Андрухович Ю. Перверзiя / Ю. Андрухович. – Львiв : ВТНЛ – Класика, 2004. – 304 с.
288. Андрухович Ю. Рекреацiї / Ю. Андрухович. – Львiв : Пiраміда, 2005. – 144 с.
289. Андрухович Ю. Таємниця. Замiсть роману / Ю. Андрухович. – Харкiв : Фоліо, 2007. – 478 с.

290. Антоненко-Давидович Б. Завищені оцінки [Електрон. ресурс] / Б. Антоненко-Давидович. – Режим доступу : www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=4080

291. Антоненко-Давидович Б. Смерть / Б. Антоненко-Давидович // Твори: у 2 т. – К. : Наукова думка, 1989. – Т. 1. – 742 с.

292. Антоненко-Давидович Б. Чистка [Електрон. ресурс] / Б. Антоненко-Давидович. – Режим доступу : http://ukrlit.org/antonenko_davydovych_borys_dmytrovych/chystka

293. Багрянний Іван. Огненне коло / Іван Багрянний. – К., 1996. – 400 с.

294. Багрянний Іван. Сад Гетсиманський [Електрон. ресурс] / Іван Багрянний. – Режим доступу : <http://www.ukrlib.com.ua/books/printitzip.php?tid=29>

295. Багрянний Іван. Тигролови. Людина біжить над прірвою / Іван Багрянний. – К., 1991. – 320 с.

296. Барка В. Душі едемітів / В. Барка. – УКСП. «Кобза», 1994. – 664 с.

297. Барка В. Жовтий князь [Електрон. ресурс] / В. Барка. – 1962. – Режим доступу : <http://www.ukrlib.com.ua/books/printitzip.php?tid=49>

298. Бердник О. Подвиг Вайвасвати [Електрон. ресурс] / О. Бердник. – Режим доступу : <https://fantlab.ru/work270188>

299. Бердник О. Вогнесміх / О. Бердник. – К. : Тріада-А : «Афон» ВД, 2006. – 550 с.

300. Бердник О. Діти Безмежжя : [романи і повісті] / О. Бердник. – К. : Тріада-А : «Афон» ВД, 2004. – 680 с.

301. Бердник О. Зоряний Корсар / О. Бердник; [передмов. Г. Прашкевича]. – К. : Тріада-А : «Афон» ВД, 2004. – 572 с.

302. Бердник О. Покривало Ізиди: Повість-легенда / О. Бердник. – К. : Веселка, 1969. – 166 с.

303. Бердник О. Чаша Амріти / О. Бердник. – К. : Тріада-А : «Афон» ВД, 2004. – 624 с.

304. Білий Д. Басаврюк ХХ / Д. Білий. – К. : Наш Формат, 2014. – 200 с.

305. Білий Д. Дивовижні пригоди скіфа Атея. Кн. 1 : Таємниця Щита Таргітая / Д. Білий. – К. : Книжкова база «Альфа», 2016. – 63 с.
306. Білий Д. Дивовижні пригоди скіфа Атея. Кн. 2 : Подорож до Міста Мерців / Д. Білий. – К. : Книжкова база «Альфа», 2016. – 47 с.
307. Білий Д. Заложна душа / Д. Білий. – Донецьк : Альфа-прес, 2004. – 496 с.
308. Білик І. Меч Арея / І. Білик. – К. : Веселка, 2003. – 359 с.
309. Білик І. Похорон богів [Електрон. ресурс] / І. Білик. – Режим доступу : www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=4108
310. Білик І. Танго [Електрон. ресурс] / І. Білик. – Режим доступу : www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=4108
311. Близнець В. Древляни / В. Близнець. – К. : Дніпро, 1979. – Режим доступу : www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=4788
312. Бойчук Б. Дві жінки Альберта : Роман / Б. Бойчук. – К. : Факт, 2002. – 168 с.
313. Бойчук Б. Три романи : Краєвиди підглядника. Аліпій II і його Наречена. Життя з Алісою поза дзеркалом / Б. Бойчук. – К. : Факт, 2003. – 376 с.
314. Васильченко С. Чорні маки [Електрон. ресурс] / С. Васильченко. – Режим доступу : www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=1140
315. Вахтній О. Від дзвоника до дзвоника (або поради «закононеслухняним») / О. Вахтній. – К., 2014. – 136 с.
316. Винниченко В. Записки кирпатого Мефістофеля / В. Винниченко. – Харків : Фоліо, 2000. – 350 с.
317. Винничук Ю. Весняні ігри в осінніх садах / Ю. Винничук. – Харків : Книжковий Клуб «Клуб сімейного Дозвілля», 2007. – 242 с.
318. Винничук Ю. Легенди Львова / Ю. Винничук. – Львів : ЛА «ПІРАМІДА», 2013. – 432 с.
319. Винничук Ю. Мальва Ланда / Ю. Винничук. – К. : Спадщина, 2012. – 464 с.

320. Винничук Ю. Танго смерті / Ю. Винничук. – Харків : Фоліо, 2012. – 379 с.
321. Волков О. Мертві квіти / О. Волков. – К. : Нора-Друк, 2013. – 320 с.
322. Гайдамака Н. Позначена блискавицею / Н. Гайдамака.– К. : Молодь, 1990.– 144 с.
323. Гончар О. Берег любові. Роман / О. Гончар. – К. : Дніпро, 1976. – 176 с.
324. Гончар О. Бригантіна [Електрон. ресурс] / О. Гончар. – Режим доступу : www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=537
325. Гончар О. Прапороносці [Електрон. ресурс] / О. Гончар. – Режим доступу : www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=549
326. Гончар О. Собор : Роман / О. Гончар. – К. : Дніпро, 1989. – 270 с.
327. Гончар О. Циклон [Електрон. ресурс] / О. Гончар. – Режим доступу : <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=553&page=4>
328. Гримич М. Варфоломієва ніч / М. Гримич – Львів : Кальварія, 2002. – 236 с.
329. Дашвар Люко. Мати все / Люко Дашвар. – Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2010. – 336 с.
330. Дашвар Люко. На запах м'яса : роман / Люко Дашвар. – Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2014. – 368 с.
331. Дашвар Люко. Рай. Центр : роман / Люко Дашвар. – Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2014. – 272 с.
332. Дашвар Люко. Село не люди / Люко Дашвар. – Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2007. – 270 с.
333. Дашкієв М. Володар Всесвіту : Науково-фантастична повість / М. Дашкієв. – К. : Молодь, 1955. — 176 с.
334. Дашкієв М. Довічні муки пекла [Електрон. ресурс] / М. Дашкієв. – Режим доступу : <http://www.ukrcenter.com/Література/Микола-Дашкієв/51346/Довічні-муки-пекла>
335. Дашкієв М. Загибель Уранії : Науково-фантастичний роман / М. Дашкієв. – К. : Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1960. – 356 с.

336. Дашкієв М. Зуби дракона : Пригодницька повість / М. Дашкієв. – К. : Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1957. – 212 с.
337. Дашкієв М. Торжество життя : Науково-фантастичний роман / М. Дашкієв. – К. : Радянський письменник, 1952. – 414 с.
338. Денисенко Л. Калейдоскоп часу / Л. Денисенко. – К. : «Клуб сімейного дозвілля», 2013. – 320 с.
339. Денисенко Л. Помилкові переймання або життя за розкладом вбивць / Л. Денисенко. – К. : Нора-Друк, 2008. – 240 с.
340. Денисенко Л. Сарабанда банди Сари. Роман / Л. Денисенко. – К. : Нора-Друк, 2008. – 240 с.
341. Дімаров А. Біль і гнів / А. Дімаров. – К. : Україна, 2004. – 928 с.
342. Дімаров А. Божа кара : повісті, оповідання, етюди. – К. : Укр. письменник, 2009. – 427 с.
343. Дімаров А. На коні й під конем / А. Дімаров. – Харків : Фоліо, 2009. – 317 с.
344. Дімаров А. Прожити й розповісти / А. Дімаров. – К. : Дніпро, 2012. – 831 с.
345. Дністровий А. Місто уповільненої дії / А. Дністровий. – К. : «Факт», 2003. – 320 с.
346. Дністровий А. Пацики / А. Дністровий. – Львів : «ЛА Піраміда», 2011. – 224 с.
347. Дністровий А. Сніданок на снігу / А. Дністровий. – Харків : «Клуб Сімейного Дозвілля», 2014. – 288 с.
348. Довженко О. Воля до життя [Електрон. ресурс] / О. Довженко. – Режим доступу : www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=865
349. Дольд-Михайлик Ю. І один у полі воїн / Ю. Дольд-Михайлик. – Харків : Фоліо. – 2008. – 744 с.
350. Дольд-Михайлик Ю. У чорних лицарів / Ю. Дольд-Михайлик. – Харків : Фоліо. – 2001. – 411 с.

351. Донченко О. Карафуто [Електрон. ресурс] / О. Донченко. – 2010. – Режим доступу : <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=6524>
352. Дрозд В. Ворон [Електрон. ресурс] / В. Дрозд. – Режим доступу : www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=35
353. Дрозд В. Катастрофа [Електрон. ресурс] / В. Дрозд. – Режим доступу : www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=31
354. Дрозд В. Кінь Шептало на молочарні [Електрон. ресурс] / В. Дрозд. – Режим доступу : <http://booksonline.com.ua/view.php?book=131230>
355. Дрозд В. Листя землі. Книги I, II [Електрон. ресурс] / В. Дрозд. – К. : Вид. дім. «КМ Академія», 2012. – Режим доступу : <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=12597>
356. Дрозд В. Музей живого письменника, або моя довга дорога в ринок [Електрон. ресурс] / В. Дрозд. – Режим доступу : www.libros.am/book/read/id/241533/slug/muzejj-zhivogo-pismennika-abo-moya-dovga-doroga-v-rinok
357. Дрозд В. Білий кінь Шептало [Електрон. ресурс] / В. Дрозд. – Режим доступу : <https://www.ukrlit.net/lib/drozd/k9ulo.html>
358. Забужко О. Дівчатка [Електрон. ресурс] / О. Забужко. – Режим доступу : www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=4204
359. Забужко О. Інструктор із тенісу / О. Забужко. – К. : «Клуб сімейного дозвілля», 2014. – 273 с.
360. Забужко О. Музей покинутих секретів / О. Забужко. – К. : Факт, 2013. – 832 с.
361. Загребельний П. Диво / П. Загребельний. – К. : Махаон-Україна, 2000. – 567 с.
362. Загребельний П. Учитель [Електрон. ресурс] / П. Загребельний. – Режим доступу : www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=997
- Загребельний П. Я, Богдан / П. Загребельний. – К. : Рад. письменник, 1983. – 511 с.

363. Заєць В. Місто, якого не було [Електрон. ресурс] / В. Заєць. – 1985. – Режим доступу : chtyvo.org.ua/authors/Zaiets_Volodymyr/Misto_yakoho_ne_bulo/
364. Заєць В. Світове зло [Електрон. ресурс] / В. Заєць. – 1985. – Режим доступу : <http://www.ukrcenter.com/Література/Володимир-Заєць/25505-1/Світове-зло>
365. Захарченко О. Дівчинка з химерами : повість / О. Захарченко. – К. : «ФАКТ», 2010. – 160 с.
366. Захарченко О. Сім воріт [Електрон. ресурс] / О. Захарченко. – 2011. – Режим доступу : http://chtyvo.org.ua/authors/Zakharchenko_Olena/Sim_vorit/
367. Іваненко О. Марія [Електрон. ресурс] / О. Іваненко. – 1988. – Режим доступу : www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=1003&page=107
368. Іваничук Р. Вогненні стовпи. Романний триптих. – Львів : Літопис, 2002. – 432 с.
369. Іваничук Р. Мальви (Яничари). Орда : Романи / Р. Іваничук. – Харків : Євроекспрес, 2000. – 416 с.
370. Іваничук Р. Нещоденний щоденник / Р. Іваничук. – Львів : Літопис, 2005, – 216 с.
371. Іваничук Р. Торовиця / Р. Іваничук. – Харків : Фоліо, 2013. – 215 с.
372. Іваничук Р. Хресна проща : Романний триптих / Р. Іваничук. – Львів : ЛА «ПІРАМІДА», 2011. – 284 с.
373. Іваничук Р. Черлене вино. Манускрипт з вулиці Руської / Р. Іваничук. – Харків : Піраміда, 2011. – 204 с.
374. Іваничук Р. Шрами на скалі / Р. Іваничук. – Львів : Каменярь, 1987. – 213 с.
375. Іванченко Р. Віщий Олег [Електрон. ресурс] / Р. Іванченко. – Режим доступу : <https://findbook.in.ua/books/otruta-dlia-kniaghini-vishchii-oliegh>
376. Іванченко Р. Золоті стремена [Електрон. ресурс] / Р. Іванченко. – 1984. – Режим доступу: http://litmisto.org.ua/?page_id=23027
377. Іванченко Р. Зрада, або як стати володарем [Електрон. ресурс] / Р. Іванченко. – 1988. – Режим доступу : <http://litmisto.org.ua/?p=23029>

378. Іванченко Р. Сіті життя і смерті [Електрон. ресурс] / Р. Іванченко. – 1986. – Режим доступу : www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=1016
379. Іздрик Ю. Острів КРК [Електрон. ресурс] / Ю. Іздрик. – К. : «Лілея-НВ», 1998. – Режим доступу : <http://www.rulit.me/books/ostriv-krk-ta-inshi-istorii-read-214144-1.html>
380. Іздрик Ю. Подвійний Леон [Електрон. ресурс] / Ю. Іздрик. – 2010. – Режим доступу : <http://www.rulit.me/books/podvijnij-leon-istoriya-hvorobi-read-214143-1.html>
381. Іздрик Ю. Таке [Електрон. ресурс] / Ю. Іздрик. – Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2009. – Режим доступу : www.litmir.me/bd/?b=225486
382. Іздрик Ю. Флешка. Дефрагментація / Ю. Іздрик. – Івано-Франківськ : «Лілея-НВ», 2010. – 148 с.
383. Кацай О. Капітан космічного плавання / О. Кацай. – К. : Мост Паблішінг, 2009. – 627 с.
384. Кащенко А. Борці за правду [Електрон. ресурс] / А. Кащенко. – Режим доступу : http://ukrlit.org/kaschenko_adrian_feofanovych/bortsi_za_pravdu
385. Квітка-Основ'яненко Г. Мертвецький Великдень [Електрон. ресурс] / Г. Квітка-Основ'яненко. – Режим доступу : www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=2453
386. Кононенко Є. Без мужика. *Prosus nostalgos* / Є. Кононенко. – Львів : Кальварія, 2006. – 208 с.
387. Кононенко Є. Імітація : Роман / Є. Кононенко. – 2 вид., випр. – Львів : Кальварія, 2008. – 192 с.
388. Кононенко Є. Повії теж виходять заміж : Новели / Є. Кононенко. – Львів : Кальварія, 2004. – 160 с.
389. Костенко Л. Записки українського самашедшого [Електрон. ресурс] / Л. Костенко. – К. : А-ба-ба-га-ла-ма-га, 2010. – Режим доступу : <http://ukrclassic.com.ua/katalog/k/kostenko-lina/282-lina-kostenko-zapiski-ukrajinskogo-samashedshogo>

390. Костецький А. Мінімакс – кишеньковий дракон, або День без батьків : Казк., фант, та пригод. Повісті / А. Костецький. – К. : Компанія ОСМА, 2016. – 352 с.
391. Малик В. Князь Кий : Романи / В. Малик. – К. : Дніпро, 1989. – 288 с.
392. Малик В. Таємний посол : Роман. Посол Урус-шайтана; Фірман султана / В. Малик // Твори : в 2 т. Т.1. – К. : Дніпро, 1986. – Кн. 1, 2. – 440 с.
393. Малик В. Чорний екватор [Електрон. ресурс] / В. Малик. – Режим доступу : <https://ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=10377>
394. Малярчук Т. Говорити / Т. Малярчук. – Харків : Фоліо, 2007. – 187 с.
395. Малярчук Т. Ендшпіль Адольфо, або Троянда для Лізи / Т. Малярчук. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2004. – 160 с.
396. Малярчук Т. Звірослов [Електрон. ресурс] / Т. Малярчук. – Харків : Фоліо, 2009. – Режим доступу : <http://www.litmir.me/br/?b=180193>
397. Малярчук Т. Як я стала святою : Роман / Т. Малярчук. – Харків : Фоліо, 2006. – 190 с.
398. Матіос М. Армагедон уже відбувся / М. Матіос. – Львів : ЛА «ПІРАМІДА», 2011. – 112 с.
399. Матіос М. Нація. Одкровення / М. Матіос. – Львів : ЛА «ПІРАМІДА», 2006. – 204 с.
400. Матіос М. Солодка Даруся / М. Матіос. – Львів : ЛА «ПІРАМІДА», 2011. – 188 с.
401. Матіос М. Черевички Божої Матері / М. Матіос. – Львів : ЛА «ПІРАМІДА», 2013. – 208 с.
402. Меднікова М. Терористка. НЕ-детектив / М. Меднікова. – Львів : Кальварія, 2003. – 216 с.
403. Меднікова М. Тю! : роман-фрістайл з елементами аерофотозйомки [Електрон. ресурс] / М. Меднікова. – Львів : Кальварія, 2003. – 228 с. – Режим доступу : <http://romanbook.net/book/8184379/?page=1>
404. Меднікова Т. Крутая плюс, або терористка – 2 / Т. Меднікова. – Львів, 2005. – 270 с.

405. Мирний Панас. Повія / Панас Мирний. – К. : Школа, 2008. – 496 с.
406. Москалець К. Досвід коронації / К. Москалець. – Львів : ЛА «ПРАМІДА», 2009. – 220 с.
407. Москалець К. Келія чайної троянди / К. Москалець. – Львів : Кальварія, 2001. – 743 с.
408. Москалець К. Сполохи / К. Москалець. – Львів : ЛА «ПРАМІДА», 2014. – 172 с.
409. Мушкетик Ю. Гетьманський скарб / Ю. Мушкетик. – К. : Спалах ЛТД, 1993. – 432 с.
410. Мушкетик Ю. Гетьманський скарб / Ю. Мушкетик. – Харків : Фоліо, 2007. – 415 с.
411. Мушкетик Ю. На брата брат/ Ю. Мушкетик. – К. : Рада, 1996. – 319 с.
412. Мушкетик Ю. Суд над Сенекою. Твори : У 5-ти т / Ю. Мушкетик. – Т.1. – К. : Дніпро, 1987. – С. 61-108.
413. Мушкетик Ю. Яса / Ю. Мушкетик. – К. : Дніпро, 1990. – 831 с.
414. Павлюк І. Біографія дерева племені поетів [Електрон. ресурс] / І. Павлюк. – 2003. – Режим доступу : <http://www.ukrlit.net/lib/pavluk/mx0v3.html>
415. Пагутяк Галина. Жорстокість існування / Галина Пагутяк. – Львів : ЛА «ПРАМІДА», 2013. – 280 с.
416. Пагутяк Галина. Пан у чорному костюмі з блискучими гудзиками / Галина Пагутяк. – Львів : ЛА «ПРАМІДА», 2016. – 280 с.
417. Палійчук О. Реанімація [Електрон. ресурс] / О. Палійчук // На дорогах Всесвіту. – Режим доступу : <http://nadoest.com/naukovo-fantastichne-opovidannya>
418. Пашковський Є. Безодня / Є. Пашковський. – Львів : ЛА «ПРАМІДА», 2005. – 268 с.
419. Пашковський Є. Вовча зоря: роман / Є. Пашковський. – К. : Молодь, 1991. – 215 с.
420. Пашковський Є. Осінь для ангела [Електронний ресурс] / Є. Пашковський. – Режим доступу : http://chtyvo.org.ua/authors/Pashkovskiyi_Yevhen/Osin_dlia_anhela

421. Пашковський Є. Свято [Електрон. ресурс] / Є. Пашковський. – Режим доступу: chtyvo.org.ua/authors/Pashkovskiy_Yevhen/Sviato/
422. Пашковський Є. Щоденний жезл : роман-есеї / Є. Пашковський. – К. : Генеза, 1999. – 471 с.
423. Петров В. Болотяна лукроза [Електрон. ресурс] / В. Петров. – Режим доступу : www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=3244
424. Петров В. Дівчина з ведмедиком / В. Петров. – К. : Сяйво, 1928. – 200 с.
425. Підмогильний В. Місто / В. Підмогильний. – К. : Основи, 2017. – 272 с.
426. Підмогильний В. Невеличка драма / В. Підмогильний. – К. : Факт, 2003. – 430 с.
427. Покальчук Ю. Я, ти, він, вона [Електрон. ресурс] / Ю. Покальчук. – 2002. – Режим доступу : ukrbooks.com/ua/Ja_ty_vin_vona/
428. Покальчук Ю. Просто любити... / Ю. Покальчук. – Харків : Фоліо, 2008. – 188 с.
429. Покальчук Ю. Хулігани / Ю. Покальчук. – Харків : Фоліо, 2006. – 222 с.
430. Прохасько Т. Довкола озера [Електрон. ресурс] / Т. Прохасько. – Режим доступу : www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=3620
431. Прохасько Т. Інші дні Анни / Т. Прохасько. – К. : Смолоскип, 1998. – 122 с.
432. Прохасько Т. Лексикон таємних знань : новели / Т. Прохасько. – Львів, 2004. – 200 с.
433. Прохасько Т. НепрОсті / Т. Прохасько. – Івано-Франківськ, 2002. – 137 с.
434. Прохасько Т. Порт Франківськ / Т. Прохасько // БотакЄ. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2010. – С. 307–308.
435. Прохасько Т. Тільки на експорт / Т. Прохасько // БотакЄ. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2010. – С. 267–302.
436. Роздобудько І. Ескорт у смерть / І. Роздобудько. – Харків : «Фоліо», 2007. – 159 с.
437. Роздобудько І. Арсен / І. Роздобудько. – Харків : «Фоліо», 2017. – 155 с.

438. Роздобудько І. Зів'ялі квіти викидають / І. Роздобудько. – К. : «Нора-Друк», 2017. – 288 с.
439. Роздобудько І. ЛСД. Ліцей слухняних дружин / І. Роздобудько. – Львів : «Клуб сімейного дозвілля», 2013. – 320 с.
440. Роздобудько І. Одного разу... / І. Роздобудько. – Львів : «Клуб сімейного дозвілля», 2014. – 224 с.
441. Руденко М. Ковчег Всесвіту / М. Руденко. – К. : Веселка, 1995. – 206 с.
442. Руденко М. Син Сонця – Фаєтон : Науково-фантастич. Роман / М. Руденко. – Тернопіль : Джура, 2002. – 340 с.
443. Савченко В.Я ще повернусь [Електрон. ресурс] / В. Савченко. – Режим доступу : <http://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=4158>
444. Савченко В. З того світу – інкогніто [Електрон. ресурс] / В. Савченко. – Режим доступу : <https://fantlab.ru/edition27505>
445. Савченко В. І бачив я звірину [Електрон. ресурс] / В. Савченко. – 2000. – Режим доступу : chtyvo.org.ua/authors/Savchenko/I_bachyv_ua_zvirynu/
446. Савченко В. Під знаком цвіркуна : фантастичний роман / В. Савченко. – Дніпропетровськ : Дніпрокнига, 2004. – 343 с.
447. Савченко В. Тільки мить [Електрон. ресурс] / В. Савченко. – Режим доступу : www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=4148
448. Савченко В. Тривожний крик папути [Електрон. ресурс] / В. Савченко. – Режим доступу : www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=4157
449. Самбук Р. Останній заколот / Р. Самбук. – К. : «Радянський письменник», – 1989. – 288 с.
450. Слапчук В. Книга забуття / В. Слапчук. – К. : Ярославів Вал, 2013. – 368 с.
451. Смілянський Л. Михайло Коцюбинський / Л. Смілянський. – К. : Молодь, 1968. – 157 с.
452. Соколян М. Балада для Кривої Варги : аналітичний мюзікл : повість, оповідання / М. Соколян. – К. : Нора-Друк, 2005. – 160 с.
453. Соколян М. Новендіалія / М. Соколян. – К. : Факт, 2008. – 408 с.

454. Соколян М. Херем / М. Соколян. – К. : Факт, 2007. – 178 с.
455. Сорока Ю. Арахнофобія : роман / Ю. Сорока. – Харків : Фоліо, 2010. – 251 с.
456. Сорока Ю. Іван Богун. У 2 тт. / Ю. Сорока. – Т.1. – Харків : Фоліо, 2010. – 315 с.
457. Сорока Ю. Іван Богун. У 2 тт. / Ю. Сорока. – Т.2. – Харків : Фоліо, 2010. – 539 с.
458. Суслів В. Останній рейс [Електрон. ресурс] / В. Суслів, В. Росін. – Режим доступу : www.ukrcenter.com/Література/Владлен-Суслів/53872/Останній-рейс-співавт-Веніамін-Росін
459. Тисовська Н. Двокнижжя / Н. Тисовська. – К. : Наш час, 2015. – 512 с.
460. Тисовська Н. Соло для комп'ютера / Н. Тисовська // Роман-газета № 9. – К., 2004. – 64 с.
461. Тисовська Н. Три таємниці Великого озера / Н. Тисовська. – К. : Наш час, 2011. – 264 с.
462. Ульяненко О. Там, де Південь / О. Ульяненко. – Харків : Треант, 2010. – 160 с.
463. Ульяненко О. Богемна рапсодія : романи / О. Ульяненко. – Львів : ЛА «ПРАМІДА», 2006. – 160 с.
464. Ульяненко О. Жінка його мрії : містичний трилер / О. Ульяненко. – Харків : Треант, 2010. – 224 с.
465. Ульяненко О. Сталінка. Дофін Сатани : романи / О. Ульяненко. – Харків : Фоліо, 2003. – 382 с.
466. Федорів Р. Єрусалим на горах [Електрон. ресурс] / Р. Федорів. – Львів : Червона калина, 1993. – 502 с. – Режим доступу : www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=530
467. Федорів Р. Історична романістика та національна свідомість / Р. Федорів // Дзвін. – 1996. – № 10-12. – С. 109-113.
468. Шевчук В. Барви осіннього саду / В. Шевчук // Серед тижня. – К., 1967. – 96 с.

469. Шевчук В. Дім на горі : Роман-балада / В. Шевчук. – К., 1983. – 488 с.
470. Шевчук В. Жінка-змія / В. Шевчук // Жінка-змія : Повісті. – Львів, 1998. – С. 153–174.
471. Шкляр В. Елементал / В. Шкляр. – Львів : Кальварія, 2005. – 196 с.
472. Шкляр В. Залишенець. Чорний Ворон / В. Шкляр. – Харків : «Клуб сімейного дозвілля», 2010. – 384 с.
473. Шкляр В. Чорний Ворон : Роман / В. Шкляр. – К. : Ярославів Вал, 2009. – 356 с.
474. Щербак Ю. Бар'єр несумісності [Електрон. ресурс] / Ю. Щербак. – Режим доступу : www.litmir.me/bd/?b=597751
475. Яновський Ю. Вершники / Ю. Яновський. – Харків : Фоліо, 2014. – 107 с.
476. Яновський Ю. Роман Ма / Ю. Яновський // Оповідання, романи, п'єси. – К. : Наукова думка, 1984. – 578 с.
477. Яновський Ю. Чотири шаблі / Ю. Яновський. – Харків : Фоліо, 2014. – 160 с.
478. Ячейкін Ю. Зоряні мандри капітана Небрехи / Ю. Ячейкін. – К. : Веселка, 1973. – 316 с.

ДОДАТКИ

Додаток А
Анкета «Асоціативний експеримент»

Місце проживання :

область _____ місто _____

Місце роботи / навчання _____

Вік _____

Завдання 1. Запишіть перше слово, що спадає на думку, після прочитання поданих слів:

життя

істина

робота

кіт

ручка

край

пензлик

діброва

запах

смерть

акваріум

перший

спочатку

хліб

природа

чоловік

спідниця

небо

газета

зірка

колір

троянда

страх

гарно

іграшка

шафа

зошит

пісок

кохання

розумний

Продовження додатка А

Завдання 2. Дайте відповідь на питання одним словом:

1. Смерть – яка? (навести прикметники, наприклад, *троянда – гарна, запашна*)
2. Смерть – це як? (навести прислівники, наприклад, *осінь – сонячно, холодно*)

Додаток Б

Сполучуваність номінативи концепту *смерть*

1) іменник + прикметник: **звичайна смерть** (*Вже йому мало звичайної смерті – він губить людей, знущаючись!* (П. Загребельний. Диво)), **учбова смерть** (*З ношами, у важкому спецодязі, з сумками Червоного Хреста через плече, розсипавшись по замковому пустирищу, юні медички з сміхом долають уявну радіоактивну зону, долають **учбову смерть** і все когось рятують, рятують, рятують* (О. Гончар. Берег любові)), **нова смерть** (*Втікав од смерті, яка постала перед ним одразу в стількох жахних личчях, і не знав, що у втечі своїй спіткає **нову смерть**, ще страшнішу, хоч і дивно вишукувати відтінки в смерті* (П. Загребельний. Диво)), **чужа смерть** (*Гур із подивом зрозумів, що вбивство жодним чином його не зворушило, тоді як інші скотарі з полегкістю опускали руки в «живу» воду джерела, неначе тінь **чужої смерті** пропікала їм долоні* (М. Соколян. Херем)), **князева смерть** (*Люди рідко заживали тоді за шістдесят літ, однаково великому князеві вже недовго б довелося топтати ряст, але багато в чому пришвидшили **князеву смерть** події явні й тайні* (П. Загребельний. Диво)), **страшна смерть** (*– Капсу, – каже Сава, – яка **страшна смерть**...* (А. Дністровий. Пацики)), **передчасна смерть** (*... у ньому лишився, розмірковуючи про те, чи є хоч крапля твоєї провини в його **передчасній смерті**, чи повинен був ти, ризикуючи собою, все-таки врятувати його аристократичне злодійське тіло* (Ю. Андрухович. Московіада)), **весела смерть**, **яскрава смерть** (*... тут любили **смерть веселу, яскраву**, а ще більше любили світлу перемогу, кожен з присутніх заздалегідь загадував собі якесь бажання, пов'язане з перемогою коней світлішої масті, коли ж такими ставали коні чистої імператорської масті, то це вважалося якнайліпшою прикметою для всіх, найперше ж – для царствующої особи* (П. Загребельний. Диво)), **фронтва смерть** (*Убивства у горілчаних чергах стали чимось настільки ж звичним, як – учасники взяття Берліну не дадуть збрехати – **фронтва смерть** від ворожої кулі* (Ю. Андрухович. Московіада)), **вірна смерть** (*Ними вже загризено кілька машиністів, а ще кілька доведено до божевілля, і тепер їх ізольовано від*

суспільства у клітках і казематах психіатричного інституту імені академіка Сніжневською Проте ці факти зберігаються в найсуворішій таємниці, за розголошення якої відповідного функціонера карають **вірною смертю**, – довічним засланням у московське підземелля (Ю. Андрухович. Московіада)), **насильницька смерть** (Та обезуміла з горя жінка вже од вітру хитається, а вони її мордують, все беруть кров на ДНК, але не визнають потерпілою стороною, бо не певні, що труп умер **насильницькою смертю**, і взагалі, чий це труп, бо він без голови, і вже ніхто не розуміє, як це можна було до такого дійти, щоб таке терпіти? (Л. Костенко. Записки українського самашедшого)), **геройська смерть** (Однак листа, в якому Юрині товариші повідомили про його **геройську смерть**, він не показав нікому і того ж дня зник з міста (П. Загребельний. Учитель)), **власна смерть** (Ще в юності він вирішив якось керувати **власною смертю**, а не цілком покладатися на невідомість (Т. Прохасько. НепрОсті)), **звитяжна смерть** (Асата не зважав на те – з такою зневагою ставиться самогубця до долі човна, який от-от потоне – що лютіша буря, то **звитяжніша смерть** (М. Соколян. Херем)), **люта смерть** (Горобенко раптом подумав: «Ой, мабуть, **люта смерть** під такими поглядами!» (Б. Антоненко-Давидович. Смерть)), **сліпа смерть** (Максим теж не мав такої надії, хоч він не мав і бажання тую надію мати, бо для нього бомбардування не було річчю найстрашнішою, – це була всього лише **сліпа смерть** (Іван Багряний. Людина біжить над прірвою)), **голодна смерть** (Ну так, війна справді була тяжка й виснажлива, недостача продуктів давалася знаки, Вассеркампф не заперечував, що могли бути випадки навіть **голодної смерті** (П. Загребельний. Диво)), **невідкладна смерть** (Одного дня, проте, він прокинувся зрячим, і весь його сором опрявнився з нищівною силою громовиці, і він впав долілиць, бажаячи собі **невідкладної смерті** (М. Соколян. Херем)), **паскудна смерть** (– Так тому лише, що не схотіли бруднити площу моєю **паскудною смертю** (М. Соколян. Херем)), **погана смерть** (... кулі крізь себе, от і все, а хлопці вже хай собі викручуються як знають, зрештою, бути розстріляним – **не найгірша смерть** для поета, ах, які непоправні втрати вкотре понесе рідна література,

розстріляне відродження, от як про нас напишуть нащадки... (Ю. Андрухович. Рекреації)), **невидима смерть** (*Забирає невидима смерть* вояків (О. Бердник. Подвиг Вайвасвати)), **таємнича смерть** (*Тільки щось не було охочих до цього палацу селитися – різне страхіття там творилося, і хто з панів вельможних там селився, той або гинув таємничою смертю, або божеволів, бо чимало кривавого злодійства той Горлач за життя вчинив і проклятий був Богом і лицарством* (Д. Білий. Заложна душа)), **нагла смерть** (*Хтось може позаздрити на золото й знайти в ньому свою наглу смерть* (І. Білик. Танго)), **блискавична смерть** (*Попереду – невідомі випробування, з невідомим для кожного жеребом – кому який випаде: тому – блискавична смерть у першій атаці, тому – лаври бойової слави, тому – похмура одиссея концтаборів, кремаційні печі фашистських фабрик смерті ...* (О. Гончар. Людина і зброя)), **близька смерть** (*«Оце вона, близька смерть, пролетіла», – подумав Богдан, все ще дивлячись на сержанта, який так само дивився з торопленою посмішкою на нього, мовби радів, що не тільки він сам живий, а й студент теж* (О. Гончар. Людина і зброя)), **легка смерть** (*За десять днів Соня добровільно пішла з життя, не зумівши знайти собі навіть легкої смерті: напилася якоїсь невідомої гидоти, і понад тиждень тільки морфій рятував дівча від неймовірних мук* (Люко Дашвар. Рай.Центр)), **видима смерть** (*Етап у невідоме, в муку, але не в видиму смерть* (Іван Багрянний. Сад Гетсимманський)), **Аннина смерть** (*Якась добра душа, певно, котроїсь ночі, на хресті, вкопаному Тимофієм біля Маріїної могили, цвяхом дошкребла дві цифри до року Анниної смерті – «... 51»* (М. Матіос. Апокаліпсис)), **хлопчикова смерть** (*... три дні вона утримувала вагою власного тіла цю кучугуру рятівного тепла, яка всисала в себе хлопчикову смерть, три дні в напхотім напханому вагоні для худоби, на якомусь відтинку неміряних просторів межі Львовом і Читою ця жінка народжувала Антона із збірної* (О. Забужко. Сестро, сестро)), **ганебна смерть** (*– Так, що ж ти, бісова душе, сто копанок чортів тобі в печінку, москалі тебе не дострелили, так ти сам собі ганебну смерть здумав заподіяти!* (Д. Білий. Заложна душа)), **приємна смерть** (*– То ще не найгірше, матимете приємну смерть в обіймах хвиль* (Б. Бойчук.

Життя з Алісою поза дзеркалом)), **воєнна смерть** (*Протягом років «біла смерть» не розмила, не здолала греблю, зате чорна воєнна смерть уже ось нависає над нею, давить на цих крокуючих в півтемряві людей всім тягарем приреченого на розшматування бетону* (О. Гончар. Людина і зброя)), **кулеметна смерть** (*З чотирьох вишок, з чотирьох сторін світу чатує на нас одноока кулеметна смерть* (О. Гончар. Циклон));

2) іменник + іменник: **гніздовище смерті** (*Звичайно, вони знають про сина так само, як уже все знають про нього, але вимовляти синове ім'я в цьому гніздовищі смерті він не міг* (П. Загребельний. Диво)), **табір смерті** (*Невже Шнурре витяг його з табору смерті лиш для того, щоб тепер піддати допиту в гестапо?* (П. Загребельний. Диво)), **тягар смерті** (*Невдовзі він угледів і Бєня – на шибениці серед повішених перед базаром упізнав його по рудій борідці та горбатій спині, яку не випростав навіть тягар смерті* (В. Шкляр. Чорний ворон. Залишенець)), **культура смерті** (*Папа Римський у своєму посланні «ІзБі ет озБі» застерігає, що наступне століття може піти під знаком культури смерті* (Л. Костенко. Записки українського самашедшого)), **тунель смерті** (*І дехто застряв, як той поїзд «Каїр – Луксор» у Єгипті, що зайшов у тунель і не вийшов, заблокований димом і полум'ям «Єгипетський тунель смерті» назвали цю катастрофу* (Л. Костенко. Записки українського самашедшого)), **день смерті** (*У Києві проходить фестиваль «Ave Verdi» до сторіччя з дня смерті композитора* (Л. Костенко. Записки українського самашедшого)), **філософія смерті** (*У них є філософія смерті* (Л. Костенко. Записки українського самашедшого)), **ніч смерті** (*Здається, саме стільки було Тому Поетові в ніч його смерті* (С. Андрухович. Жінки їхнві чоловіків)), **прірва смерті** (*Читачі Леоніда Андрєєва й усіх інших письменників, що писали про тюрми й каторгу, про трагедію людей, вихоплених із життя й відданих на глум і муки, мали більшим усталене поняття про «Чорного ворона» – як про атрибут всіх «охранок» і їхніх тюрем, як про супутника насильства й смерті, що майже став міфічною істотою, нарівні з відьмаками й драконами, – чорним хижакком, що хапає й мчить людей на шибеницю чи розстріл, у прірву смерті* (Іван Багряний. Сад

Гетсиманський)), **година смерті** (...і самого тебе напуває п'янкими пахощами вітер, який б'є в обличчя, і знаєш ти, що в **годину смерті** буде твоїм оберегом прадідівська пісня – тільки тоді побачиш ти душі воїнів (Д. Білий. Заложна душа)), **фабрика смерті** (Попереду – невідомі випробування, з невідомим для кожного жеребом - кому який випаде: тому – блискавична смерть у першій атаці, тому – лаври бойової слави, тому – похмура одіссея концтаборів, кремаційні печі фашистських **фабрик смерті** ... (О. Гончар. Людина і зброя)), **рік смерті** (Подібна зима, кажуть, була півстоліття тому, в **рік смерті** Сталіна (Л. Костенко. Записки українського самешедшого)), **роковини смерті** (Хіба що впродовж одинадцяти місяців та щороку в йорцайт – **роковини смерті** – читають поминальний **Кадіш** (М. Матіос. Апокаліпсис)), **дата смерті** (Тільки **дата смерті** ще не проставлена (Л. Костенко. Записки українського самашедшого));

3) іменник + прийменник + іменник: **шлях до смерті** (Скажімо, він міг свідомо відтягувати мить матеріалізації романного тексту, нав'явши собі, що цей роман мусить бути остаточним, себто він вичернає його теперішнє призначення, а отже, як тільки все це напишеться, **шляхи для смерті** буде розчищено згори (Ю. Андрухович. Дванадцять обручів)), **мета для смерті** (Хтось може позаздрити на золото й знайти в ньому свою **наглу смерть** (І. Білик. Танго)), **думка про смерть** (В свої сорок шість років професор Отава був далекий від **думок про смерть** (П. Загребельний. Диво)), **шлях до смерті** (Скажімо, він міг свідомо відтягувати мить матеріалізації романного тексту, нав'явши собі, що цей роман мусить бути остаточним, себто він вичернає його теперішнє призначення, а отже, як тільки все це напишеться, **шляхи для смерті** буде розчищено згори (Ю. Андрухович. Дванадцять обручів)), **перемога над смертю** (Істинна суть нашого дійства – **перемога над Смертю** (Ю. Андрухович. Рекреації)), **страх перед смертю** (І не від страху перед **смертю**, а від страшної зненависті хотів жити (Іван Багрянний. Сад Гетсиманський)), **зневага до смерті** (Ідеї роду – теж такі: свобода, **зневага до смерті**, культ героїв (О. Бердник. Чаша Амріти)), **наруга над смертю** (Це було

свято, велике свято народження на глум і **наругу над смертю** (І. Багрянний. Людина біжить над прірвою));

4) дієслово + іменник: **любити смерть** (*... це була прекрасна мить, тим прекрасніша, що перемогли коні білої імператорської масті; на іподромі завжди панував забобон щодо кінських мастей: коней чорних, вороних, карих, гнідих сюди не допускано, бо ті масті вважано за кольори смерті, тут **любили смерть** веселу, яскраву, а ще більше любили світлу перемогу* (П. Загребельний. Диво)), **ненавидіти смерть** (*Чотирнадцять місяців ріжу, і хоч би тобі один загукав, почав клясти, **ненавидіти смерть**, лаяти її, суку!* (О. Довженко. Воля до життя)), **наближати смерть** (*Кожна хвилинка зволікання **наближає смерть** малого Іцхи, а по тому – такі негаразди, що годі й уявити* (М. Соколян. Херем)), **чекати смерті** (*Вони всі **чекали смерті**, і в чеканні тієї смерті інженер заліз під стіл, припасував якомсь мотузку й вирішив утекти від Курпаса і його смерті в свою смерть – задушитись лежачи* (Іван Багрянний. Сад Гетсиманський)), **зневажати смерть** (*Хай **зневажає смерть!*** (О. Бердник. Подвиг Вайвасвати)), **загрожувати смертю** (*Вгорі, біля журавля, був хитрий механізм, який **загрожував смертю** тому рабу, що кидав баддю напризволяще* (О. Бердник. Подвиг Вайвасвати)), **просити смерті** (*– Ти сам будеш **просити смерті*** (О. Бердник. Чаша Амріти)), **боятися смерті** (*А жінки не бачать Михайла, вони зараз оплакують солдата-індуса, мужнього кшатрія, який не **побоявся смерті*** (О. Бердник. Чаша Амріти)), **бажати смерті** (*Ось був один вельможа, який **бажав смерті** власному братові* (М. Соколян. Херем)), **приймати смерть** (*Подумки Микишка погодився вдруге **прийняти смерть**, бо ж і те правда – порушив клятву, кинувся у воду, хоч божився, що ніколи ...* (Люко Дашвар. Рай. Центр)), **зустріти смерть** (*А якщо доведеться загинути, то дай нам, Господи, **зустріти смерть**...* (В. Шкляр. Чорний ворон. Залишенець)), **мститися за смерть** (***Мститися за смерть** кронпринца* (М. Матіос. Апокаліпсис));

5) іменник + займенник: **своя смерть** (*Андрій дивився на них несамовитими очима, відчуваючи **свою смерть**, схлипнув безпомічно і, коли вже вгорі ноги відділялися від столу, встиг крикнути божевільно й розпачливо*

(Іван Багряний. Сад Гетсиманський)), **твоя смерть** (*Твоя смерть не від кулі трапиться...* (Д. Білий. Заложна душа)), **моя смерть** (*Скрипіння її голосу з кожним кроком стає все голоснішим, я дрижу, ноша занадто тяжка, пальці посиніли, де так довго можна ходити, кричить Княгиня, ти хочеш моєї смерті, всі хочуть моєї смерті, чому чесні, порядні люди повинні катуватися у цьому гріховному світі, чому на кожному кроці мені трапляються лише негідники, тварюки, зачерствілі свині?* (С. Андрухович. Жінки їхніх чоловіків)), **його смерть** (*... чи не зробив він комусь кривди свідомо або несвідомо, чи має сенс мистецтво, чи доживе він до закінчення роботи, чи не станеться чогось недоброго на показі, чи буде його смерть мучивою, чи зустрінеться він після...* (Т. Прохасько. НепрОсті)), **така смерть** (*Зупинився на ракові легенів і почав не обмежувати себе у курінні, щоби бути приреченим на таку смерть* (Т. Прохасько. НепрОсті));

б) дієслово + прийменник + іменник: **кидати на смерть** (*Тридцять шість днів уперто, невідступне, зятято бив імператор стіну в Клідіонській клісурі, слав нові й нові тисячі на приступ, хотів узяти болгар голою силою, нікого не слухав, не підпускав до себе, як завжди, не хотів нічиїх порад і намовлянь, все своє життя він зборював ворогів силою, інших способів не знав і не вірив у них, сила була його святощами, тому знов і знов велів бити браму баранячими головами таранів, довбати її камнеметами, **кидав на смерть** нові й нові тагми слухняних своїх воїнів* (П. Загребельний. Диво)), **битися на смерть** (*А Сивоок звик покладатися саме на чоловіка, на власну силу, на міць своїх рук і плечей, йому смішно було тепер дивитися на здоровенних бороданів, що стояли навколішки в темній монастирській церкві й безпорадно здіймали неспрацьовані руки догори в той час, як десь їхні брати **билися на смерть** з ворогом* (П. Загребельний. Диво)), **вірити в смерть** (*Так п'ятнадцята тисяча полонених болгар, полишивши чотирнадцять тисяч своїх товаришів на осліплення в долині Струмешниці, вирушила в далекий похід, в кінці якого чекала їх нелюдська покара, але про те ніхто з них не знав, а хто й здогадувався, то відганяв од себе лихі думки, бо людині завжди хочеться сподіватися ліпшого і не*

вірити вона **в смерть** навіть тоді, коли стоїть у ямі або під зашморгом шибениці (П. Загребельний. Диво)), **розбитися на смерть** (Мене охоплює паніка, я плачу і кричу, міцно тримаючись за планки руками, а решта людей глузує з моєї боягузливості, з того, що я так боюся впасти і **розбитися на смерть** (Ю. Андрухович. Рекреації)), **винуватити у смерті** (За словами колег, Макс на пару з товаришем шукав під мостом дівчину, що наклала на себе руки, вимагав допомоги, а у камері товариш побив Сердюкового сина і **звинуватив у смерті** тої дівчини (Люко Дашвар. Рай.Центр));

7) дієприкметник + іменник: **неминуча смерть** (Хоч супроводили їх кораблі конвою і хоч усі транспорти їхні були пофарбовані під колір айсбергів, всетаки одного дня фашистська авіація виявила той дивний караван «айсбергів», і ось там він, Ягнич, чи не вперше зблизька зазирнув у вічі своїй, здавалось, **неминучій смерті** (О. Гончар. Берег любові)), **невблаганна смерть** (Щось розмежувало й відгородило мене з батьком від тої нашої матусі – чи піп у чорних ризах та дяк з півчими, чи сама **невблаганна смерть**, що послала їх забрати від нас матусю (Б. Антоненко-Давидович. Слово матері)), **загартований смертю** (Заикарублій, загрубілий, закурений димами й порохами всіх систем, **загартований смертями**, попечений вогнями Василь Лезеза плакав (Іван Багряний. Людина біжить над прірвою)), **затасна смерть** (Тільки непереможні бажання і передчуття, що не вглядиш більше, як тепер – в останнє когось незрівнянно дорогого, може загнати, до болю стиснувши серце, в оці глупі, однині ворожі, сповнені **затасною смертю** вулиці-нори (Іван Багряний. Пацан)), **насичений смертю** (Палац жив своїм життям, він був **насичений смертю**, і Остапу на мить здалось, що сморідне дихання його просотується скрізь облуплену цеглу, і вторгнення у це лиховісне, закрите для світу життя не обіцяло нічого доброго зухвальцям (Д. Білий. Заложна душа));

8) дієприкметник + прийменник + іменник: **натомлений до смерті** (Спати помостилися на торзі, Какора зладнав собі буду на повозі, Сивоок поклався під возом і заснув одразу, бо це вперше після Лучукової смерті якось відтанув душею і знов став просто **натомленим до смерті** хлопцем, сповненим вражень і

дивноти (П. Загребельний. Диво)), **приречений на смерть** (*Блиснув спалах ще одного пострілу – вже біля самого отвору, – і в наступну мить, підштовхнутий сильною рукою, до тунелю влетів другий приречений на смерть* наглядач (М. Дашкієв. Загибель Уранії)), **переляканий у смерть** (*Розгарячілі від доброї роботи козаки підвели до отамана переляканого в смерть* чоловічка, який не мав ніякої посвідки (В. Шкляр. Чорний ворон. Залишенець)), **обряджений на смерть** (*Коли пізно ввечері батько привів мене додому, мати лежала в труні на столі, обряджена на смерть* (Б. Антоненко-Давидович. Слово матері)), **засуджений на смерть** (*Серед інших книг потрапив до Євпраксії і трактат «Про втішення філософією», написаний християнином Боецієм в темниці, коди він уже був засуджений на смерть* (П. Загребельний. Євпраксія)), **врятований від смерті** (*– Я, врятований від смерті «Братством Синів Двох Сонць»...* (М. Дашкієв. Загибель Уранії));

9) числівник + іменник: **десять смертей** (*Десять куль – десять смертей* (М. Дашкієв. Загибель Уранії)), **тисячі смертей** (*Годечана так вразили ті ніжні й мудрі пальці, що його, людину, яка на своєму віку перебачила й вогонь, і воду, й тисячі смертей, і сама завдавала іншим людям смерть, і не десятьом, – його раптом пойняло приємним морозом, і з очей мимохить побігли гарячі сльози* (І. Білик. Меч Арея)), **сто смертей** (*До свого завтра вони мусять іти через цей будинок; крізь смертельні його коридори, де причаїлося в темряві по сто смертей і чигають, чигають...* (О. Гончар. Прапорonosці)), **одна смерть** (*Кому потрібна ще одна смерть?* (В. Шкляр. Чорний ворон. Залишенець)), **дві смерті** (*Одному він сказав, що з нього всього вже досить, що він хоче вмерти на цій своїй землі та що з двох смертей він вибирає смерть «від братньої руки»* (Іван Багряний. Людина біжить над прірвою)), **немало смертей** (*Йому доводилося бачити немало смертей, але то все було в бою, коли люди охоплені шалом і жаждою перемоги* (В. Малик. Посол урус-шайтана)), **мільйон смертей** (*... ждав нежданого в тривозі і сподіваннях, алхімічив над гримасами наруги, покинутими тобі так само зверхньо, як невловимий маньяк полишає відбитки пальців на тесакові; весь мертвіший од мільйонів смертей, незауважений*

газетно-тюремних справ, весь літературний, записаний в свідомість, досвід і можливість записати знання одним реченням (Є. Пашковський. Щоденний жезл));

10) прислівник + іменник: **назустріч смерті** (*Вони зрозуміли, що Андрій сам іде **назустріч смерті*** (Іван Багряний. Сад Гетсиманський)), **довкола смерті** (*Й думка, хоч як її проганяй, крутиться тільки **довкола смерті** та полону, й хто зна, що страшніше* (Ю. Мушкетик. Яса)).

Додаток В
Структура концепту *смерть* як складника
української когнітивно-мовної картини світу

Складники концепту	Когнітивні ознаки	Вербалізатори (лексеми, фразеологічні одиниці)
ЯДРО КОНЦЕПТУ <i>СМЕРТЬ</i>		
Мотиваційний складник	«природна смерть / «хороша» смерть»	Природна, проста, прозаїчна; своя; природа; смертна година; смертний час; смерть забрала; на смертному ложі; смерть скосила; Бог прийняв; Бог прибрав; іти / піти до Бога; переставитися на той світ; віддати життя; накласти життям; віддати останній подих; відійти в забуття; відійти в минуле; відійти у вічність та ін.
	«темрява / відсутність світла»	Мертвий, чорний, неживий; темрява, ніч, морок
	«гинути»	Загибель, погибель, убивство, згуба, загин, скін; гинути, убити, губити, померти від (голоду, холоду, зброї тощо); самогубство; іти на смерть; не своєю смертю; до гибелі / до загину; зложити життя; зложити голову; встромити голову в петлю; заплатити (поплатитися) життям; зійти в могилу (в землю); на бантину; кривава баня та ін.
	«безплідна земля»	Мертвий
	«відмерла частина чого-небудь»	не представлена
	«мертва тканина на рані»	не представлена

Поняттєвий складник	Прямі поняттєві ознаки	
		«припинення існування»
	«кінець»	Кінець, все, каюк, гаплик; кінець життя; віддати кінці; кінець ділу; довести кінець; доходити до кінця (краю); знайти кінець (могилу, вічний спочинок); заключний (останній; завершальний) акорд; дійти (досягти) апогею; вбити (забити) осиковий кілок та ін.
	«клінічна, біологічна смерть»	Клінічна, біологічна, констатувати (смерть)
	«неминучість»	Неминучість, доля, рок, фатум; що Бог дасть; будь що буде; що буду; те і буде (якось воно буде, якось-то буде); хоч (чи, ні, ані) верть, хоч (чи, ні, ані) круть; випав жереб.
	«щось дуже погане, неприємне, небажане»	Страшна, мучнівна, гидка, паскудна, нечиста; сморід, потворність.
	«абсолют»	Абсолют, вічність; не на життя, а на смерть; на життя й смерть; відійти у вічність; на вік віків; переноситися у вічність; канути у вічність.
	«протилежне життя»	Інше, потойбічне, друге (життя)
	«заклик до помсти, відплати»	Смерть (комусь)

Продовження додатка В

	«занепад чого-небудь»	Занепад
	«убивство»	Убивство, душоубство, братовбивство, дітовбивство, геноцид, кровопролиття, смертна кара; ввігнати в могилу; відправити на той світ; випустити кишки; вижати соки; віддати життя; віддати останній подих; зложити життя; зложити голову; випровадити на той світ; живцем у землю вложити; покласти в домовину; встромити голову в петлю та ін.
	«знищення»	Знищення
	«межа»	На межі, за межею; вік наближається до межі, край життя, переступити межу, на межі вмирання
	«смерть душі»	Смерть (душі), умирання (душі); душа відійшла; смерть прийшла по душі губити душі; віддати Богу душу вибити дух; випустити дух (душу); виганяти дух; вийняти душу; дух вийшов; душа вилітає з тіла; вискакує душа з тіла; душа геть; душа відлетіла в небо; душа відійшла до Аїда.
	«найвища міра»	У смерть, на смерть, смерть як; смертельний, смертельно, мертвецьки
Непрямі поняттєві ознаки		
«гибель / погибель», «край», «вимирання», «моровиця», «небуття», «скін», «сконання», «кончина», «амінь», «тлінь», «могила», «амба», «каюк», «капець», «рішенець», «здихання», «банкрутство», «совість», «плата», «життя», «порожнеча», «зло», «гроб», «свобода», «кришка»		

Ціннісний складник	Загальнооцінні значення	
	«хороша», «насильницька», «красива», «прекрасна», «геройська», «легка», «свобода», «совість», «воля»; «страшна», «ганебна», «паскудна», «звичайна»	
	Конкретнооцінні значення	
	«сильна», «весела», «яскрава», «пристрасна», «гаряча», «романтична», «зваблива», «предмет зацікавлення»; «мученицька», «люта», «гидка», «тягар», «заздрість», «розкішна», «велична»; «вірна», «дурна», «дурнувата», «нагла», «ганебна», «брутальна», «право вибору», «звитяжна», «своя», «чужа», «власна»	
ПЕРИФЕРІЯ КОНЦЕПТУ СМЕРТЬ		
Образний складник	Антропоморфні ознаки	
	Емоційні ознаки	
	«страх», «лють», «заздрість», «враження», «біль», «щастя», «пристрасть», «веселість», «приємність»	
	Етичні ознаки	
	«брутальність», «огидність», «потворність», «паскудство», «краса», «розкіш», «героїзм»	
	Соматичні ознаки	
	«обличчя», «ноги», «очі», «повіки», «зуби», «рука», «долоня», «тіло»	
	Інтерперсональні ознаки	
	«турбота», «чесність», «терпіння», «вимогливість», «промовистість», «почуття», кохання, «романтичність», «звабливість», «невблаганність», «жорстокість», «лютість»	
	Соціальні ознаки	
	«одруження», «служба», «працівник», «коханка», «працівник», «право»; «війна», «фронт», «батальйон», «зброя», «ворог, якого слід подолати», «суперник»; «країна», «індіанська», «українська»	
	Ментальні ознаки	
«позбавлення страждань»	Прагнути, сподіватися (смерті)	
«пам'ять»	Не забути	
«забава»	Забава, дурна, сміятися	
«заборона», «вшанування», «звеличення», «гра», «перемога», «гравець», «ризик»		

Продовження додатка В

	Релігійні ознаки	
	«духовність», «дух», «Бог», «благословенність», «відсутність віри»	
	Зооморфні ознаки	
	«здобич, яку треба знайти», «інстинкт», «відчуття», «загроза», «паща», «вовчою смертю», «виття», «літати», «пазурі», «крила»	
	Вегетативні ознаки	
	«насіння»	
	Ознаки майна	
	«власник», «чужа смерть», «знахідка», «внесок», «подарунок»; «товар»: «ціна», «код», «оплата», «частина від цілого»	
	Вітальні ознаки	
	«жива істота», «сон», «дихання», «сила», «збудження»; «вік»: «молодість», «старість»; «точка відліку», «шал», «розгул»	
	Ознаки стихій	
	«вода»: «море», «озеро», «злива», «зневоднення»; «вогонь»: «багаття», «світло», «температура», «промінь», «тінь»; «повітря»: «вітер», «луна», «блискавка»; «земля»	
		стерти з лиця землі, лежати в землі
	Темпоральні й просторові ознаки	
	«місце», «гніздовище», «табір», «зона», «тунель», «певний простір чи приміщення»; «довга», «коротка»; «вічність», «межа», «відстань», «шлях», «долина», «поле»	
	«швидкість»	Раптова, миттєва, повільна, невідкладна, передчасна, негайна
	«годинник»	Куранти
	Ознаки їжі	
	«смак», «солодкий», «гіркий»; «запах», «спрага», «голод»	
	Речовинні ознаки	
	«насиченість», «ліки», «гормон», «метал»	
	Ознаки артефактів	
	«сотворене», «утілене», «брати», «механізм», «чайник», «іграшка», «коса», «дотик», «елемент сюжету»	
Символьний складник	«коса», «стара жінка», «молода жінка», «поцілунок смерті», «сон», «холод», «смерть душі», «перехід душі», «кара», «штучні квіти»;	
	чорний, білий, червоний, фіолетовий, жовтий, блакитний	

Продовження додатка В

Асоціативний складник	Тематична / лексико-семантична група	Реакції
	«життя»	Життя, народження, любов, безсмертя, доля, відродитися, радість, світло, перехід в інший світ, інше життя, не життя, кінець життя, вічність, безмежність.
	«неприродна смерть»	Убивати, гибель, убивство, небезпека, суїцид, утопитися, знищення, самогубство, накласти руки, війна, хижак, кров, утопитися, страта, зброя, куля, аборт
	«страх»	Страх, найстрашніше, страшно, відчай, найстрашніше, жах, жахлива, лякатися
	«спокій»	Спокій, сон, тиша, покійник, полегшення, небуття
	«горе»	Горе, траур, плакати, сльози, страждання, нещастя, розлука, вдова
	«потойбіччя»	холод, небо, янгол, Бог, Рай, Ад, невідомість, Танатос, темрява, душа, дух
	«природна смерть»	Старість, людина помирає, смертельна хвороба, кінець, зима, онкологія
	«ритуал»	Могила, квіти, церква, священник
	«символ»	Коса, кістлява, скелет, череп
	«колір»	Чорний, червоний блідість
	«вік»	Вік, старість
	«субкультури»	Емо, готи, скинхеди
	«кінець»	Кінець, труп, фініш, безвихідь, агонія
	«політично марковані асоціати»	Путін, майдан, теракт
	«соціально марковані асоціати»	Суд, спадок